

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Папа Ірина Юріївна

УДК 94(489)"17":[327:001](470:477:438)(093.2/.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Система уявлень про Росію, Україну та Польщу
в данських тревелогах початку XVIII століття**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ / І. Ю. Папа /

Науковий керівник: Ададуров Вадим Валентинович, доктор історичних наук,
професор

Львів — 2025

АНОТАЦІЯ

Папа І. Ю. Система уявлень про Росію, Україну та Польщу в данських тревелогах початку XVIII століття. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». — Український католицький університет, Львів, 2025.

Активізація українсько-данських відносин в останні роки та пошуки нових підходів «інтеграції» історії України в європейський контекст актуалізують звернення до данських історичних свідчень. Оскільки використання скандинавських писемних джерел (особливо данських) для висвітлення історичних тем та проблем — доволі рідкісне явище в українській гуманітаристиці, такі дослідження є певною спробою заповнити прогалини та переглянути усталені підходи до аналізу та трактування подорожніх джерел. Це також сприятиме створенню альтернативної історії Центрально-Східної Європи, яка досить довго перебувала в тіні російської історії та імперських наративів.

Як відомо, дансько-російські відносини під час Великої Північної війни були безпосередньою причиною організації дипломатичної місії до двору Петра I в 1709–1711 рр. Проте, як свідчить подорожній щоденник, співавторами якого були королівський посланець Юст Юль та його особистий секретар Расмус Еребю, це писемне джерело торкається й інших тем та проблем. Отже, це дисертаційне дослідження має на меті комплексно проаналізувати систему уявлень данців про три символічні простори: «російський», «український» та «польський».

Особливість цього дослідження полягає в застосуванні трьох важливих принципів у роботі з джерелами для їхньої коректної інтерпретації. Йдеться про врахування історичного контексту, критичний аналіз тексту джерела та пошук інтертекстуальних зв'язків з іншими джерелами. Отже, структура цієї

дисертації нав'язує до трьох підставових чинників аналізу наративних джерел, як от: контекст — текст — інтертекст, що відображено в назвах та змісті трьох основних розділів.

Особливу увагу приділено історичному контексту дипломатичних відносин між данським та російським дворами через призму данських дипломатичних місій від 1493 до 1709 рр. Для кращого розуміння особливостей місії Юста Юля враховано роль «мовного контексту» (незнання російської мови, посередництво перекладачів та ін.), а також здійснено компаративний аналіз інших данських тревелогів (Якоба Ульфельдта та Педера фон Гавена) для виявлення топосів у ранньомодерних данських подорожніх наративах і певних стереотипів в уяві данців, що сформувалися в процесі різних взаємодій (особистих, політичних, торговельних, культурних).

Під час написання цієї дисертації було опрацьовано як архівні, так і опубліковані джерела. Саме робота з рукописним оригіналом в Національному архіві Данії вкотре підтвердила важливість ознайомлення з джерелом для його ґрунтовної зовнішньої та внутрішньої критики. Рукописний щоденник данської дипломатичної місії містить певні археографічні особливості, непомітні в опублікованій версії (наприклад, маргіналії, відмінності почерків та ін.). Робота з данським оригіналом також допомогла помітити особливості фонетичної транскрипції данськими мандрівниками слов'янських імен та назв населених пунктів, транслітерацію російських слів, виявити слова та вирази, написані іншими європейськими мовами (наприклад, латиною, французькою, кирилицею).

Історіографічною базою для дослідження слугували численні наукові публікації, які стосувалися подорожнього щоденника та данської дипломатичної місії. Було віднайдено невідомі раніше польські студії, французькі та англійські рецензії на видання данського тревелогу XIX століття. Також було проаналізовано данські студії, які через мовний фактор невідомі українським дослідникам.

Аналіз тексту джерела було зроблено за допомогою кількісного та якісного контент-аналізу, а також теоретичних підходів до соціокультурної історії тревелогів та методів їхнього дослідження. Отже, в наративі данських мандрівників було виокремлено певні хронологічні «періоди» та окреслено географічні «межі», визначені самим перебігом місії та іншими обставинами. Перший період охопив подорож данської місії з Данії до Потсдама / Берліна (та пізнішу коротку мандрівку на кораблі Балтійським морем до Нарви). Найдовше данська дипломатична місія перебувала на території царської Росії (осінь 1709 — весна 1711). Власне, цей період можна було б назвати «російським», оскільки він відображає емпіричний досвід данців у кількох російських містах. Наступні етапи данського ітінерарію набагато коротші в хронологічному вимірі, але охоплюють два простори: «український» та «польський» (і. е. українські землі в складі царської Росії та Речі Посполитої, а також деякі міста Речі Посполитої), які Юст Юль та члени його свити проїхали на фінальному відтинку своєї місії влітку та восени 1711 р.

Виокремлені нами «простори» відображають так звану ментальну мапу данських мандрівників, які, перетинаючи прикордонні військові застави під час Великої Північної війни, мали доволі суперечливі знання та уявлення про політичні кордони європейських країн. Система їхніх уявлень про ці простори була побудована на подорожніх спостереженнях природного простору, місцевого населення, його релігійної культури та соціального життя. Також вагомим фактором для оцінювання цих просторів була політична культура та збірний образ еліти, який слугував своєрідною репрезентацією держави.

На нашу думку, географічний вимір цієї данської місії міг спричинитися до появи ідіоми «місто в Росії», що означає щось дуже далеке, незрозуміле й майже фантастичне. Цей вираз також можна трактувати як «історико-географічний образ», що належить до сфери гуманітарної географії та її міждисциплінарного напрямку — «символічної» («імажинативної») географії, методологічні підходи якої теж були застосовані в цій роботі.

Окрім просторових, у роботі виокремлено систему релігійно-культурних та соціальних уявлень. Подорожні спостереження данців слугують влучними ілюстраціями «поліетнічності» та «поліконфесійності» царської Росії і Речі Посполитої на початку XVIII ст. Ця група уявлень є своєрідним доповненням опису «просторів» та їхніх мешканців. Подорожні враження данців про нематеріальні категорії: релігію / віру, освіченість, етику — формувались уже за звичними схемами, застосованими в щоденнику, а саме — через порівняння або протиставлення, а також детальний опис того, що було новим та невідомим. Це були поширені практики, які містяться в більшості ранньомодерних тревелогів.

Слід зазначити, що вагому роль в описі релігійно-культурних аспектів цієї подорожі відіграв Рasmus Еребo, який мав богословську освіту. Його теоретичні знання про православ'я отримали емпіричне підґрунтя, і це відобразилося в розлогіх описах богослужінь, сакральних споруд та літургійних практик, написаних саме ним. Також данські мандрівники, як свідчить щоденник, намагалися продемонструвати власну «протестантську ідентичність», критикуючи неосвічене духовенство й надмірну релігійність місцевого населення, абсурдність певних релігійних традицій та їхнє співіснування з народними забобонами.

Уявлення про соціальну стратифікацію у відвіданих «просторах» було невід'ємним складником загального образу цих держав та регіонів. Щоденні спостереження Юста Юля за життям царського двору та представників різних соціальних груп під час мандрівки Росією та землями Речі Посполитої формують на сторінках щоденника дуже строкатий образ суспільств у цих державах. Проте інколи малолюдність або знелюднення певних регіонів через масштабні воєнні кампанії впродовж Північної війни не дали змоги данським мандрівникам отримати інші спостереження про «людське обличчя» цих просторів.

Отже, в дисертації системно проаналізовано текст подорожнього щоденника й пізнішої автобіографії Рasmus Еребo, історичний контекст їхньої

появи, інтертекстуальні зв'язки з іншими данськими тревелогами, а також трактування цього писемного джерела в працях європейських дослідників.

Дослідження супроводжується додатками у формі таблиць, які містять цитатний матеріал та ілюструють основні висновки контент- та компаративного аналізу джерела. Також спільно з дослідником Богданом Смерекою укладено карту подорожі данської дипломатичної місії влітку 1711 р.

Отже, це перше комплексне та інтердисциплінарне дослідження данського тревелогу Юста Юля та Расмуса Еребю, здійснене українською мовою.

Ключові слова: тревелоги, мандрівники XVIII століття, уявлення, Данія, Росія (Московська держава, Російська імперія), Україна, Польща (Річ Посполита), Гетьманщина, дипломатія, імагологія, культурна історія, трансфер ідей.

SUMMARY

Papa I. Y. «The system of ideas about Russia, Ukraine, and Poland in eighteenth-century Danish travelogues»

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 “History and Archeology.” - Ukrainian Catholic University, Lviv, 2025.

The intensification of Ukrainian-Danish relations in recent years and the search for new approaches to «integrating» Ukrainian history into the European context have made it more important to turn to Danish historical evidence. Since including Scandinavian written sources (especially Danish ones) in the coverage of historical topics and problems is a rare phenomenon in Ukrainian humanities, such studies are a particular attempt to fill in the gaps and revise the established approaches to analyzing and interpreting travel sources. It will also contribute to developing an alternative history of Central and Eastern Europe, which has long been in the shadow of Russian history and imperial narratives.

As is widely known, the diplomatic mission to the court of Peter the Great in 1709-1711 was a direct response to the complex Danish-Russian relations during the Great Northern War. However, the travel diary co-authored by the royal envoy Just Juel and his secretary Rasmus Æreboe, reveals a broader scope of topics. This dissertation takes a unique approach, aiming to comprehensively analyze the Danish perceptions of three symbolic spaces: «Russian», «Ukrainian», and «Polish».

This study's uniqueness lies in its meticulous application of three important principles in working with sources for their accurate interpretation. These principles involve considering the historical context, critically analyzing the source text, and searching for intertextual connections with other sources. The structure of this thesis is meticulously based on these three main factors for analyzing narrative sources: context, text, and intertext, which is reflected in the titles and content of the following three main chapters. This approach ensures a thorough and comprehensive understanding of the Danish travelogues and their historical context.

Particular attention is paid to the historical context of diplomatic relations between the Danish and Russian courts through the prism of Danish diplomatic missions from 1493 to 1709. For a better understanding of Just Juel's peculiarities and mission, the role of the «linguistic context» (e.g., ignorance of Russian, mediation of translators) is considered. The comparative analysis of other Danish travelogues (Jakob Ullfeldt and Peder von Haven) is also carried out to identify topoi in early modern Danish travel narratives and certain stereotypes in the imagination of the Danes, which were formed in the context of various interactions (personal, political, commercial, cultural).

This dissertation has been written using both archival and published sources. The work with the handwritten original in the National Archives of Denmark once again confirmed the importance of familiarizing oneself with the source for its thorough external and internal criticism. The handwritten diary of the Danish diplomatic mission contains certain archeographical features that are not visible in the published version (e.g., marginalia, handwriting differences, etc.). The work with the Danish original also helped to notice the peculiarities of the phonetic transcription of Slavic names and place names by Danish travelers, the transliteration of Russian words, and to identify words and expressions written in other European languages (e.g., Latin, German, French, Cyrillic).

The historiographical framework for the study was based on numerous scholarly publications related to the travel diary and the Danish diplomatic mission. Previously unknown Polish studies and French and English reviews of nineteenth-century editions of the Danish travelogue were found. Danish studies, which are unknown to Ukrainian researchers due to the language factor, were also analyzed.

The text of the source was analyzed using quantitative and qualitative content analysis, as well as theoretical approaches to the socio-cultural history of travelogues and methods of their research. Thus, in the narrative of the Danish travelers, certain chronological «periods» were identified, and geographical «boundaries» were

outlined, determined by the course of the mission itself and other circumstances. The first period covered the Danish mission's journey from Denmark to Potsdam/Berlin (and a later short voyage by ship across the Baltic Sea to Narva). The Danish diplomatic mission stayed on the territory of tsarist Russia for the longest time (fall 1709 - spring 1711). This period could be called «Russian» because it reflects the empirical experience of the Danes in several Russian cities. The following stages of the Danish itinerary are much shorter in chronological terms but cover two spaces: «Ukrainian» and «Polish» (i.e., the Ukrainian lands within Tsarist Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as some cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth), which Just Juel and his retinue traveled through on the final segment of their mission in the summer and fall of 1711.

The «spaces» we have identified reflect the so-called mental map of Danish travelers who, crossing the border military outposts during the Great Northern War, had somewhat contradictory knowledge and ideas about the political borders of European countries. The system of their perceptions of these spaces was built on traveling observations of the natural environment, the local population, their religious culture, and social life. Political culture and the collective image of the elite, which served as a kind of representation of the state, was also an important factor in assessing these spaces.

In our view, the geographical dimension of this Danish mission could have led to the emergence of the idiom «a city in Russia», which connotes something very distant, incomprehensible, and almost fantastical. This expression can also be interpreted as a «historical and geographical image» that belongs to the field of humanitarian geography and its interdisciplinary direction — «symbolic» («imaginative») geography. The methodological approaches of this interdisciplinary direction were also used in this work, ensuring a comprehensive and multi-faceted analysis of the Danish travelogues and their historical context.

In addition to spatial ones, the paper identifies a system of religious, cultural, and social ideas. The travel observations of the Danes serve as apt illustrations of the «multi-ethnicity» and «multi-confessionalism» of tsarist Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early 18 century. This group of representations is a kind of complement to the description of «spaces» and their inhabitants. The Danes' travel impressions of intangible categories, such as religion/faith, education, and ethics, were formed according to the usual diary schemes, namely, through comparison or contrast, as well as a detailed description of what was new and unknown. These were common patterns found in most early modern travelogues.

Rasmus Æreboe, who had a theological education, played a significant role in describing this trip's religious and cultural aspects. His theoretical knowledge of Orthodoxy was empirically grounded, and this is reflected in the extensive descriptions of worship, sacred buildings, and liturgical practices written by him. According to the diary, the Danish travelers also tried to demonstrate their «Protestant identity» by criticizing the local population's ignorant clergy and excessive religiosity, the absurdity of certain religious traditions and their coexistence with folk superstitions.

The idea of social stratification in the «spaces» he visited was an integral part of the overall image of these states and regions. Just Juel in his daily observations of the tsarist court and representatives of various social groups during his travels in Russia and the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth form a very complex image of societies in these states. However, sometimes the sparseness of population or depopulation of certain regions due to large-scale military campaigns during the Great Northern War prevented Danish travelers from obtaining other observations about the «human image» of these spaces.

Thus, the dissertation systematically analyzes the text of the travel diary and later autobiography of Rasmus Æreboe, the historical context of their appearance,

intertextual connections with other Danish travelogues, and the interpretation of this written source in the studies of European scholars.

The study is accompanied by appendices in the form of tables that contain citations and illustrate the main conclusions of the content and comparative analysis of the source. In addition, together with the researcher Bohdan Smereka, the author has created a map of the Danish diplomatic mission's journey in the summer of 1711, with a special emphasis on intercultural diplomacy during their visit to Kyiv and the Academy there.

Thus, this is the first Ukrainian comprehensive and interdisciplinary study of the Danish travelogues written by Just Juel and Rasmus Æreboe.

Key words: travelogues, 18th-century travelers, imagery, Denmark, Russia, Ukraine, Poland, Hetmanate, diplomacy, imagology, cultural history, transfer of ideas.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

1. Папа, І. Ю. «"Протестантська етика" данських дипломатів на початку XVIII ст. (за матеріалами дипломатичної місії Юста Юля, 1709–1711)». *Вісник Київс. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка* 135 (4) (2017): 37–41. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.135.4.09>.
2. Папа, І. «(Не)повсякденне життя данського дипломата під час місії (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля, 1709–1711 рр.)». *Наук. записки НаУКМА. Істор. науки* 1 (2018): 3–11. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2018.3-10>
3. Папа, І. «"En by i Rusland": уявлення данських мандрівників про терени ранньомодерної Росії (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля 1709–1711 рр.)». *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій* 6 (1) (2019): 83–95. <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/%D0%9F%D0%B0%D0%BF%D0%B0-1.pdf>.
4. Папа, І. «"Дипломатичний фронт" Великої Північної війни: місія Юста Юля (1709–1711 рр.)». *Вісник Київс. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка* 142 (2019): 31–37. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.142.8>.
5. Papa, I. «Vejen over Lemberg: A Dane's Impressions of Lemberg / Lviv in 1711: Just Juel and His Travels through the Polish — Lithuanian Commonwealth». *Studia Scandinavica* 25, no. 5 (2021): 63–73. <https://doi.org/10.26881/ss.2021.25.04>.
6. Папа, І. «Опис Львова 1711 року в данському травелозі: переклад і коментар» *Наук. записки НаУКМА. Істор. науки* 7 (2024): 132-139. DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.132-139
<http://nrph.ukma.edu.ua/article/view/317994/308451>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
 РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	 21
1.1. Джерела	21
1.1.1. Подорожній щоденник Юста Юля й Расмуса Еребо	21
1.1.2. Автобіографія Расмуса Еребо	26
1.2. Історіографія	28
1.2.1. Історіографічні огляди текстів Юста Юля та Расмуса Еребо. Джерелознавчі студії.....	28
1.2.2. Література про данську дипломатичну місію (1709–1711) як епізод Великої Північної війни.....	54
1.2.3. Біографи Юста Юля.....	63
1.3. Методологія дослідження тревелогів	67
 РОЗДІЛ 2. КОНТЕКСТ(И)	 76
2.1. Історичний контекст	76
2.1.1. Дансько-російські відносини: історія данських дипломатичних місій (1493–1709).....	76
2.1.2. Основні віхи дипломатичної місії Юста Юля в 1709–1711 рр.....	92
2.1.3. Расмус Еребо та його «ролі» під час дипломатичної місії: від секретаря до співавтора щоденника Юста Юля	104
2.2. Мовний інструментарій культурного перекладу подорожніх реалій.....	106
2.2.1. Роль латини під час данської місії	108

2.2.2. Використання в щоденнику слів та словосполучень з інших європейських мов.....	111
2.2.3. Російська мова та кирилиця в тексті щоденника.....	113
2.3. Інтертекст(и)	116
2.3.1. Подорожні записки Якоба Ульфельдта та Юста Юля: спільне та відмінне.....	116
2.3.2. Від Юста Юля до Педера фон Гавена: тяглість (і) традиції в описі Росії данськими мандрівниками	126
2.3.3. Одна подорож — різні наративи. Компаративний аналіз подорожнього щоденника Юста Юля й автобіографії Расмуса Еребо.....	131
РОЗДІЛ 3. ТЕКСТ І УЯВЛЕННЯ	136
3.1. Просторові уявлення: географія та соціальна культура.....	136
3.1.1. Особливості данського ітінерарію: маркерні поняття для означення географічного та адміністративного просторів	136
3.1.2. Ітінерарій подорожі до Росії	140
3.1.3. Уявне маркування кордонів царської Росії та Речі Посполитої	146
3.1.4. Подорожні нотатки про Річ Посполиту	158
3.2. Уявлення про релігію.....	167
3.2.1. «Протестантська етика» данських мандрівників та солідарність з іноземцями-протестантами.....	167
3.2.2. Контакти данців з іноземцями-протестантами під час місії ..	172
3.2.3. Протестантське сприйняття православ'я.....	178
3.2.4. Згадки про католицизм у подорожньому щоденнику	184
3.2.5. Євреї та юдаїзм.....	185
3.2.6. Нотатки про народи «без релігії»	186

3.3. Соціальні уявлення	190
3.3.1. Цар Петро I та його двір.....	191
3.3.2. Селяни та інші групи російського суспільства.....	196
3.3.3. «Профілі» російських військових	198
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	212
ДОДАТКИ.....	254

ВСТУП

Здавна дипломатичні місії були не тільки частиною системи міжнародних відносин, а й важливим засобом дослідження інших культур. Домовляючись про питання війни та миру, торгівлі й захисту інтересів своїх співвітчизників, дипломати намагалися (нерідко за безпосередніми інструкціями володаря або його радників) вивчати середовище їхнього перебування, займаючись по суті тим, що відомий антрополог Кліффорд Гірц називав «щільним описом» тубільного контексту.¹

Із цього погляду, вартою уваги та дослідження є задокументована мандрівка данських дипломатів, що була відображенням намагань короля Фредеріка IV та його наближених радників «скористатися» перебігом Великої Північної війни на користь цієї північноєвропейської держави-імперії, уклавши договір із російським царем Петром I. Наративним відображенням цих намагань стали подорожні записки данського дипломата Юста Юля та автобіографія його секретаря Расмуса Еребю, у яких зафіксовано їхню подорож (1709–1711) Московією, Україною та Річчю Посполитою.² Ці его-наративи, на нашу думку, доволі детально описують різноманітні аспекти діяльності згаданих данських дипломатів, їхній ітінерарій та відтворюють «ментальну мапу» відвіданого простору, що, своєю чергою, є певним проєктуванням досвіду культурного середовища мандрівника і його особистого подорожнього досвіду на інший соціокультурний контекст.

Обрана для дослідження тема **актуалізує** сучасні тенденції в українській гуманітаристиці щодо репрезентації історії України крізь призму європейської парадигми та за допомогою міждисциплінарних методологічних підходів. Також відсутність ґрунтовних досліджень скандинавської історії, зокрема

¹ К. Гірц, *Інтерпретація культур: вибрані есе*, пер. з англ. Н. Комарова (Київ, 2001).

² У щоденнику Юста Юля не вживається поняття «місія», дуже рідко вживається поняття «посольство» (дан. *gesandtskab*), найчастіше фігурує поняття «подорож» (дан. *rejse*). Проте формальність та офіційність цієї подорожі не позбавляє цей подорожній наратив суб'єктивності й неформальності в описі побаченого та пережитого.

данської, в українській історіографії також свідчить на користь актуальності подібних наукових розвідок.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягатиме в тому, щоб уперше комплексно дослідити всі наявні писемні джерела про діяльність та перебування данського дипломата Юста Юля на теренах Речі Посполитої, України та Росії на початку XVIII ст. Його **мета** — проаналізувати подорожні записки Юста Юля та автобіографію Расмуса Еребо для реконструкції «системи уявлень», які сформували данську візію цієї частини Європи. Основні **завдання** дослідження є такими:

- проаналізувати збережені в архівах оригінали джерел та їхні пізніші переклади;
- здійснити огляд сучасних методологічних підходів для аналізу тревелогів;
- визначити стан дослідження цієї теми крізь призму проблемного підходу з урахуванням особливостей національних історіографій;
- проаналізувати історичний контекст дипломатичної місії та його вплив на формування его-наративів;
- виконати компаративний аналіз інших данських тревелогів із метою виявлення інтертекстуальних зв'язків із наративами Юста Юля й Расмуса Еребо;
- реконструювати систему просторових та соціокультурних уявлень як низки образів Іншого.

Об'єктом цього дисертаційного дослідження є нарація Юста Юля та Расмуса Еребо, а **предметом** — наявні в ній соціокультурні маркери, національні стереотипи та образи уяви. Це дослідження має чіткі **хронологічні й географічні межі**, які відповідають тривалості данської дипломатичної місії та ітінерарію подорожі Юста Юля та Расмуса Еребо. Отже, хронологічно ця розвідка охоплює події 1709–1711 рр., які відповідають часу перебування Юста Юля в ролі надзвичайного посланця до Петра I (і. е. від моменту отримання королівської грамоти та інструкцій у 1709 р. до часу офіційного відкликання з

цієї посади королівською грамотою наприкінці 1711 р.). Слід зазначити, що формування самого подорожнього наративу тривало довше, аніж ця дипломатична місія. Очевидно, що наявний оригінал щоденника формувався з подорожніх записок лише в 1712–1713 рр. після фактичного завершення місії. Отже, можна говорити про подвійні хронологічні межі: подієві (1709–1711) і текстові (1709–1713), оскільки перший запис у щоденнику датується 8 квітня 1709 року, останній — 24 квітня 1713 року.

Географічні межі визначені маршрутом подорожі Юста Юля через територію царської Росії, Речі Посполитої та України. Географічний вимір подорожі данської місії проілюстрований у додатках до окремих розділів дисертації (і. е. таблицях та картах). Переважно це населені пункти, у яких мешкав тривало чи коротко Юст Юль та члени його посольства, а також міста й села, які він лише проїжджав. Більшість топонімів — верифіковано й локалізовано.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час виступів на українських та міжнародних конференціях, серед яких: «Епоха Реформації: держава, суспільство, культура» (Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, кафедра історії мистецтв, 12–13 жовтня, 2017); «Modern Capitals and Historical Peripheries Central Europe from the Perspective of Contested Modernities» (Budapest, Hungarian Academy of Science, Institute of Philosophy and Research Centre for the Humanities, October 20–21, 2017); «Досліджуючи минуле: нова соціальна історія на перехресті методологічних віянь» (Центр польських та європейських студій, кафедра історії НаУКМА та студентське наукове товариство «Potluck», 22–24 березня, 2018); «Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, 17–18 травня, 2018); Конгрес Міжнародної асоціації гуманітаріїв (Львів, УКУ, 27–29 червня, 2018); «Religious Contacts and Interactions in Poland-Lithuania in Early Modern Times», який був організований Centrum für Religionswissenschaftliche Studien (CERES) Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung der Ruhr-Universität Bochum (Бохум, Німеччина, 28 вересня, 2018); «Global

Cultural History. 12th Annual Conference of the International Society for Cultural History» (Талліннський університет, 26–29 червня, 2019); «Eighteenth-Century Studies: Ukrainian And Global Perspectives» First Conference of the Ukrainian Society for Eighteenth-Century Studies, Lviv, June 23–25, 2021); «IASS 2021: Memory Culture In Scandinavian Studies» (Вільнюський університет, 3–6 серпня, 2021); «Between Local and the Global: Unpacking Environmental History of Ukraine» (Centre for Advanced Study, Софія, 25-26 вересня 2024), «Social Experiences, Religious Practices and Everyday Life in Pre-Modern Towns of East-Central Europe» (Institute for Comparative Urban History (IStG) у Мюнстері, 20-21 листопада 2024)

Публікації. Вибрані питання та проблеми дисертації було висвітлено в 5 статтях українською мовою, опублікованих у фахових виданнях, що належать до групи «Б», та в 1 статті англійською мовою, яка вийшла друком у фаховому закордонному журналі (Index Copernicus International).

Практичне значення дослідження. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані для вивчення історії України та Скандинавії крізь призму подорожніх наративів та формування силабусів для інтердисциплінарних курсів.

Структура дослідження побудована за проблемним принципом: контекст — інтертекст — текст. Основна частина роботи складається зі вступу, трьох розділів та висновків. У *першому розділі* охарактеризовано методологію дослідження, проаналізовано історіографію та джерельні матеріали дисертації. *Другий розділ* висвітлює історичний контекст російсько-данських міжнародних відносин та особливості данської місії (1709–1711), а також ілюструє наявність низки топосів у подорожніх текстах попередників та наступників Юста Юля, які засвідчують інтертекстуальні зв'язки цих наративів. *Третій розділ* містить аналіз тексту щоденника й автобіографії та описує систему просторових, соціальних та релігійно-культурних уявлень данських мандрівників про відвідані держави.

Основну частину дисертації доповнено списком використаних джерел та літератури (672 позиції), а також 21 додатком. Основний текст дисертації охоплює 195 сторінок, загальний обсяг роботи — 294 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерела

Для цілісного й ґрунтовного висвітлення досліджуваної теми було обрано два его-наративи, які постали в результаті данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. до царя Петра I: подорожній щоденник Юста Юля та автобіографія Расмуса Еребо. Сенсова тотожність їхніх текстів є передумовою для подальшого контент- і компаративного аналізів, а також реконструкції уявлень данських мандрівників про відвідані ними географічні й соціокультурні ландшафти.

1.1.1. Подорожній щоденник Юста Юля й Расмуса Еребо

Точкою відліку в історії появи цього джерела формально можна вважати королівську інструкцію³ (датовану 11 липня 1709 року), у якій Юст Юль отримує наказ описувати все те, що трапиться з ним під час виконання дипломатичної місії, а також *in publicis*.⁴ Отже, окреслення форми та змісту самого джерела було зроблене замовниками (і. е. данським королем та його таємними радниками) і прийняте самим автором (і. е. Юстом Юлем).

Детальний опис перебігу данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. був реалізований у формі «подорожнього щоденника». Цікаво, що в данському оригіналі для характеристики жанру цього его-наративу почергово використовується французьке слово «*journal*» (укр. «журнал», «щоденник») та данське словосполучення «*daglige fortællelser*» (укр. «щоденні записки»).

³ Оригінал інструкції зберігся до наших днів, проте в поганому стані. Текст цього документа німецькою мовою опублікований Герхардом Грове як додаток до тексту щоденника Юста Юля: J. Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsopfølgelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711, med illustrationer og oplysende anmærkninger ved Gerhard L. Grove* (København, 1893), 463–73.

⁴ Ця умова місії згадується у 15-му пункті королівської інструкції (Там само, 472–73). Також Юст Юль згадує про це у вступі до чистовика свого щоденника (Там само, 1).

Ймовірно, на початку XVIII ст. французьке слово «journal» було більш уживаним, аніж данське «dagbog» для окреслення таких записів.⁵ Проте вже у вступній статті до публікації цього джерела наприкінці XIX ст. Герхард Грове використовував інший данський термін «dagbogsoptegnelser» (укр. «щоденникові записки»). Наведені вище мовні нюанси можна пояснити процесом творення самого нарративу: як відомо, текст подорожнього щоденника Юста Юля формувався на основі чернеток щоденних записок данського мандрівника. На жаль, оригінали першої робочої версії щоденника не збереглися до наших днів, їх не було виявлено серед архівних матеріалів місії. Цей факт було встановлено ще Герхардом Грове під час підготовки джерела до публікації. Так само тоді було встановлено й факт втрати чистової (і. е. третьої) версії тексту, яку переписував королівський секретар для самого короля Фредеріка IV.⁶ Отже, єдину збережену версію цього щоденника можна вважати «другою чернеткою», яка була синтезом подорожніх нотаток із пізнішими виправленнями та коментарями Юста Юля.

Рукописний оригінал цього джерела зберігається нині в Копенгагені, у Національному архіві Данії (Rigsarkivet).⁷ Матеріали дипломатичної місії Юста Юля (Just Juels gesandtskabsarkiv, 1709–1712),⁸ як і матеріали інших данських посольств до російських монархів, зберігаються у великому фонді під назвою «Німецька канцелярія. Відділення закордонних справ» («Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling», TKUA) у спеціальній колекції «Росія» («Rusland»).

Архівний рукопис джерела має форму книги, яка складається з 261 аркуша (Додаток 1). На окремих аркушах рукопису наявна подвійна нумерація, яка може свідчити про спроби опрацювання джерела данськими архіваріусами

⁵ Слово «журнал» у данському словнику данської мови: (fra *Ordbog over det danske Sprog*, bind 9 (1927), <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=journal>).

⁶ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, III.

⁷ *Danish Department of Foreign Affairs until 1770. Vejledende arkivregistraturer. XVI*, by A. G. Hassø and E. Kroman (Rigsarkivet, 1973), <https://www.sa.dk/wp-content/uploads/2016/12/VA-16-komp.pdf>; E. Gigas, *Katalog over Det Kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark* (1903–15); L. M. Case, and D. H. Thomas. *The New Guide to the Diplomatic Archives of Western Europe*. ([Philadelphia], 1975); P. K. Grimsted, «Archival Rossica / Sovietica Abroad. Provenance or Pertinence, Bibliographic and Descriptive Needs», *Cahiers du Monde russe et soviétique* 34, № 3 (Jul. — Sep., 1993): 431–79.

⁸ Just Juels gesandtskabsarkiv (1709–1712), VA XI, Tyske Kancelli II, 280. TKUA, Speciel del, Rusland, 104–107.

в різні часи. На палітурці є паперова наклейка з написом данською мовою, який у перекладі означає: «Росія. Юст Юль. Щоденник 1709–1711». Текст джерела містить щоденні записи, розташовані хронологічно та об'єднані за назвами місяців року. Перший запис у щоденнику датується 8 квітня 1709 року, останній — 24 квітня 1713 року. Ці дати можна вважати хронологічними межами місії Юста Юля.

Датування подій у щоденнику здійснюється Юстом Юлем за григоріанським календарем (тобто за новим стилем). В царській Росії та Гетьманщині, як відомо, використовували юліанський календар, який у XVIII ст. відставав від григоріанського на 11 днів. Під час читання можна виявити відсутність регулярних щоденних записів у певні періоди місії. Такі «пробіли» в тексті виникали (за поясненнями самих данських мандрівників) через різні форс-мажорні обставини їхньої мандрівки (наприклад, похмілля, хвороби, довгі переїзди тощо). Крім цього, ці записи мають зазвичай різний обсяг та зміст: від одного речення до кількох сторінок, що, своєю чергою, вимагає уважного читання й детального аналізу їхнього змісту для формування певних припущень чи висновків.

У тексті є численні маргіналії і виправлення, зроблені відмінним від основного тексту почерком. Цей факт, на думку Герхарда Грове та інших дослідників, засвідчує участь Расмуса Еребю, особистого секретаря Юста Юля, у формуванні та написанні фінального тексту щоденника. Маргінальні коментарі та виправлення в тексті ж зроблені рукою Юста Юля.⁹

Мова оригінального джерела — данська з використанням окремих слів, виразів та фраз із німецької, латинської, французької мов. Також у тексті щоденника трапляються слова й речення, написані кирилицею, а також старослов'янські або російські слова й словосполучення, транслітеровані латиницею. Мовне тло цього джерела засвідчує освітній і культурний

⁹ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, III–IV.

бекграунд його авторів, а також спроби «культурного перекладу».¹⁰ Контент-аналіз джерела дає змогу сформувати короткий словник іноземних слів та виразів, які використовували згадані данські мандрівники під час подорожі.

Як засвідчують записи в щоденнику, першу частину документів було передано до королівської канцелярії на початку березня 1712 р. У щоденник вписано копію тексту розписки головного секретаря Німецької канцелярії та радника юстиції Франца фон Гагена (Franz von Hagen)¹¹ про отримання документів від Юста Юля 4 березня 1712 року. Так само скопійовано текст королівської розписки про виконання згаданим данським посланцем усіх зобов'язань щодо подання документації, зняття відповідальності та подальших звинувачень із його особи, яку було видано 5 березня 1712 року та засвідчено королем і його радником Крістіаном Сеестедом.¹² Серед переліку поданих документів не було подорожнього щоденника Юста Юля. Решту документів данського посольства було передано до королівської канцелярії аж після повернення Расмуса Еребо з мандрівки до Риги, у яку він вирушив 26 грудня 1712 року й повернувся у квітні 1713-го. Метою цієї поїздки було привезти документи та майно, залишене членами місії на російській території. Як свідчить наступна розписка від королівського архіваріуса, Юст Юль здав останню частину документів 24 квітня 1713 року. Проте в цьому переліку матеріалів теж не було згадано подорожнього щоденника. Власне, в архівному оригіналі копія тексту цієї розписки є останнім датованим записом. Тому можемо припустити, що Юст Юль у співавторстві та з допомогою секретарських здібностей Расмуса Еребо фіналізував роботу над текстом щоденника вже після 24 квітня 1713 року. Ймовірно, цей щоденник не був включений у перелік документів строгої звітності, як листи чи королівські інструкції, проте завершення роботи над його компонуванням могло бути

¹⁰ P. Burke, and R. Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe* (Cambridge, 2007); P. Burke, *A Social History of Knowledge* (Cambridge, 2000); R. Muchembled (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*. 4 vols (Cambridge, 2007).

¹¹ L. Laursen, «Franz vom Hagen i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk, https://biografiskleksikon.lex.dk/Franz_vom_Hagen.

¹² S. Heiberg, and C. O. Bøggild-Andersen, *Christian Sehested i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk, https://biografiskleksikon.lex.dk/Christian_Sehested.*

вимогою самого данського короля Фредеріка IV і його таємних радників (наприклад, Крістіана Сеєстеда).

Відомо, що до моменту публікації цього щоденника данським істориком-архіваріусом Герхардом Грове у 1893 р. згадане джерело зберігалось в королівському архіві Німецької канцелярії і не було відоме історикам та іншим дослідникам. Подорожній щоденник Юста Юля був уперше виданий мовою оригіналу під розлогим заголовком, який, імовірно, сконструював сам Герхард Грове: «Подорож до Росії в часи Петра Великого. Подорожні записки віцеадмірала Юста Юля, данського посланця в Росії, 1709–1711».¹³ У передмові ця публікація трактується данським істориком як намагання «висвітлити»¹⁴ джерело, яке майже 200 років перебувало в спокої». Це видання стало поштовхом до написання численних журнальних і газетних рецензій різними мовами,¹⁵ а також спричинилося до появи повного перекладу тексту російською мовою Юрія Щербачова.¹⁶ Публікація друкованої версії джерела наприкінці XIX ст. стала також початком його контекстуалізації та аналізу (Додаток 14).

Данське видання джерела містить коментарі Герхарда Грове, алфавітний покажчик імен, географічних об'єктів та важливих понять, що згадуються в тексті. Наприкінці книги є аркуш з одруківками та помилками, виявленими в друкованому тексті.

Пізніші спроби публікації щоденника Юста Юля у XX ст. були позбавлені наукової ґрунтовності та критичності через компілятивність коментарів і фрагментарність опублікованого тексту джерела.¹⁷ Тому більшість дослідників й досі використовує видання Герхарда Грове або російський

¹³ «En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, Dansk Gesandt i Rusland, 1709–1711» med illustrationer og oplysende anmaerkninger ved Gerhard L. Grove (København, 1893).

¹⁴ Дослівно в тексті автор вживає «принести до світла».

¹⁵ Див. параграф про історіографію.

¹⁶ Ю. Юль, «Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711)», в *ЧОИДР*, 1899, кн. 2, 3 (Москва, 1900).

¹⁷ J. Danielsen, *Just Juels rejse til Moskva 1709–11* (København, 1975).

переклад Юрія Щербачова,¹⁸ незважаючи на їхню часову застарілість. Повного перекладу джерела з мови оригіналу на українську немає.

1.1.2. Автобіографія Расмуса Еребо

Другим наративним джерелом є автобіографія Расмуса Еребо, яка має довгу оригінальну назву: «Короткий виклад Расмуса Еребо, публічного нотаріуса в королівському місті Копенгаген, про життя і кар'єру, який за його власним щоденником або життєписом написаний» (ориг. «Et kort udtog af Rasmus Æreboes notarius publicus i den kongelige residensstad København liv og levnedsløb, som efter hans egenholdige journal eller levnedsbeskrivelse er skrevet»). Як бачимо, секретар Юста Юля теж використовує французьке слово «журнал» для окреслення жанру свого наративу, що, своєю чергою, дає змогу дослідникам припускати факт існування окремого подорожнього щоденника або щоденних записок Расмуса Еребо. Проте ще Герхард Грове стверджував, що цей текст було втрачено. Серед архівних матеріалів данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. його також не було виявлено. Ймовірно, автобіографія частково або повністю була написана на його основі.¹⁹ Расмус Еребо супроводжував Юста Юля впродовж усієї місії, виконував обов'язки особистого секретаря й помічника, тому його автобіографічні спогади цілком можуть слугувати релевантним джерельним матеріалом для подальшого компаративного аналізу та доповнення подорожнього щоденника.

Автобіографія Расмуса Еребо збереглася у двох рукописних примірниках (Додаток 2), один із яких депоновано в Національному архіві Данії,²⁰ інший — в рукописній колекції Королівської бібліотеки Данії.²¹ Серед дослідників тексту нема згоди щодо того, чи є ці два рукописи оригіналами чи копіями

¹⁸ Популярність перекладу Юрія Щербачова засвідчує наявність сучасних російських видань, де його передрукують лише з урахуванням російського правопису: Юль Ю., «Записки датского посланника в России при Петре Великом», *Лавры Полтавы. История России и дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв.* (Москва, 2001).

¹⁹ R. Æreboe and G. L. Grove, *Rasmus Æreboes Autobiografi (1685–1744)* (1889), IV–V.

²⁰ Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen XV. Speciel personallhistorie. Samlingspakker, pk. 48, Wøldike-Aarestrup.

²¹ Det Kongelige Bibliotek, NKS 402, octavo (Rasmus Æreboes Autobiografi).

Автобіографії. Підтверджено лише оригінальність підпису самого Расмуса Еребо в цих рукописах.

Наявність двох рукописів призвела також до публікацій двох окремих видань цього джерела в ХІХ ст.²² Проте серед дослідників більшу популярність має критичне видання Герхарда Грове, яке з'явилося друком раніше (1889), аніж сам щоденник Юста Юля (1893).

На відміну від щоденника Юста Юля, текст автобіографії Расмуса Еребо не було повністю перекладено російською мовою Юрієм Щербачовим. Для перекладу було вибрано лише невеликі фрагменти, які стосувалися трьох мандрівок данця до Росії (1709–1711, 1712, 1714). Цей переклад було надруковано як додаток до перекладу щоденника Юста Юля.²³ Перекладів іншими мовами не виявлено.

Текст автобіографії побудовано за хронологічним принципом: Расмус Еребо ділить своє життя в цьому его-наративі на кілька частин, у кожній із яких застосовує різну хронологію. Наприклад, на початку він згадує різні події зі свого дитинства, прив'язуючи їх до свого віку; в університетські роки вказує лише роки, а під час опису дипломатичної місії та приватних поїздок до Росії — точні дати. У завершальній частині автобіографії він поєднує всі згадані принципи датування подій зі свого життя.

Отже, цю автобіографію можна трактувати як мемуарне джерело, що частково було сконструйоване на основі щоденникових записів Расмуса Еребо та містить, певною мірою, перевірену джерельну інформацію про подорож 1709–1711 рр.

²² *Johan Monrads og Rasmus Æreboes Autobiographier*, udg. v. Dr. J. G. Burman Becker (Copenhagen, 1862); R. Æreboe, and G. L. Grove, *Rasmus Æreboes Autobiografi (1685–1744)* (1889).

²³ Р. Эребо, «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию», в ЧОИДР (1899), кн. 3 (190), отд. 3, 443–81.

1.2. Історіографія

Аналіз наукових публікацій, що стосуються до теми дисертаційного дослідження, виявив низку проблем, які стали певним викликом під час вибору принципу їх класифікації та презентації. Оскільки поділ за особливостями національних історичних наративів часто зазнає критики сучасних дослідників як такий, що застарів та не відповідає сучасним науковим підходам, ми звернулися до загального проблемно-хронологічного підходу. В основу такого підходу покладено модель **«контекст — постать — джерело»**. Це також дало змогу виокремити в межах кожного із запропонованих кластерів специфічні ознаки національних підходів.

1.2.1. Історіографічні огляди текстів Юста Юля та Расмуса Еребю.

Джерелознавчі студії

Вірогідно, у XVIII ст. щоденник Юста Юля мав дуже вузьке читацьке коло, до якого належали таємні радники (Отто Краббе, Крістіан Сеєстед) і данський король Фредерік IV. Вони, власне, були його «замовниками». На жаль, нам невідомо, чи були якісь відгуки або реакції на цей текст у короля і його радників, які мали б використати його для налагодження дансько-російських відносин зокрема і зовнішньополітичного курсу королівства під час Північної війни загалом.

Отже, 1893 р. можна було б вважати офіційною точкою відліку в історії досліджень цього подорожнього щоденника та його автора, оскільки в більшості довідкових видань про Герхарда Грове та Юста Юля ця дата вважається початковою. Проте нам вдалося відшукати статтю Герхарда Грове, яку було опубліковано в скандинавському журналі «*Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri*»²⁴ у 1891 р. — «Штрихи до біографії Петра

²⁴ Цікаво, що цей журнал спільно курувався та редагувався науковцями всіх скандинавських держав. Журнал мав на меті об'єднати дослідників регіону та промотувати наукові дослідження, що стосувалися Скандинавії. Журнал досі виходить у Стокгольмі. Офіційна сторінка видання: <http://www.letterstedtska.org/nordisk-tidskrift/>.

Великого (з неопублікованого щоденника данського дипломата)».²⁵ Примітно, що до пошуків щоденника Юста Юля спричинилася попередня дослідницька робота данського архівіста над текстом «Автобіографії» Расмуса Еребо, яку він опублікував ще в 1889 р.²⁶ Саме там уперше згадується Юст Юль.²⁷ Основна ж частина вказаної статті складається з переказу фрагментів щоденника, де фігурує російський цар Петро I. Ймовірно, Герхард Грове мав на меті таким чином зацікавити тогочасних дослідників історії Росії та дансько-російських відносин потенціалом цього архівного джерела. Зрештою, єдиним, хто цитує цю маловідому для інших істориків статтю, є російський архівіст і дослідник данських архівів Юрій Щербачов. Він саме працював в Копенгагенському архіві в 1890–1891 рр.²⁸ Як відомо, його перші варіанти перекладу цього джерела з'явилися вже в 1892 р., випередивши публікацію джерела мовою оригіналу.²⁹ На жаль, нам не вдалося з'ясувати, чи були знайомі ці два історики особисто й чи зустрічалися в Копенгагенському архіві, де обоє майже одночасно проводили дослідження одного й того самого джерела.

Критичне видання тексту щоденника Юста Юля 1893 р. було супроводжене докладним вступом, у якому Герхард Грове навів докладні біографії Юста Юля та Расмуса Еребо із детальним довідковим апаратом (Додаток 3). Посилання на відомі праці російських істориків (Миколи Устрялова, Дмитра Бантиш-Каменського) та інших європейських дослідників доби Петра I (і. е. німецьких, шведських, британських та французьких авторів) є свідченням того, що данський упорядник був обізнаний із тогочасною історіографією та цікавився станом дослідження дотичних тем. Також згадка в коментарях до тексту тревелогу данця Педера фон Гавена, що здобув популярність завдяки своїй публікації ще у XVIII ст., свідчить про певне взорування на данський канон подорожніх наративів.

²⁵ G. Grove, «Traek Af Peter Den Stores Liv. Fra En Samtidig Dansk Gesandts Utrykte Dagbog», *Nordisk Tidskrift För Vetenskap, Konst Och Industri* 4 (1891): 616–38.

²⁶ *Notarius publicus Rasmus Aereboes autobiografi (1685–1744)*, udg. af G. L. Grove (København, 1889).

²⁷ Там само, 4, 68, 78, 247.

²⁸ Ю. Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711)*, примеч. Г. Л. Грове, пер. и предисл. Ю. Н. Щербачева (Москва, 1899 [обл. 1900]), 7.

²⁹ Там само.

Слід наголосити, що «Автобіографія» Расмуса Еребо та подорожній щоденник Юста Юля стали найбільш відомими працями в науковому доробку данця Герхарда Грове, який перетворився завдяки їм на відомого архівіста й *personal historian* (і. е. біографістом) у данській історіографії.³⁰

Історико-літературні студії. У ХХ ст. про щоденник Юста Юля в Данії писали переважно історики літератури, а саме русисти. Серед них варто виокремити постать Петера-Ульфа Мьоллера (1941–2020), данського історика літератури, професора Копенгагенського університету, дослідника тревелогів. Він займався публікаціями відомих та маловідомих данських джерел, перекладами російської літератури.³¹ Детальний аналіз та контекстуалізацію тексту подорожнього щоденника данця Юста Юля вперше було зроблено саме у його статтях, надрукованих у 1990-ті рр.

Перша стаття Мьоллера, де згадується Юст Юль та його еґо-наратив, називається «Якими є росіяни: трішки про історію данської ментальності». У цьому есеї данський дослідник намагається пояснити історію формування данських стереотипів про росіян та Росію цитатами-ілюстраціями з текстів данських мандрівників та фрагментами шкільних підручників із географії. Автор чітко декларує неможливість охопити всі джерела в цій статті та ставить перед собою певні дослідницькі питання, які й визначають «межі» його наукових рефлексій на цю тему, й обирає лише тексти данських мандрівників (до початку ХІХ ст.) та найбільш відомі й популярні шкільні підручники, оскільки, на його думку, поширення певних ідей та стереотипів відбувалося завдяки популярності цих текстів серед данського загалу в різні часи. Його кінцевою метою є за допомогою аналізу текстів віднайти спільні узагальнення, тобто ті описи, які можна було б, за його словами, почати словами: «росіяни — це...»³²

³⁰ «G. L. Grove», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (Copenhagen, 1979–84), <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=290211>.

³¹ Інформація про дослідника на сайті Копенгагенського університету: <https://tors.ku.dk/ansatte/?pure=da/persons/77041>.

³² П. Меллер, «Какие они — русские. Из истории датского менталитета», в *Дания и Россия — 500 лет* (Москва, 1996), 107.

Використання компаративного та контент-аналізу дало змогу Мьоллеру виокремити низку стереотипів, до яких пізніше апелюватимуть інші скандинавські дослідники.³³ Проте слід зазначити, що використання цитат із тексту Юста Юля виглядає, на нашу думку, доволі інструменталізованим та компілятивним. Насамперед через те, що автор звертався до джерел, написаних у різні історичні епохи (Якоб Ульфельдт — XVI ст., Юст Юль — початок XVIII ст., Педер фон Гавен — середина XVIII ст. та ін.), міксуючи ці джерельні фрагменти з антропогеографічним (етнографічним) матеріалом данських посібників географії. Хоча, як стверджує сам данський історик, це була спроба лише накреслити штрихи до «образу» росіян і Росії та визначити теми для поглиблення досліджень (наприклад, порівняння данських тревелогів з іншими текстами мандрівників).³⁴

Наступні згадки про тексти Юста Юля та Расмуса Еребо містяться на сторінках доповіді, яку було виголошено в грудні 1994 р. на копенгагенській конференції про «Взаємні образи російської культури у віддзеркаленні подорожніх текстів».³⁵ В опублікованому збірнику Петер-Ульф Мьоллер написав «Вступні ремарки», у яких зацентрував на важливості дослідження історії формування образів,³⁶ а не «однобокій етнографії».³⁷ Також тут опубліковано текст його виступу про подорожні тексти «одного моряка та двох богословів» (і. е. Юста Юля, Расмуса Еребо та Педера фон Гавена).³⁸ У цій статті данський історик вдався до компаративістики й намагався визначити «спільні теми», тому щедро ілюстрував свої рефлексії розлогими цитатами. На відміну від першої публікації, Мьоллер подав більше джерелознавчої інформації про самі наративи та авторів. На його думку, данські подорожні тексти не стали популярними як наративи інших європейських авторів

³³ Neumann, I. *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation*. Minneapolis, 1999.

³⁴ Там само, 109.

³⁵ P. Møller, «Russia and Europe: a duel with images. Introductory remarks», *Culture & history* 14 (1997): 5–13.

³⁶ Там само, 6.

³⁷ Там само, 8.

³⁸ P. Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», *Culture & history* 14 (1997): 48–66.

(наприклад, Сігізмунда Герберштайна) та навіть зазнали певного забуття частково через «мовне питання».³⁹

У 1999 р. Мьоллер написав рецензію на книжку Ларі Вулфа,⁴⁰ де вкотре згадав про данських мандрівників та їхні тексти в процесі формування стереотипних уявлень про Східну Європу, контрверсії Схід / Захід та російській ідентичності.⁴¹

Згодом короткий огляд 16 данських подорожніх наративів був представлений на сторінках збірника про «Дансько-російські культурні відносини у 1700–1900 рр.»⁴² Згадки про тексти Юста Юля та Расмуса Еребю, на жаль, не містять якоїсь нової контекстуальної інформації чи детальнішого аналізу текстів. Проте зроблена Мьоллером таблиця з аналізом джерел дає змогу побачити просопографію групи їхніх авторів. Наприклад, мету поїздки чи професію.

Зацікавлення Мьоллера дансько-російськими відносинами в різні епохи та подорожньою літературою загалом переросло в серію видань під назвою «Берінгіана», до підготовки та публікації якої він активно долучався.⁴³ Наприклад, у 2013 р. було вперше опубліковано данський переклад «Соборного уложения» (1649), який виконав Расмус Еребю після повернення з російської місії. У передмові до цього видання Мьоллер назвав секретаря Юста Юля «данським піонером у російських студіях».⁴⁴ Найбільшим його досягненням данський дослідник вважає три тексти, до яких Расмус Еребю спричинився особисто: «Автобіографію», щоденник Юста Юля та переклад «Соборного уложения».⁴⁵ На жаль, у самій передмові данський історик не звертається до

³⁹ Там само, 48.

⁴⁰ V. Adadurov, «Review of: Andreas Kappeler. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert» (Wien, Köln, Weimar, 2020), *Ukrainian Historical Review* 1 (2022): 187–96, <https://doi.org/10.47632/2786-717x-2022-1-187-196>.

⁴¹ P. U. Møller, «Russian Identity as an East-West Controversy Outlining a concept», *Slavica Lundensia* 19 (1999): 1–13.

⁴² P. Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen» in *Danish-Russian Cultural Relations 1700–1900*, red. S. Mentz, M. Skougaard (Hillerød, 2011), 27–41.

⁴³ Див. детальнішу інформацію про цю серію на сайті видавництва: <https://en.unipress.dk/bogserier/beringiana/>.

⁴⁴ R. Ereboe, and L. P. Poulsen-Hansen, «Den Ryssiske Lov 1649», *Beringiana* 6 (2013): 7.

⁴⁵ Там само, 14–5.

якихось нових джерел чи розвідок, а розповідає про Рамсуса Еребо, переказуючи текст його «Автобіографії».

Наведені вище розвідки данського літературознавця засвідчили наявність певних тенденцій у дослідженні подорожнього щоденника Юста Юля та «Автобіографії» Расмуса Еребо, а також певні «лакуни». Усі студії Петера-Ульфа Мьоллера, які ми мали змогу проаналізувати, були досить типовими та одноманітними. Дослідник використовував ці джерела лише під оглядом російсько-данської історії відносин як літературні описи, не залучав інші європейські джерела для глибшого компаративного аналізу та інтердисциплінарні методи й підходи. Бракувало в статтях данського дослідника залучення історичного контексту та напрацювань данської історіографії про час появи цих подорожніх наративів. Проте Мьоллер є одним із найбільш знаних дослідників текстів Юста Юля та Расмуса Еребо, про що свідчать часті згадки про нього, особливо в дослідженнях російських істориків: його статті, написані англійською мовою, та переклади російською мовою таки посприяли його популярності й цитованості в інших студіях.

Французькі та британські рецензії. Слід зазначити, що представники західних історичних середовищ досить швидко відреагували на появу данського джерела наприкінці XIX ст., опублікувавши рецензії як на сторінках академічних журналів, так і на шпальтах відомих газет. Завдяки цим публікаціям постать Юста Юля та його мандрівка до Росії стали відомими дослідникам за межами Скандинавії, незважаючи на те, що данська мова часто була обмежувальним фактором навіть для читачів із наукових кіл.⁴⁶ Це, зрештою, засвідчує мізерна кількість рецензій та згадок цього джерела, до прикладу, в публікаціях британських дослідників, які завжди проявляли особливий науковий інтерес до історії Данії.⁴⁷

⁴⁶ W. Westergaard, «Danish History and Danish Historians», *The Journal of Modern History* 24, № 2 (Jun., 1952), 167–80, <http://www.jstor.org/stable/1872564>; C.-A. Gemzell, «Scandinavian history in international research: Some observations on Britain, France, West Germany and East Germany», *Scandinavian Journal of History* 5 (1980): 1–4, 239–56, DOI: 10.1080/03468758008578976.

⁴⁷ C.-A. Gemzell, «Scandinavian history in international research: Some observations on Britain, France, West Germany and East Germany», *Scandinavian Journal of History* 5 (1980): 1–4, 239–56, DOI: 10.1080/03468758008578976.

Рецензія Вільяма-Річарда Морфіла, першого британського професора російської і слов'янських мов,⁴⁸ яка з'явилась у 1895 р.,⁴⁹ є поки що єдиним прикладом відгуку на це данське джерело та його публікацію. Звичайно, що цьому дуже посприяли філологічні здібності професора Морфіла та його тривале зацікавлення історією Росії.⁵⁰ На жаль, нам достеменно невідомо, як і де він опанував данську мову. Хоча можемо припустити, що це трапилося під час його тривалих мандрівок Європою, про які згадують його біографісти.

Слід зазначити, що обсяг рецензії дає хибне сподівання на детальний і критичний аналіз опублікованого джерела. Проте уважне читання цього тексту формує інші враження та висновки. Вільям-Річард Морфіл розпочинає свою рецензію зі згадки про відому працю Миколи Устрялова⁵¹ стосовно царювання Петра I і в такий спосіб наголошує на важливості публікації цього джерела для висвітлення епохи правління Петра I. У рецензії згадано також перші перекладацькі спроби Юрія Щербачова на сторінках «Русского архіва» у 1892 р., що може свідчити про добру ознайомленість британського історика з російською періодикою та станом тогочасних історичних досліджень. У рецензії перелічено основні віхи життя Юста Юля, коротко описано контекст Північної війни, наведено розлогі цитати (авторський переклад англійською мовою) та хронологічний виклад вибраних сюжетів цієї дипломатичної місії. Компіляція та описовість у цьому огляді домінують перед іншими інструментами викладу. На нашу думку, їхнє застосування є свідченням того, що професор Морфіл уважно прочитав опублікований щоденник Юста Юля мовою оригіналу та визначив власні акценти в тексті.

Юст Юль на сторінках цієї рецензії згадується як той, хто «показав себе найспостережливішим мандрівником» та зібрав усю інформацію, яку він тільки

⁴⁸ J. A. H. Murray, «William Richard Morfill 1834–1909», *Proceedings of the British Academy*, IV (1909–10): 368–74; G. Stone, *Slavonic studies at Oxford: a brief history*, 1–33, http://www.mod-langs.ox.ac.uk/files/docs/russian/slavonic_studies.pdf.

⁴⁹ W. R. Morfill, *The English Historical Review* 10, 40 (1895): 800–05, <http://www.jstor.org/stable/548207>; Р. П. Зорівчак, «Українознавчі інтереси В. Р. Морфіла», *Всесвіт* 11 (1984): 161–5.

⁵⁰ W. R. Morfill, *An essay on the importance of the study of the Slavonic languages, being the inaugural lecture delivered before the University of Oxford January 25, 1890* (London, 1890); W. R. Morfill, *A history of Russia from the birth of Peter the Great to the death of Alexander II* (London, 1902), VIII.

⁵¹ Н. Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого* (Санкт-Петербург, 1858).

міг. Також у рецензії можна помітити схвальні відгуки рецензента про детальне відображення Юстом Юлем придворного життя в часи Петра І. Позитивний образ данського дипломата завершує короткий висновок професора Морфіла, у якому він пише, що «в битві під Ясмундом король Данії втратив не тільки капітана, а й надзвичайно розумну й чесну людину та відданого підданого».

Пізніше, у 1902 р., Вільям-Річард Морфіл опублікував працю про історію Росії від Петра І до Олександра ІІ, де данського дипломата було згадано лише один раз як того, хто був посланий данським королем до Петра І після Полтавської битви. Проте в цій книзі британський дослідник зазначив, що «секретар (sic!) дипломата залишив дуже цікаву розповідь про цю мандрівку».⁵² Ймовірно, на той час професор Морфіл міг прочитати «Автобіографію» Расмуса Еребо або запозичити це твердження з передмови Грове до тексту щоденника Юста Юля, де ця гіпотеза вперше була озвучена саме данським архівістом.

Публікація подорожнього щоденника Юста Юля в 1893 р. не минула непоміченою у Франції. Вже в 1894 р. в «Історичному огляді» було опубліковано коротку згадку про цей факт.⁵³ В ній увагу було зосереджено на тому, що це перше видання джерела, яке містить багато цікавої інформації про Петра Великого та епоху його правління.⁵⁴ Також було згадано про підготовку російського перекладу, що може свідчити про тісні контакти французьких істориків із російським науковим середовищем та обізнаність із тогочасними історичними студіями. У 1896 р. на сторінках цього ж «Історичного огляду» двічі було згадано про публікацію джерела Герхарда Грове.⁵⁵ У першому випадку це був звичайний перелік нових видань. Друга згадка містилась у розділі про данські книжкові новинки. Цю коротку замітку, які і багато інших

⁵² Там само, 53 («...after the battle of Poltava, the Danish king, Frederick IV, sent an ambassador to Peter, Just Juel, whose secretary has left us a very interesting account of his journey»).

⁵³ L. C. and H. P. «Chronique et Bibliographie», *Revue Historique* 55, 1 (1894): 216–39, <http://www.jstor.org/stable/40938498>.

⁵⁴ Там само, 239.

⁵⁵ «Recueils périodiques et sociétés savantes», *Revue Historique* 60, № 1 (1896): 180–214, <http://www.jstor.org/stable/40938684>; J. Steenstrup, «Danemark», *Revue Historique* 61 № 1 (1896): 97–113, <http://www.jstor.org/stable/40939517>.

на сторінках цього журналу, написав Йоганес Стенstrup, данський історик, професор Копенгагенського університету.⁵⁶ На його думку, це видання мало добрі редакторські коментарі й містило інформацію про тогочасну Росію та постать Петра I.⁵⁷

Ці три короткі згадки в першому французькому науковому історичному журналі можуть свідчити як про тогочасні горизонти французької історіографії, так і про європейську мережу наукових осередків, що обмінювалися інформацією про нові видання. Біографія вже згаданого нами Йоганеса Стенstrup є добрим прикладом тогочасної наукової мобільності та зв'язків французьких і данських історичних осередків. Наприклад, у 1873–1875 рр. він мав змогу працювати над своєю дисертацією в бібліотеках та архівах Парижа, Лондона, Рима та інших європейських наукових центрах. Цілком очевидно, що його знання французької мови та публікація численних рецензій на сторінках «Історичного огляду» була частиною його наукової активності в ролі позаштатного рецензента скандинавської наукової літератури для цього французького журналу.

Колонки з оглядом опублікованого щоденника Юста Юля появились також і в трьох щоденних французьких періодичних виданнях. У 1894 р. на шпальтах «Газети літературних і політичних дебатів»⁵⁸ було опубліковано досить розлогу колонку французького історика та славіста Альфреда Рамбо⁵⁹ під заголовком «За межами Франції» (фр. «Hors de France»)⁶⁰. Наявність невеличкого підзаголовка відразу анонсує основний фокус цього тексту — «Данський посол при Петрі Великому» (фр. «Un ambassadeur danois aupres de Pierre le Grande»). Очевидно, що французького історика й читачів цієї газети

⁵⁶ O. Hans, «Steenstrup, Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt», i *Dansk biografisk leksikon*, 1, udgave; bind XVI (1902), 323–6; J. Olrik, «Steenstrup, Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt», i *Salmonsens Konversations leksikon* 2, udgave, bind XVI (1902): 205–6; «Стенstrup, Йоганн», *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.) (Санкт-Петербург, 1890–1907); *Johannes Steenstrup: Historiografiske og historieteoretiske Skrifter*, udgivet ved Jon A. P. Gissel (København, 2006); J. A. P. Gissel, *Johannes Steenstrup og kulturhistorien* (Historie / Jyske Samlinger, 1995).

⁵⁷ Там само, 106.

⁵⁸ C. Bellanger, sous le dir., *Histoire générale de la presse française* (Paris, 1972).

⁵⁹ «Рамбо, Альфред-Никола», в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XXVI (1899), 248.

⁶⁰ A. Rambaud, «Hors de France», *Journal des Débats Politiques et Littéraires* (1894): 1–2.

найбільше цікавила постать Петра Великого, а не якийсь данський посол і його місія (навіть неозначений артикль та відсутність імені це підкреслюють). Отже, Альфред Рамбо окреслив і свій науковий інтерес,⁶¹ і тогочасні тенденції у французькому історієписанні.⁶² Читання цієї газетної статті «виказує» особливу увагу французького історика до історичних персоналій, очевидне поклоніння «ідолу джерела», а також схильність до «белетризації» цього історичного тексту. На його думку, Юст Юль є «винахідливим спостерігачем», якого складно запідозрити в суб'єктивізмі та обмані, на відміну від офіційних панегіристів російського царя. Очевидно, що описи повсякдення Юста Юля (і. е. візити до різних міст, безпосереднє знайомство з росіянами та ін.) та сцен придворного життя (особливо банкетів) використано як ілюстрації для хронологічного (але все ж вибіркового) опису перебування данського дипломата при царському дворі. У кінці допису Рамбо робить доволі очікуваний і очевидний для нас висновок, що цар зображений на сторінках данського щоденника як «чистокровний росіянин», «революціонер», «без сумніву велика людина», «людина своєї епохи». У цьому випадку газетний формат та історичний контекст були визначальними. Ймовірно, Альфред Рамбо мав на меті лише ознайомити французьких читачів з історією Росії, посилити суспільну підтримку французько-російського союзу 1891 р., описавши на шпальтах газети найвідомішого російського правителя-реформатора. Хоча в науковому вимірі ця публікація свідчить про очевидні наукові зацікавлення французького історика та його ознайомленість із науковими виданнями за межами Франції.

На жаль, достеменно невідомо про мовні кваліфікації Альфреда Рамбо і його знання данської мови. Припускаємо, що цей історик міг скористатися першими російськими перекладами Юрія Щербачова, які були опубліковані

⁶¹ А. Rambaud, *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu' à l'année 1877* (Paris, 1878).

⁶² Ж. Б. Дюпон-Мельниченко, та В. Ададуrow, *Французька історіографія XX століття: Навч. посіб. для студ. гуманіт. фак-тів ВНЗ* (Львів, 2001).

частинами в 1892 р.⁶³ Відомо, що він мав тісні відносини з тогочасними російськими вченими та був закордонним членом-кореспондентом Імператорської академії наук у Санкт-Петербургу.⁶⁴

Дві наступні публікації появилися навесні 1895 р. на сторінках газет «Ле тан» і «Ле радикаль».⁶⁵ Як вважають дослідники преси, обидві газети були авторитетними виданнями з великим накладом, що мали популярність серед політичної і економічної еліти в тогочасній Франції, представники якої часто інвестували гроші в ці видавничі проєкти. Якість та оригінальність публікацій про політику та міжнародні відносини на сторінках цих газет були одними з визначальних факторів. Наприклад, «серйозність до занудства» була властива публікаціям на шпальтах «Ле тан».⁶⁶

Саме в цій газеті було розміщено досить розлогий допис про Юста Юля і його щоденник у колонці «Бібліографія» під заголовком «Петро Великий за свідченнями данського адмірала Юста Юля».⁶⁷ Автором цього тексту був Шарль Рабо, французький журналіст і мандрівник, також відомий подорожами Скандинавією.⁶⁸ Власне, саме формулювання теми, схоже на згадану вище рецензію Альфреда Рамбо, анонсує центральну тему та очевидні акценти в цьому наративі. Очевидно, що власники й редактори газети, які визначали зміст номерів, добре розуміли становлення певних інтересів у французьких читачів (особливо освічених і заможних) під час активного розвитку французо-російської співпраці після укладення договору в 1891 р. Тому постать Петра I в цьому випадку була доречним прикладом для знайомства французів із російською історією та культурою через свідчення європейського дипломата. Крім цього, така прихильність до російського царя, ймовірно, була пов'язана з

⁶³ Ю. Юль, «Записки Юста Юля датского посланника при русском дворе (1709–1711)», пер. Ю. Н. Щербачева, в *Русский архив*, кн. 1, вып. 3 (1892), 273–304; Там же, кн. 2, вып. 5, 35–74; Там же, вып. 7, 319–33; Там же, кн. 3, вып. 9, 5–48; Там же, вып. 11, 241–62.

⁶⁴ «Рамбо, Альфред-Никола», в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. XXVI (1899), 248.

⁶⁵ C. Bélanger, and J. Godechot, etc., *Histoire générale de la presse française* (Paris, 1972); *Nomenclature des journaux & revues en langue française du monde entier* (Paris, 1937).

⁶⁶ C. Bélanger, and J. Godechot, etc., *Histoire générale de la presse française*, vol. 3, 352–3, 559–61 (Paris).

⁶⁷ Ch. Rabot, «Pierre le Grand, d'après la correspondance de l'amiral danois Just Juel», *Le Temps* (1895): 2.

⁶⁸ N. Broc, *Dictionnaire illustré des explorateurs et grands voyageurs français du XIXe siècle*, t. 4 (Océanie, 2003), 327–9.

його візитом до Парижа в 1717 р. під час його другої закордонної мандрівки. Цікаво, що це був перший в історії візит російського очільника до Франції.

У вступі до рецензії опублікованого щоденника Юста Юля Шарль Рабо пише, що це дуже оригінальне та інформативне джерело, оскільки за формою є особистим щоденником, де не використовуються хитрощі «дипломатичного протоколу» й канцеляризми. На його думку, саме тому тогочасні офіційні депеші відображають лише «фасад», а особисте свідчення — «інтер'єр будинку», який посланці уповноважені вивчати. Саме тому їхні згадки є дуже цінними. Також автор наголошує на особистій участі Юста Юля в численних подіях, описаних на сторінках щоденника, як запоруці об'єктивності й правдивості його щоденникових свідчень. Власне, у цій вступній частині Шарль Рабо називає публікацію щоденника «послугою для істориків» і «цінним вкладом у біографію Петра I, засновника Російської імперії». На жаль, у статті відсутній загальний висновок щодо самої місії чи рефлексії щодо постаті Юста Юля у вирі цих історичних подій та повсякдення царського двору. Шарль Рабо закінчує свою статтю доволі незграбно, на нашу думку, вказуючи лише хворобу Юста Юля як основну причину закінчення його місії при царському дворі. Це ж насправді не відповідає навіть свідченням самого щоденника.

Отже, остання газетна стаття має багато спільного з попередньою статтею (і. е. Рамбо), що схиляє нас до думки про певний плагіат змісту та ідей. Шарль Рабо також «грішить» описовістю, вибірковістю та белетризацією змісту цього історичного джерела, яке через таку форму презентації набуває ознак літературного твору, побудованого на відомих історичних подіях за участю відомих історичних персоналій (і. е. історичний роман).

Третя і остання знайдена нами газетна згадка Юста Юля та його щоденника була надрукована на сторінках лівацької газети «Ле радикаль». У колонці під назвою «Люди й речі» (фр. *Hommes et choses*) міститься допис інженера та фейлетоніста Максима Війома про «Про пияків» (фр. «*Pour le ivrognes*»), у якому автор переповідає один із сюжетів, описаний Юстом Юлем

у щоденнику.⁶⁹ Мова йде про великий бенкет із нагоди перемоги в битві під Полтавою. Війом звертає увагу на обсяг випитого італійського й французького вин та англійського пива, а також наголошує, що «Петро I пив як бог». Критика поведінки аристократів та намагання показати пияцтво серед представників цієї групи суспільства підкреслює ліві позиції дописувача та політику видання. Також, за твердженнями автора, ця історія «зближує» французів із росіянами й, відповідно, росіян із Заходом. Максим Війом використав постать Петра I як уособлення Росії та ілюстрацію російської культури, яку наприкінці XIX ст. намагалися осягнути не тільки історики-славісти, а й читачі преси.

Отже, постать Петра I стала своєрідною «точкою перетину» цих трьох газетних матеріалів, а не Юст Юль чи його подорожній наратив. На жаль, постать та щоденник данського дипломата трактуються в них лише як «окуляри», завдяки яким, на думку згаданих вище французьких істориків та журналістів, можна побачити «справжнього» російського царя і його державу. Зрештою, таке інструментальне (і дуже некритичне) використання цього історичного джерела відповідає загальним тенденціям історіографії XIX — початку XX ст.⁷⁰ і популярним уявленням про Росію, що поширювалися в той час у французькому суспільстві.

Французький внесок в історію вивчення данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. та подорожнього щоденника Юста Юля не є таким значним, як, наприклад, напрацювання російських істориків, але й не таким мізерним, як британські розвідки на цю тему. Проте ці рецензії, відгуки та газетні публікації все ж дають нам змогу зробити певні спостереження щодо тенденцій в європейській історіографії кінця XIX ст. Насамперед щодо прямого та опосередкованого впливу міжнародних відносин на актуалізацію в дослідженнях певних історичних тем, проблем чи регіонів (наприклад, згаданий нами розвиток русистики у Франції). Також щодо ролі мовного фактора в поширенні певних статей чи книжок. На нашу думку, данська мова все-таки

⁶⁹ M. Vuillaume, «Pour les ivrognes», *Le Radical* (1895): 1.

⁷⁰ Дюпон-Мельниченко, та Ададуrow, *Французька історіографія XX століття: Навч. посіб. для студ. гуманіт. фак-тів ВНЗ*.

була перепорою до читання тексту щоденника французькими дослідниками, які користалися іншими мовами (наприклад, російською). Використання ж данськими істориками французької мови в публікаціях давало змогу лише «сигналізувати» про історичні видання в Данії та вводити їх таким чином у наукову сферу. На жаль, скандинавські студії у Франції не здобули такої популярності, як славістика, хоча ще на початку XVIII ст. в Парижі почала формуватися досить велика бібліотека скандинавських джерел і літератури (Bibliothèque Nordique), яка існує й досі.⁷¹

Російський погляд на джерело. В російській історіографії про щоденник Юста Юля вперше згадано в 1828 р.⁷² Декілька фрагментів тексту було публіковано Василем Берхом, дослідником історії флоту в часи Петра I, автором «Життєпису російських адміралів» (4 ч., 1831–1836).⁷³ Достеменно невідомо, чи був автором перекладу сам Берх, оскільки його біограми не містять інформації про перебування в данських архівах та знання данської мови (Додаток 4). Як відомо, мовою оригіналу джерело було опубліковано в 1893 р., а перші переклади під редакцією Юрія Щербачова появились в 1892 р. Опубліковані ж Василем Берхом фрагменти є лише короткими вибірками з кожного року дипломатичної місії Юста Юля.⁷⁴ Слід зазначити, що російський варіант цього тексту, на нашу думку, є дуже довільним перекладом, який спрощено переказує основні віхи дипломатичної подорожі данського посланця.

Наступна сторінка в історії російських досліджень подорожнього щоденника Юста Юля та його місії при царському дворі припадає на кінець XIX ст.⁷⁵ Передмова до публікації щоденника Юрія Щербачова (Додаток 4) є

⁷¹ J. Templeton, «Paris' Scandinavian Treasure: The Bibliothèque Nordique», *Scandinavian Studies* 65, № 3 (1993): 411–14, <http://www.jstor.org/stable/40919554>.

⁷² В. Н. Берх, Извлечения из записок датского вице-адмирала Юеля бывшего Полномочным Посланником при Российском Дворе (из XXVII книжки журнала «Славянин») (Санкт-Петербург, 1828).

⁷³ «Берх, Василий Николаевич», в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.) (Санкт-Петербург, т. IIIa (1891), 598; С. А. Адрианов, «Берх, Василий Николаевич», в *Русский биографический словарь*, 25 т. (Санкт-Петербург, 1900), т. 2, 758–60; А. А. Ильин-Томич, «Берх Василий Николаевич», в *Русские писатели, 1800–1917* (Москва, 1989), т. 1, 251–2.

⁷⁴ Переглянути скан оригінального тексту можна за цим лінком: <https://www.prilib.ru/item/467828>.

⁷⁵ На жаль, нам не вдалося знайти довідкову літературу, яка б містила біографію цього історика, за винятком інформації у цій статті: Л. Сухих, та О. Вовк, «Рукописный збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських

лише перекладом передмови Грове з деякими коментарями щодо попередніх спроб власного перекладу російською⁷⁶ (і. е. передачі російських слів та імен в оригіналі, пропущених слів тощо). У попередніх публікаціях перекладу (тобто, на сторінках журналу «Русский архів») була дуже коротка передмова, у якій Юрій Щербачов лише наголошував, що це «маловідоме» джерело, яке зберігається в данському архіві.⁷⁷ На жаль, російський дослідник не згадував ані про власні архівні пошуки, ані про перекладацьку роботу над текстом. Отже, залишається декілька відкритих питань. Наприклад, щодо вивчення ним данської мови та його методики археографічної і джерелознавчої роботи з ранньомодерними рукописними джерелами, адже він не був істориком за освітою.⁷⁸

Публікація вже перших частин російського перекладу в 1892 р. спричинилась до появи рецензії у журналі «Вісник Європи».⁷⁹ Автором рецензії був дослідник російської історії та літератури Олександр Пипін.⁸⁰ Досить промовистою є сама назва «Оповідання іноземця про Петра Великого», яка й вказує на вибраний автором фокус цього огляду. У досить розлогому вступі історик пише про Петра I як постать, що завжди привертатиме увагу істориків і провокуватиме дискусії. На його думку, «наукове дослідження» досить довго перебувало під тиском «державної традиції», яка пропагувала лише панегірики та героїзацію постаті царя й виключала будь-яку критику.⁸¹ Проте завдяки сприятливим обставинам⁸² почали появлятися численні нові факти, які допомогли «розширити історичний горизонт».⁸³ На думку Пипіна, записки Юста Юля є «одним із найцікавіших свідчень, що заслуговують особливої

відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: Огляд фонду», *Український археографічний щорічник* 16/17, т. 19/20 (Київ, 2012): 46–63.

⁷⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом*, VII, IX.

⁷⁷ Ю. Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при русском дворе (1709–1711)*, перевел с датского подлинника и сообщил Ю. Н. Щербачев. *РА* 1, вып. 3 (1892): 273–4.

⁷⁸ Л. Сухих, та О. Вовк, *Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Огляд фонду*, 46–63.

⁷⁹ А. Пыпин, «Рассказы иностранца о Петре Великом», *Вестник Европы* 2, № 3 (1893): 255–93.

⁸⁰ Я. Л. Барсков, *Список трудов академика А. Н. Пытина. 1859–1903* (Санкт-Петербург, 1903).

⁸¹ Там само, 255.

⁸² Ймовірно, він мав на увазі появу перекладів.

⁸³ Там само, 256.

уваги істориків», оскільки данський дипломат особисто бачився з російським царем, виявляв інтерес до його неординарної особистості й «правдиво записував усе, що бачив, виказуючи своє здивування й не приховуючи темних сторін характеру та правління Петра I, як їх сприймав».⁸⁴ Російський історик досить детально описав окремі сюжети із щоденника, дотримуючись хронології мандрівки данського посланця, бо мав на меті лише «виокремити описи характеру Петра I й тогочасного російського побуту».⁸⁵

Отже, ця рецензія була єдиною реакцією на появу перекладів Юрія Щербачова наприкінці XIX ст. Проте її зміст та основні акценти вкотре засвідчили особливу увагу рецензентів до цього джерела через постать Петра I, описи повсякденного життя росіян іноземцем, увагу до культурних відмінностей та тогочасних реформ, які впроваджувалися царем. Для Пипіна цей текст є об'єктивним та неупередженим джерелом інформації, яке завдяки новизні та різноманітності фактів, наявних в описі Юста Юля, дає змогу побачити «іншу» сторону образу Петра I та тогочасної Росії під час Північної війни.

За нашими спостереженнями, російські історики різних періодів трактували щоденник данського посланця як джерело до історії Росії, написане іноземцем-очевидцем.⁸⁶ Проте однією з помітних тенденцій сучасної російської історіографії є відмова від вивчення джерел іноземного походження, насамперед тревелогів, які звинувачують у генетичному нерозумінні, а то й апріорній ворожості до Росії.⁸⁷

Польська «аматорська» студія. Вдалося виявити польський переклад частини щоденника Міхалом Ролле на сторінках трьох номерів журналу

⁸⁴ Там само, 260.

⁸⁵ Там само, 290.

⁸⁶ Великий проєкт, реалізований ще в радянські часи, але його досі вважають «каноном» джерел до історії Росії, написаних іноземцями: *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах* (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Б-ка Академии наук СССР. Науч. б-ка им. А. М. Горького Моск. гос. ун-та. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР), научное руководство, редакция и введение профессора П. А. Зайончковского (Москва, 1976–1989), т. 1, «XV–XVIII века» (Москва, 1976), 100.

⁸⁷ В. Ададуров, «Імпорт західних теорій і методів в українську історіографію: причини, шляхи, середовища, вплив, перспективи», *Наукові записки УКУ, Історія*, 3 (2019): 151.

«Świat» у 1895 р.⁸⁸ Пізніше цей переклад було вміщено й опубліковано вдруге як частину його історичних нарисів.⁸⁹ Щоправда, переклад польський журналіст та історик-аматор зробив із російського перекладу Юрія Щербачова, а не з данського оригіналу.⁹⁰ Для публікації Ролле вибрав фрагмент щоденника із червня до вересня 1711 р. і додав власні підтекстові примітки до топонімів та персоналій, що згадувалися в тексті. Вибір таких хронологічних віх засвідчує національні інтереси Міхала Ролле в межах кордонів тогочасної Речі Посполитої. На жаль, нами не було знайдено прикладів наукової апробації цього перекладу.

Незважаючи на той факт, що в польській історіографії є ґрунтовні дослідження Великої північної війни,⁹¹ польсько-данських відносин,⁹²

⁸⁸ M. Rolle, «Z dziennika podróży duńskiego posła Justa von Juel (w rok u 1711)», *Świat* 8, № 4 (1895): 177–8; Там само, 8, № 5: 203–4; Там само, 8, № 6: 258–60, 278–82.

⁸⁹ M. Rolle, *Z minionych stuleci. Szkice historyczne i literackie* (Lwów, 1908), 345–72.

⁹⁰ «Russkij Archiv umieścił w kilku zeszytach 1892 r. wyjątki z dziennika duńskiego posła, odbywającego — przed dwustu niespełna laty — peregrynacye po obszarach, -wchodzących w skład dzisiejszych południowo-zachodnich gubernij. — Tusząc, że opis miejscowości, niegdyś do Polski należących, zaciekawić zdoła, powtarzamy odpowiednie ustępy pamiętnika, w polskim — o ile możności dosłownym — przekładzie — korygując równocześnie poprzekręcane przez pana Justa Juel nazwy miast, które wydawca rosyjski ani słówkiem koniecznego wyjaśnienia opatrzyć nie raczył. Omawiany dyaryusz duńskiego turysty z wielu względów do nader ciekawych zaliczonym być musi». (M. Rolle, «Z dziennika podróży duńskiego posła Justa von Juel (w rok u 1711)», *Świat* 8, № 4 (1895): 177).

⁹¹ J. Feldman, *Polska w dobie Wielkiej wojny Północnej. 1704–1709* (Kraków, 1925); J. Feldman, *Polska a sprawa wschodnia 1709–1714* (Kraków, 1926); J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)* (Warszawa, 1956); W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* (Warszawa, 1996); J. A. Gierowski, «Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa», w: idem, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie* (Kraków, 2008), 351–9; J. A. Gierowski, «Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)», *Wielka historia Polski* 5 (Kraków, 2001); J. A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej* (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971); From P., *Kłeska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, tłum. W. Łygaś (Zabrze, 2010); J. Staszewski, *August II Mocny* (Wrocław, 1998); J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706* (Kraków, 2010); *Pamiętnik wielkiej wojny północnej*, Wawrzyniec F. Rakowski; oprac. Mirosław Nagielski i Marek Wagner (Warszawa, 2002); J. Poraziński, *Epiphania Poloniae: Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710)* (Toruń, 1999).

⁹² «Historia dyplomacji polskiej», т. 2, «1572–1795», pod red. Z. Wójcika, oprac. J. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (Warszawa, 1982); W. Czapliński, K. Górski, *Historia Danii* (Wrocław, Warsaw, Cracow, 1965); W. Czapliński, *Polska a Dania XVI–XX w.* (Warszawa, 1976); *Elementa ad fontium editiones. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae*. Pars I collegit Leon Koczy, pars II, II, IV, V, VI ediderunt C. Lanckorońska, G. S. Jensen. Romae 1964, 1969, 1971, 1972, 1974; L. Koczy, «Akta polskie w Archiwum Państwowym w Kopenhadze», *Archeion*, 9 (1931): 36–69; K. Ślaski, «Polsk-Danske Kulturelle Forbindelser I 16. Til 18. århundrede», *Historie / Jyske Samlinger* 10 (Januar, 1974), <https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/39029>; K. Ślaski, *Tysiącletcie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych* (Wrocław, 1977), seria (Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku. Seria Skandynawoznawcza; t. 4); K. Ślaski, «Polonica w zbiorach szwedzkich, norweskich i duńskich», *Kwartalnik Historyczny: organ Towarzystwa Historycznego* 74, 1 (1967): 111–6; M. Antoni, «Dania i Rzeczpospolita w dobie nowożytnej. Problemy i perspektywy badań porównawczych», *Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich* 47, № 4 (1982): 167–80; S. I. Schab, *Palimpsest polski. Reprezentacje Polski i Polaków w duńskich relacjach podróżniczych* (Poznań, 2018); M. Helleberg, *Fremmede naboer. En europæisk erfaring rigere. Polens historie* (København, 1992); S. Schab, 2008. «"Øjnene der ser..." Om berøringsflader mellem kulturer og om det eksotiske i en "nær" udgave. Dansk (rejse) litteratur om Polen», I: Ziliacus, Clas (red.). *Gränser i nordisk litteratur* (= IASS XXVI 2006) (Åbo, 2006), 652–660.

подорожніх текстів іноземців про терени Речі Посполитої,⁹³ історії Львова⁹⁴ та інших польських міст у часи Північної війни,⁹⁵ щоденник Юста Юля як історичне джерело не потрапив у поле зору істориків.

Українські історико-літературознавчі студії. За нашими спостереженнями, в українській історіографії сформувався усталений селективний підхід до трактування європейських джерел, де хоча б побіжно згадується Україна в різні історичні епохи. Ця тенденція набула поширення завдяки популярності певних книжок, а також під впливом суспільно-політичних змін у новітній історії України (і. е. боротьба за політичну незалежність та її здобуття в 1991 р.), які теж впливали на зміни в українському історієписанні та його акценти.

Дипломатична місія Юста Юля та його подорожній щоденник уперше були згадані Володимиром Січинським ще у 1935 році.⁹⁶ На думку Вадима Ададуrowa, порадити це данське джерело Січинському міг знавець західної україніки Ілько Борщак, який мав інтелектуальний вплив на нього.⁹⁷ Відомо, що І. Борщак у своїй доповіді на святковій Академії у 1932 р., яку пізніше було опубліковано на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» вже у 1933 р., цитував фрагмент зі щоденника Юста Юля і вказував у примітках данське видання цього тревелога.⁹⁸ Отже, можемо припустити, що данський тревелог був раніше помічений Ільком Борщакom та включений до переліку

⁹³ *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, wybór i oprac. J. Gintel*, t. I, wiek X–XVII (Kraków, 1971); t. II, wiek XVIII–XIX (Kraków, 1971); Regina Lubas-Bartoszyńska, «O Polsce i o Polakach w pozaantologijnych pismach osobistych cudzoziemcyw XVIII i XIX wieku [On Poland and Poles in personal writings of the 18th and 19th century foreigners in literary works other than anthologies]», *Przestrzenie Teorii* 17 (2012): 199–216; J. A. Wilder, *Okiem cudzoziemca. Ze wspomnień cudzoziemców o dawnej Polsce* (Warszawa, 1959); S. Marcelli, and A. Kersten, *Die Gelehrte Welt Des 17. Jahrhunderts über Polen: Zeitgenössische Texte* (Wien [u. a.], 1972); J. Jasnowski, *Poland in the Eyes of the Western Travellers During the Period of Grand Tour (1550–1850)* (København, 2008).

⁹⁴ *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*, oprac. P. Borek (Kraków, 2003); P. Borek, «Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie», *fortece, tradycja* (Kraków, 2001); B. Popiołek, «Lwów w czasach Augusta II», [w:] *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa* 4, red. K. Karolczak (Kraków, 2002); S. Peplowski, *Cudzoziemcy w Galicji (1787–1841)* (Kraków, 1902).

⁹⁵ R. Radziwonka, *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)* (Warszawa, 2019); A. Górny, K. Piwarski, *Kraków w czasie drugiego najazdu Szwedów na Polskę: 1702–1709* (Kraków, 1932).

⁹⁶ В. Січинський, «Данський посол про Козацьку Україну і Московщину», *Літопис Червоної Калини* (Львів, 1936), ч. 7–8: 7–8; ч. 9: 9–13.

⁹⁷ В. Ададуrow, «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. (Львів, 2024), 290, 323.

⁹⁸ І. Борщак, «Мазепа. Людина й історичний діяч», *Записки товариства імені Шевченка* 152 (1933): 19.

«чужинців» Володимиром Січинським згодом. Як свідчить дослідження В. Ададура, примірник «Чужинців про Україну» було надіслано Ільку Борщаку видавництвом «Червона Калина» лише в 1939 р.⁹⁹

У своїй розвідці Володимир Січинський коротко розповідає про джерело та послідовно переказує зміст самого щоденника, виокремивши в тексті певні блоки інформації: «На кордоні з Росією», «У Петербурзі», «У Москві», «Життя і побут росіян (москалів)», «Російські державні податки і суд», «Освіта і поведінка москалів», «Данський посол на Україні», «На Правобережній Україні», «Московська невдача за Прутом», «Данський посол у Галичині», «Ще раз з росіянами». Цінність щоденника, на думку автора, полягає в описі подорожі по Україні та порівнянні життя України Мазепиної доби із життям Московщини та Західної Європи.¹⁰⁰ На жаль, цей приклад актуалізації данського джерела не є зразком критичного аналізу наративу, а являє собою лише спробу познайомити тогочасних читачів із маловідомим історичним джерелом до історії України початку XVIII ст.

Уривки цього данського джерела пізніше згадуються в коментованій хрестоматії Володимира Січинського «Чужинці про Україну», яка стала упізнаваною візитівкою дослідника, а численні перевидання додали популярності й «невмирущості» цій темі серед читачів та дослідників різного ґатунку.¹⁰¹ Книжка українського мистецтвознавця, архітектора, графіка, бібліографа Володимира Січинського, на думку сучасних дослідників, була першим систематизованим оглядом іноземних джерел про Україну та українців від найдавніших часів до середини XIX ст. У передмові автор сформулював власне розуміння актуальності цього комплексу джерел, яке пізніше запозичать його шанувальники та послідовники: «це незвичайно цінний скарб для пізнання

⁹⁹ Там само, 290.

¹⁰⁰ В. Січинський, «Данський посол про Козацьку Україну і Московщину», *Літопис Червоної Калини* (Львів, 1936), 7.

¹⁰¹ В. Січинський, *Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*, 5-ге вид. (Авгсбург, 1946); В. Січинський, *Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть* (Прага, 1942); В. Січинський, *Чужинці про Україну* (Львів, 1991); В. Січинський, *Чужинці про Україну*, 2-ге вид., випр. та допов. (Київ, 1992); В. Січинський, *Чужинці про Україну*, передм. та післямова М. Слабошпицького (Київ, 2011).

минувшини і сучасности українського народу у всіх проявах його життя і творчости. Поруч з історичними документами і пам'ятниками минувшини, мемуари, записки, ітінерари та інші писання сучасників відтворюють більш живо і рельєфно саме життя, а не лише його сухі факти, наслідки, відгуки, що попадали, часами зовсім випадково, на пергаменти та інші писані пам'ятки...»¹⁰²

Згадки про Юста Юля та його щоденник містяться в 4-му розділі про добу гетьмана Івана Мазепи, яка була й залишається однією з найпопулярніших тем як серед українських, так і закордонних істориків.¹⁰³ Володимир Січинський пише, що «в році 1711 посол їздив на Україну» і «не тільки докладно описує свою подорож через цілу Україну, але робить широкі порівняння життя, побуту і культури України Мазепиної доби¹⁰⁴ з життям Московщини». Проте це лише унаочнює, що ця праця була задумана й написана як хрестоматійний посібник для гімназії, а не як наукова критична розвідка.¹⁰⁵ Відсутність якихось посилань до історичного контексту, строкати цитати та компілятивний характер матеріалу у випадку щоденника Юста Юля, на нашу думку, дуже «примітивізують» його зміст і в деяких місцях навіть спотворюють його через намагання «ідеалізувати» українські землі на початку XVIII ст. Проте такий «романтичний підхід» у трактуванні подорожніх джерел до історії України спричинився до формування цілої традиції серед українських дослідників, які копіювали не лише формулювання назви, а й стиль автора.¹⁰⁶

¹⁰² В. Січинський, *Чужинці про Україну* (Київ, 2011), 17.

¹⁰³ Про це свідчить величезна кількість праць, присвячених постаті Мазепи та його добі численними істориками в різні часи: О. О. Ковалевська, упоряд. та авт. передм., *Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)*, відпов. ред. О. А. Удод (Київ, 2009).

¹⁰⁴ В. Січинський, «Чужинці про Мазепу», *Вісник* 1 (1960): 1–14; В. Січинський, «Доба гетьмана Івана Мазепи очима чужинців: [про Ю. Юста]», *Важкий шлях: перша половина XVIII ст.*, упоряд. та авт. передм. В. М. Горобець (Київ, 2002), 318–22.

¹⁰⁵ Ю. А. Пінчук, та О. В. Ясь, «Січинський Володимир Юхимович», *Енциклопедія історії України*. 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. (Київ, 2012), т. 9, 588.

¹⁰⁶ Приклади таких праць: Ю. І. Терещенко, *Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиїв. держави до кінця XVI ст.: Навч. посіб. для студентів ВНЗ* (Київ, 1996); І. Панчук, *Історія України очима іноземців: Довід.-хрестоматія* (Тернопіль, 2009); В. Кирилич, упоряд., *Світ про Україну та українців* (Київ, 2016); П. Штепа, «Чужинці про Україну», в *Українець і Москвин: дві протилежності*, вид. 4-те (Дрогобич, 2014); П. П. Брицький, та П. О. Бочан, *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях* (Чернівці, 2011); П. Штепа, «Іноземці про Україну: український творчий дух був би здивував цілий світ казковим поступом України», *Fakeoff*, <http://fakeoff.org/uk/history/inozemtsi-pro-ukrainu>.

Дослідником, якого часто згадують поруч із Володимиром Січинським, є Дмитро Наливайко.¹⁰⁷ У книзі цього літературознавця «Україна очима Заходу» теж згадано про данського посланця і його подорожні нотатки про українську частину дипломатичної мандрівки.¹⁰⁸ Проте в цьому випадку слід зазначити, що це дослідження вже має науковий характер та ґрунтується на підходах літературної компаративістики, що, власне, сам Дмитро Наливайко декларує у своєму вступі до книжки. Він акцентує на творенні й функціонуванні «національних іміджів» в інтелектуальній, культурній, громадсько-політичній сферах та ролі мандрівників, які у своїх текстах використовували «позаіндивідуальні елементи, знання і передсуди, правду і міфи про інші народи».¹⁰⁹ На його думку, ці «національні образи» витворювалися не тільки в окремих країнах, але були також витвором і набутком, що належав цілим культурно-історичним регіонам, і саме такими, на його думку, є «національні образи» України-Русі, що існували в «латинській Європі» XI–XVIII ст., зокрема, образи Київської Русі й «Козацької України».¹¹⁰

Подорожній щоденник данця Юста Юля Дмитро Наливайко зараховує до «літератури факту», тобто документальної літератури (і. е. мемуари й щоденники, описи мандрівок і воєнних кампаній, звіти про різні місії). Він вважає, що «ця література не тільки переважає чисельно, а й за своїм змістом є найцікавішою і найвагомішою, звичайно, якщо брати її сумарно».¹¹¹ Дослідник також упевнений, що *«велику й конструктивну роль, особливо в XVI–XVIII ст., "література факту" відігравала у взаємообізнаності й взаємозближенні народів, у розвитку міжнаціональних і міжрегіональних взаємин»*. На його думку, ці «книги мандрів» були своєрідним знайомством із життям різних народів, їхнім побутом, звичаями й культурою. Незважаючи на роль «літературної обдарованості» авторів цих текстів, як пише Дмитро Наливайко, вони «наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі, крім екзотичних

¹⁰⁷ Д. Наливайко, *Україна очима Заходу*, передм. М. М. Сулими, вид. 2-ге, допов. (Київ, 2008).

¹⁰⁸ Там само, 387, 415–7.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

дивоглядів, відкривали в житті цих народів багато й "свого", тобто схожого, близького чи аналогічного».¹¹²

Його аналіз данського джерела все-таки є послідовнішим і ґрунтовнішим, ніж у Володимира Січинського, проте йому теж бракує цілісного розуміння цих подорожніх нотаток в історичному контексті Великої Північної війни загалом та данської дипломатичної місії зокрема. Хоча дослідник таки робить спробу віднайти зв'язок тексту данського мандрівника з подібними наративами, що були написані теж дипломатами на початку XVIII ст. До цього переліку він зараховує донесення французького посла в Москві Фоя де ла Невіля і його наступника Жана-Казимира де Балюза, англійського посла лорда Чарльза Вітворта, австрійського посла Оттона Плеєра, прусського амбасадора Георга Йогана фон Кайзерлінґа.

Як і його «попередники», про яких детально згадується у вступі, Дмитро Наливайко акцентує увагу на «становищі на Україні по Полтавській битві»,¹¹³ виокремлюючи основні теми в джерелі: географічні й етнографічні матеріали, опис різних міст Лівобережної і Правобережної України, заняття, побут і звичаї населення різних районів та «обставини суспільно-політичного життя тогочасної України». Варто зазначити, що Дмитро Наливайко, незважаючи на історико-літературне трактування джерел, продемонстрував поєднання науково-історичного й літературознавчого аналізу й усе-таки зміг у цій синтезі показати певну тяглість і традицію в описах іноземців, на яку постійно впливали ідейно-культурні рухи в Європі (наприклад, Просвітництво). Також «канон текстів» і бібліографія у його книзі виглядають ґрунтовнішими.

Окрім Володимира Січинського та Дмитра Наливайка постать Юста Юля та його подорожній щоденник згадують також інші не менш відомі українські історики. За твердженням луцького дослідника Володимира Пришляка, «для українського джерелознавства Ярослав Ісаєвич по суті відкрив та по-новому

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

прочитав записки данського дипломата початку XVIII ст. Юста Юля».¹¹⁴ Хоча із цим формулюванням важко погодитися через відсутність окремих студій, написаних академіком Ісаєвичем. Окрім коротких біографічних статей про Юста Юля для низки енциклопедій та довідників, нами не було виявлено жодних інших студій, де б цей український історик аналізував згаданий данський подорожній наратив.¹¹⁵ Цей факт також підтверджує бібліографія праць Ярослава Ісаєвича, украдена професором Юрієм Ясіновським.¹¹⁶ Крім статей в енциклопедіях та історичних довідниках, про щоденник Юста Юля йдеться коротко навіть у посібниках для студентів-істориків (Степан Маркарчук, Максим Яременко).¹¹⁷

«Козацька Україна» Юста Юля та її трактування істориками. В тексті щоденника Юста Юля згадано й описано «Козацьку Україну» (і. е. тогочасна територія Гетьманщини), проте цей факт та джерельна інформація досить рідко фігурують у розвідках українських істориків, що займаються «козацькою тематикою». Як відомо, візит данського посла припав на «постполтавський період» (літо 1711 р.), тому Юст Юль не став ані свідком переломної битви в історії Північної війни, ані мав зустрічі із самим Мазепою чи його соратниками. Хоча в цьому джерелі є окремі згадки про Мазепу, обставини Полтавської битви, тріумфальне святкування російської перемоги та ін.

Серед сучасних істориків-козакознавців, що покликаються на нотатки Юста Юля, слід згадати Володимира Голобуцького,¹¹⁸ який використовує цитату (з видання Володимира Січинського) про різницю в побуті та

¹¹⁴ В. Пришляк, *Ярослав Ісаєвич: nomen est omen* (5 квітня 2016), <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1859-volodymyr-pryshliak-yaroslav-isayevych-nomen-est-omen>. Перероблений та розширений варіант статті: «Ярослав Дмитрович Ісаєвич (1936–2010)», *Український археографічний щорічник* 15 (2010): 740–53.

¹¹⁵ Я. Д. Ісаєвич, «Юль Юст», в *Радянська енциклопедія історії України* (Київ, 1972), т. 4, 546; Я. Д. Ісаєвич, «Юст Юль», у *Довідник з історії України*. 3 т., ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст (Київ, 1993), 652, <http://history.franko.lviv.ua/IIIju.htm>; Я. Д. Ісаєвич, «Юль Юст», в *Енциклопедія історії України*. 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Ін-т історії України НАН України (Київ, 2013), т. 10, 699.

¹¹⁶ Ю. Ясіновський, «Бібліографія Ярослава Ісаєвича 1997–2006 рр.», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 15 (2006–07): 26–47.

¹¹⁷ С. Макаручук, *Писемні джерела з історії України* (Львів, 1999), 162; Максим Яременко, *Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей* (Київ, 2010).

¹¹⁸ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво* (Київ, 1994).

зовнішньому вигляді між українцями (тобто мешканцями Гетьманщини) і росіянами. Також коротко згадує про подорожні нотатки данського дипломата Тарас Чухліб, коли описує Прутський похід Петра I та участь козаків на чолі з Костем Гордієнком на боці Османської імперії.¹¹⁹

Щоденник Юста Юля в етнографічних і краєзнавчих публікаціях. Якщо згадані дослідники трактували (навіть ідеалізували) постать Юста Юля і його щоденник як «погляд ззовні» на українські історичні та культурні реалії в часи так званої Мазепиної доби, то інші застосовували його як джерело об'єктивної інформації про етнографію цього регіону. Показовим прикладом є інформація про данське джерело в «Енциклопедії українознавства» саме в розділі «Етнографія».¹²⁰ Упорядники цього матеріалу теж згадують бібліографічні огляди Володимира Січинського та наводять перелік інших європейських джерел, які перелічують поруч із щоденником Юста Юля:

«Із чужинців, що XVI–XVIII ст. відвідували Україну й звертали увагу на укр. побут, слід згадати М. Литвина (1550), Блеза де Віженер (1573), Павла Алепського (1654–56), К. Й. Гільтебранта (1656–57, — жіночий одяг, танці), І. Вердума (1670–72 — одяг, характер, мова, гігієна дітей), шведа Вейге (з часів Мазепи — побут, вдача, господарство), **дянця Ю. Юста (господарство, вдача, чистота, будівлі)...**»

Окрім згадки в «загальній частині» цієї енциклопедії, існує ще стаття про Юста Юля в «словниковій частині», яка за своїм змістом схожа на вже наявні біографи. Проте основний акцент укладач цієї довідки робить на тому, що Юст Юль був данським послом у Росії, який «залишив записки-денник з цінними даними про події й життя в Росії й на Україні на початку 18 віку» і «підкреслює різницю між українцями й росіянами».¹²¹ Такий етнографічний підхід можна вважати продовженням ідей Володимира Січинського та інших дослідників, які намагалися через окреслення різноманітних відмінностей між московитами-

¹¹⁹ Т. Чухліб, *Пилип Орлик* (Київ, 2008), 35; Т. Чухліб, *Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби Івана Мазепи* (Київ, 2008), 206.

¹²⁰ *Енциклопедія українознавства*, <http://izbornyk.org.ua/encycl/eui025.htm>.

¹²¹ *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)* (Париж, Нью-Йорк, 1984), т. 10, 3935–52.

росіянами та тогочасними українцями проілюструвати історичну тяглість української державності та окремішність етносу / нації. Тому навіть вирвані з контексту цитати були для цих авторів переконливими аргументами та ілюстраціями, які вони використовували для плекання патріотизму, національної гордості та державницької позиції своїх читачів (Додаток 15).

Серед сучасніших публікацій, які апелюють до постаті данського дипломата та його мандрівки Україною, можна зауважити тенденцію до використання цього джерела у вузькому фокусі. Наприклад, щоденник Юста Юля цитується в краєзнавчих розвідках про Ніжинщину;¹²² згадки данського дипломата про Глухів використано в статті про тамтешні фортифікації.¹²³ На нашу думку, ці студії теж «грішать» цитуванням та браком критичного аналізу тексту й історичного контексту.

Сучасні спроби «прочитання» данських тревелогів українськими істориками. Певним «поворотом» у трактуванні «українського етапу» дипломатичної місії Юста Юля та критичного прочитання данських джерел¹²⁴ можна вважати статтю Максима Яременка, який оглядає джерельні свідчення про кількість студентів у Києво-Могилянській академії за гетьманування Івана Мазепи.¹²⁵ Історик критично аналізує щоденникові твердження данця, апелюючи до інших джерел та досліджень, а також історичного контексту (наприклад, епідемії 1710 р. в Києві, канікулярного періоду та ін.). Ця стаття наочно демонструє обачне ставлення та перевірку джерельних даних, які інші читачі часто сприймають «на віру». Переконливі аргументи М. Яременка та його компаративний аналіз джерел і досліджень таки частково підважив авторитет «ідолу джерела». Хоча автор цієї статті не врахував той факт, що «Автобіографія» Расмуса Еребо, до якої він звертається під час порівняння з

¹²² Є. М. Страшко, та А. Г. Харченко, ред., *Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. Історико-краєзнавчі матеріали: Навч.-метод. посіб.* (Ніжин, 1997); Д. Конончук, та І. Конончук, «Торгівля в Ніжині: історія і сучасність», *Ніжинська старовина* 8(11) (2009): 47–57; І. Конончук, «Ніжинські ярмарки??», *Ніжинські старожитності* 3–4 (липень-грудень 2011): 1.

¹²³ Ю. Коваленко, «Глухівські фортифікаційні споруди», *Сіверщина в історії України* 6 (2013): 42–9.

¹²⁴ Максим Яременко також згадує про «Автобіографію» Расмуса Еребо.

¹²⁵ М. Яременко, «Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: *pro et contra* двотисячного контингенту вихованців» (Матеріали міжнар. конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять», Київ — Полтава, жовтень 15–17, 2008), 156–95.

текстом щоденника Юста Юля, була скомпонована набагато пізніше, ніж сам щоденник.

Отже, нам складно визначити фактори, що могли вплинути на записані в цьому джерелі свідчення (наприклад, давність інформації, мемуарний літературний стиль джерела тощо). Можемо припустити, що прихильне ставлення до освіченого Теофана Прокоповича та інших випускників Києво-Могилянської академії, з якими познайомилися учасники данської дипломатичної місії, було одним із факторів, що міг призвести до певної гіперболізації кількісних вимірів «освіченості» на території України. Зрештою, ця інформація не була такою важливою для замовників щоденника та організаторів цієї дипломатичної місії (таємних радників і короля Фредеріка), на відміну від кількості російських суден чи солдатів. Незважаючи на це, стаття Максима Яременка є прикладом якісного й скрупульозного історичного аналізу, наочним зразком внутрішньої критики цього джерела й застосуванням його джерельної інформації у дослідженні ранньомодерної освіти.

Ще одним цікавим прикладом використання джерельної інформації з подорожнього щоденника Юста Юля є стаття про аномальні природні явища під час військових кампаній у XVIII ст.¹²⁶ Авторка апелює до низки документів, серед яких згадує також текст данського мандрівника. Проте, на нашу думку, Ольга Воловик не досить ґрунтовно опрацювала зміст джерела й тому не використала всіх джерельних свідчень про природні та кліматичні умови на початку XVIII ст., які описують учасники данської дипломатичної місії 1709–1711 рр.

Отже, можемо підсумувати, що читання та аналіз подорожніх записок Юста Юля та «Автобіографії» Расмуса Еребо українськими дослідниками має вже свою «історію» і певні «традиції» трактування. Володимир Січинський та його «піонерські спроби» зібрати колекцію свідчень іноземців про українські

¹²⁶ О. Воловик, «Вплив аномальних явищ природи на хід військових операцій на території Східної Європи XVIII ст.», *Гілея* 82, № 3 (2014): 13–5.

терени в різні історичні епохи заклали початок для формування певного канону текстів.

Праця ж Дмитра Наливайка продовжила цю традицію і теж певною мірою стала «класичною», хоча апелює більше до компаративного літературознавства і містить добрий бібліографічний апарат. Проте пізніше «копіювання» (в негативному значенні) призвело лише до появи й «множення» неякісних, хоча й сучасних публікацій, які не містять нової інформації чи критичного аналізу історичних джерел. Ці посередні хрестоматії є радше збірками текстів або уривків європейських тревелогів різних епох.¹²⁷ Поверховість та компіляція, на жаль, — основні хибі подібних видань. Також можна помітити брак якісних, скрупульозних досліджень, які б стосувалися окремих європейських джерел або їхнього компаративного аналізу.

1.2.2. Література про данську дипломатичну місію (1709–1711) як епізод Великої Північної війни

Війни не тільки припиняли, а й давали новий поштовх до активізації дипломатичних відносин. Численні посольства, таємні перемовини, аналітичні огляди та листування були частиною «дипломатичного фронту». Велика Північна війна також стала причиною для численних дипломатичних місій, однією з яких було посольство Юста Юля. Вона є цікавим прикладом данської дипломатії, про яку, на жаль, не так багато відомо, на відміну від британської чи французької. Огляд історичних студій засвідчив, що ця тема лежить на перетині двох ширших тем: історії російсько-данських відносин та історії Великої Північної війни. Саме тому більшість праць на цю тему були написані данськими русистами та російськими скандинавістами.

¹²⁷ Ю. І. Терещенко, *Україна і європейський світ : нарис історії від утворення Старокиїв. держави до кінця XVI ст.* (Київ, 1996); І. Панчук, *Історія України очима іноземців* (Тернопіль, 2009); В. Кирилич, упоряд., *Світ про Україну та українців* (Київ, 2016); П. Штепа, «Чужинці про Україну», в *Українець і Москвин: дві протилежності* (Дрогобич, 2014); П. П. Брицький, та П. О. Бочан, *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях* (Чернівці, 2011); П. Штепа, «Іноземці про Україну: український творчий дух був би здивував цілий світ казковим поступом України», *Fakeoff*, <http://fakeoff.org/uk/history/inozemtsi-pro-ukrainu>.

Данська русистика й російська скандинавістика. У XIX ст. Данське королівство доєдналось до кола європейських держав, де виникли осередки вивчення славістики, а точніше, русистики.¹²⁸ Від 1859 р. слов'янські мови вивчалися в Копенгагенському університеті, повноцінну ж кафедру було засновано в 1958 р.¹²⁹

Російський історик-скандинавіст Валерій Возгрін виокремлює лише двох данських істориків, чиї наукові пошуки та опубліковані праці, на його думку, вартують уваги. У своїй статті він називає Кнуда Расмуссена та Ганса Багера «данськими істориками Росії».¹³⁰

Згадані історики є представниками різних поколінь данської славістичної школи,¹³¹ проте часто згадуються разом як відомі російсько-данських відносин у ранньомодерну добу. Наприклад, Кнуд Расмуссен (1930–1985) відомий у данській історіографії як упорядник та коментатор данського тревелогу Якоба Ульфельдта.¹³² Також разом із Гансом Багером (1942–2016) він узяв участь у написанні «Історії Росії», що стала першою данською синтезою.¹³³ До цього часу існував лише данський переклад «Історії Росії» Альфреда Рамбо, зроблений ще в 1895 р.¹³⁴ Також він написав детальний огляд «східноєвропейських тем» у данській історіографії за період з 1978 до 1983 р., на сторінках якого згадав про «Росііку» в данських архівах та публікації

¹²⁸ J. Nørgård-Sørensen, «Russian Studies in Denmark», *Russian Linguistics* 20, № 1 (Mar., 1996): 47–51.

¹²⁹ Ad. Stender-Pedersen. *Slavonic studies in Scandinavia in Baltic countries*, 1:2 (Torun, 1935), 1–7; K. R. Schmidt, «Slawistik und Ostforschung in Dänemark», *Osteuropa* 13 (1963): 465–70, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=131280>; K. Jordal, «Slavonic studies in Denmark 1945–1995», in: *Contribution à l'histoire de la slavistique dans les pays non slaves = Beiträge zur Geschichte der Slawistik in den nichtslawischen Ländern = К истории славистики в неславянских странах*, éd. par G. B. Bercoff, P. Gonneau, H. Miklas (2005), 203–30.

¹³⁰ В. Е. Возгрин, «Петровская эпоха в новейшей скандинавской историографии», *История СССР* 3 (1981): 206–9; В. Е. Возгрин, «Кнуд Расмуссен и Ханс Баггер — датские историки России», *Труды кафедры истории нового и новейшего времени* 16-2 (2016): 205–19.

¹³¹ K. Jordal, «Slavonic studies in Denmark 1945–1995», in: *Contribution à l'histoire de la slavistique dans les pays non slaves* (2005), 224–5.

¹³² *Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578. Jacobi Nobilis Dani Hodoeporicon Ruthenicum*. Indledning, noter og kommentarer ved K. Rasmussen (København, 1978).

¹³³ K. Jordal, «Slavonic studies in Denmark 1945–1995», in: *Contribution à l'histoire de la slavistique dans les pays non slaves = Beiträge zur Geschichte der Slawistik in den nichtslawischen Ländern = К истории славистики в неславянских странах*, éd. par G. B. Bercoff, P. Gonneau, H. Miklas (2005), 225.

¹³⁴ S. Aa. Christensen, and K. Rasmussen, *Politikens Ruslandshistorie indtil 1689. Rigets oprindelse* (København, 1983); H. Bagger, and B. Nørretranders, *Politikens Ruslandshistorie 1689–1917. Reformer og revolution* (København, 1983).

данських джерел до історії Росії Юрієм Щербачовим, власні дослідження та публікації Ганса Багера.¹³⁵

Науковий доробок Ганса Багера теж доволі великий і відомий як у Данії, так і за її межами. Своєю популярністю він завдячує англійським та російським перекладам, які зробили його дослідження зрозумілими та доступними для ширшого кола істориків. Серед його основних наукових інтересів також російсько-данські відносини, правління Петра I й Північна війна.¹³⁶

Отже, місія Юста Юля (1709–1711) у данській історіографії, на нашу думку, має багато спільного з дослідженнями згаданих вище тем та ширшого історичного контексту представниками європейських історіографій (особливо французької та британської). Здебільшого їх цікавили: харизматична й неординарна постать Петра I; його реформи; міжнародні відносини під час Північної війни; его-джерела, які дають ґрунт для розвитку етноімагології, символічної географії і популярних стереотипів про Росію.¹³⁷ Щоправда, слід зауважити, що данська історіографія та її представники через мовний фактор інколи перебували у своєрідній ізоляції та забутті. Хоча Данія у своїх наукових відносинах із Росією була особливо активною, що, своєю чергою, сприяло успішній реалізації дослідницьких проєктів в архівах обох держав.¹³⁸ Тому дослідження данськими істориками місії Юста Юля і його подорожнього

¹³⁵ K. Rasmussen, «Aktuelle Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte in Dänemark (1978–1983)», *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 33, № 1 (1985): 103–27, JSTOR, www.jstor.org/stable/41046926.

¹³⁶ H. Bagger, *Ruslands alliancepolitik efter freden i Nystad. En studie i det slesvigske restitutionsspørgsmål indtil 1732*, Københavns Universitets Slaviske Institut, Studier 4 (København, 1974); A. S. Kan, «Hans Bagger: Ruslands alliancepolitik efter freden i Nystad. En studie i det slesvigske restitutionsspørgsmål indtil 1732», *Historisk Tidsskrift* 13, № 4 (1977): 235–7; H. Bagger, *Peter den Stores reformer. En forskningsoversigt* (Århus, 1979); X. Баггер, *Реформи Петра Великого* (научный перевод с датского, примечания, послесловие В. Е. Возгрина) (Москва, 1985); X. Баггер, «Датско-русские отношения в XVIII веке», в *Дания и Россия. 500 лет* (Москва, 1996); H. Bagger, 'The Role of the Baltic in Russian Foreign Policy, 1721–1773', in *Imperial Russian Foreign Policy*, Hugh Ragsdale and Valery N. Ponomarev (eds.) (Washington and New York, 1993), 36–72; X. Баггер, *Реформи Петра Великого* (Москва, 1985); H. Bagger, «En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716», *Historisk Tidsskrift* 103 (1) (2013). Hentet fra <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/56049>.

¹³⁷ Цікавим прикладом є книга норвезького політолога-міжнародника про конструювання «Іншого», яка використовує сюжети з місії Юста Юля в розділі про Росію та її імідж: I. Neumann, *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation* Minneapolis (Minnesota, 1999), (Russian 2004, Serbian 2011).

¹³⁸ A. Friis, «4 Nordiske Undersøgelser af de russiske Statsarkiver», *Historisk Tidsskrift* 9 (1929). Hentet fra <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/55589>; B. Jensen, «Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen», *Historisk Tidsskrift* 12 (1971). Hentet fra <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/51246>; Hugh Ragsdale, «The Microfilmed Collections of Russian Archival Materials in the Danish and Swedish National Archives», *Slavic Review* 43, № 2 (Summer, 1984): 270–5, <http://www.jstor.org/stable/2497841>.

щоденника — це також нагадування про тривалі міждержавні відносини й культурні зв'язки двох колишніх імперій, які були союзниками в Північній війні. Зрештою, промовистим прикладом є збірник статей, що появився в результаті святкування 500-ліття встановлення дансько-російських відносин у 1993 р.¹³⁹

Слід зауважити, що наукове відзначення історичного ювілею в 1993 р. стало певною моделлю до святкування інших історичних подій з історії дансько-російських відносин та приводом для появи нових досліджень. Наприклад, у 2017 р. в Петербурзі відбулася презентація перекладу книжки Ганса Багера про візит Петра I до Данії у 1716 р.,¹⁴⁰ що стала своєрідним підсумком багаторічних досліджень цієї теми автором.¹⁴¹ Саме тоді в Росії відзначали 300-ліття другої європейської подорожі Петра I (1716–1717) та презентували монографії, написані в контексті великого проєкту «Шлях Петра Великого» за сприяння фонду Дмитра Лихачова.¹⁴²

Російські скандинавісти порівняно з данським славістами були продуктивнішими як кількісно, так і якісно. Це частково можна пояснити політикою Російської імперії та особливостями розвитку історичної науки.

Російський історик Вільям Похльобкін у своєму огляді історії розвитку скандинавських студій в Росії зауважує, що Скандинавія завжди була в центрі наукових зацікавлень російських дослідників, проте чомусь історія появи та розвитку цього напрямку досліджень не стала предметом окремого вивчення.¹⁴³

Вільям Похльобкін вважав, що виникнення скандинавських студій було історично зумовленим фактом, оскільки тісні економічні, політичні та культурні відносини між Скандинавією і Росією ще з раннього середньовіччя створили підґрунтя для продовження цих відносин в ранньомодерну добу. Північна ж війна ще більше зблизила Росію і Скандинавію через союз із

¹³⁹ *Дания и Россия. 500 лет* (Москва, 1996).

¹⁴⁰ Інформація про презентацію книги: <https://www.danishculture.ru/hans-bagger-peter-the-great-in-denmark-1716/>.

¹⁴¹ Х. Баггер, «Петр I в Дании в 1716 году», *Новая и новейшая история* 6 (2003): 190–202.

¹⁴² Сторінка проєкту: <http://www.lfond.spb.ru/books/way.html>.

¹⁴³ W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in Russia up to 1917», *Scandinavica* I (Cambridge, 1962): 89–114; W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)», *Scandinavica* 5, № 1 (1966): 14–40.

Данією, попри протистояння зі Швецією.¹⁴⁴ Проте у XVIII ст. появились лише поодинокі переклади праць з історії Данії — данського історика Людвіга Гольберга та французького історика Поля-Анрі Малле.¹⁴⁵ Лише з другої половини XIX ст. почала відбуватися певна диференціація літературних та історичних напрямів скандинавських студій у Російській імперії.

Першим російським істориком, який у 1880-х рр. почав досліджувати російсько-скандинавські відносини в інших вимірах, був Георгій Форстен.¹⁴⁶ Він займався пошуком джерел в архівах Скандинавії та Росії і розробленням нових проблем у російській історіографії (наприклад, «балтійського питання»¹⁴⁷).

Також у цей час появились перші дослідження дансько-російських відносин через призму записок данських дипломатів, які відвідували Росію в XVI–XVIII ст.¹⁴⁸ Серед істориків, причетних до перекладу та коментування цієї групи джерел, були Олексій Шемякін,¹⁴⁹ Веніамін Корд,¹⁵⁰ Євгеній Щепкін,¹⁵¹ Юрій Щербачов.¹⁵² Також у 1911 р. вийшла бібліографічна праця, яка була

¹⁴⁴ W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in Russia up to 1917», *Scandinavica* I (1962): 90–1.

¹⁴⁵ Там само, 91–2.

¹⁴⁶ «Форстен, Георгий Васильевич», в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.) (Санкт-Петербург, 1890–1907), т. XXXVI (1902), «Финляндия — Франкония», с. 304; А. С. Кан, *Историк Г. В. Форстен и наука его времени*, отв. ред. Е. В. Гутнова (Москва, 1979); Г. В. Форстен, «Архивные занятия в Париже, Брюсселе, Копенгагене и Стокгольме по истории Скандинавии и Московского государств в XVI и XVII столетиях», *Журнал Министерства народного просвещения* 6 (1887): 50–75.

¹⁴⁷ Форстен Г. В., *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)* (Санкт-Петербург, 1893–4). 2 т.

¹⁴⁸ История Дании с древнейших времен до начала XX века, РАН. Ин-т всеобщей истории. Центр истории и культуры Северной Европы (Москва, 1996), 422–3.

¹⁴⁹ Шемякина А. Н., пер. с нем., «Два сватовства иноземных принцев к русским великим князям в XVII столетии: Известие о путешествии в Россию и Москву герцога Ганса Младшего Датского; Известие о поездке в Россию Вальдемара Христиана Гильденлеве, графа Шлезвиг-Голштинского, сына датского короля Христиана IV от Христины Мунк, для супружества с дочерью царя Михаила Федоровича, Ириною», *ЧОИДР* 4 (1867): I–VII, 1–56; I–II, 1–72.

¹⁵⁰ В. Кордт, пер., «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем А. Роде», *Голос минувшего* 7–8 (1916): 355–98.

¹⁵¹ M. Juel, «Relation und Bericht», *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском ун-те* XII (Одесса, 1905), приложение: 1–86.

¹⁵² Ю. Н. Щербачев, «Датский архив: Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене, 1326–1690 г.», *ЧОИДР* (1893), кн. 1: I–VIII, 1–340; А. Гюльденстиерне, «Путешествие его княжеской светлости герцога Ганса Шлезвиг-Голштинского в Москву. 1602», пер. Ю. Н. Щербачева, *ЧОИДР* 3, 2 (1911): 1–63; Ю. Н. Щербачев, «Из донесений первого датского резидента в Москве (1672–1676)», *ЧОИДР* 2 (1917): 38–42.

спробою систематизувати джерела, написані іноземцями про Росію, та історію їхніх перекладів і досліджень.¹⁵³

Від революції 1917 р. і аж до закінчення Другої світової війни досліджень данських тем у російській історіографії не проводилося. Відомі лише поодинокі студії про російсько-данські відносини в часи Петра I.¹⁵⁴ Новий етап в історії російської скандинавістики настав лише в другій половині ХХ ст.

Ознакою відродження досліджень було започаткування «Скандинавського збірника» у 1956 р., який став головним періодичним виданням для радянських скандинавістів.¹⁵⁵ Також відбулося формування осередків вивчення скандинавської проблематики у двох університетах — Московському та Ленінградському. За визначенням Вільяма Похльобкіна, Московський осередок тоді займався більше історичною проблематикою, а Ленінградський — філологією та літературою.¹⁵⁶ Другий осередок, як засвідчують дослідження, мав тривалішу історію вивчення Скандинавії та кращу викладацьку базу,¹⁵⁷ яка й сприяла підготовці нових кадрів у цій царині.¹⁵⁸ На цьому етапі радянська скандинавістика намагалася заповнити

¹⁵³ С. Д. Минцлов, *Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к России и напечатанных на русском языке* (Новгород, 1911).

¹⁵⁴ М. М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии*, под ред. и с предисл. В. И. Лебедева ([М.], 1940–1948), т. 4, «Русско-Датский союз. Керченский поход. Дипломатическая подготовка Северной войны. Реформы и преобразовательные планы 1699–1700 гг. Начало войны Дании и Польши со Швецией и приготовления Петра к Северной войне. 1699–1701», [подгот. текста, подбор ил., сост. примеч. к ним, указ. и объяснит. слов. Н. А. Баклановой] (1948).

¹⁵⁵ *История Дании с древнейших времен до начала XX века*, РАН, Ин-т всеобщей истории, Центр истории и культуры Северной Европы (Москва, 1996), 424; W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)», *Scandinavica* 5, 1 (1966): 30–1.

¹⁵⁶ W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)», *Scandinavica* 5, 1 (1966): 28–9.

¹⁵⁷ В. Н. Барышников, и В. Е. Возгрин, «У истоков современной российской «нордистики»: Профессор А. С. Кан и история стран Северной Европы», *КЛИО* 10 (106) (2015): 227–31; В. Н. Барышников, *Игорь Павлович Шаскольский — создатель ленинградской школы историков-скандинавистов. «Моя специальность — древняя Русь»: Сборник к 100-летию со дня рождения И. П. Шаскольского* (2018), 7–16; В. Е. Возгрин, «Предисловие», в *Проблемы истории России и стран Северной Европы: от средних веков до наших дней (к 90-летию со дня рождения И. П. Шаскольского)* (Санкт-Петербург, 2009), 5–7; «Памяти Игоря Павловича Шаскольского (1918–1995) (К 90-летию со дня рождения)», в *Скандинавские чтения 2008 года* (Санкт-Петербург, 2010).

¹⁵⁸ В. Барышников, и А. Даудов, «Изучение истории стран Северной Европы в Санкт-Петербурге (XVIII–XXI вв.)», *Труды кафедры истории Нового и новейшего времени* 11 (2013): 172–91.

прогалини у вивченні питань російсько-скандинавських відносин та «внутрішньої історії скандинавських держав».¹⁵⁹

Примітним прикладом скандинавіста, який формувався в цю епоху й пізніше продовжив свою наукову роботу в пострадянській Росії, є Валерій Возгрін, представник як радянської, так і пострадянської нордистики (скандинавістики).¹⁶⁰

Перші статті Валерія Возгріна, які появились під час навчання в аспірантурі, були присвячені вибраним проблемам в історії російсько-данських відносин під час Великої Північної війни.¹⁶¹ Найбільш релевантною для теми нашого дисертаційного дослідження є стаття про архівні фонди в Данському національному архіві, яка містить інформацію про російсько-данські дипломатичні відносини на початку XVIII ст. Серед них російський історик згадує великий фонд Німецької канцелярії, де й досі зберігають матеріали до місії Юста Юля (1709–1711). Слід зазначити, що ця стаття має археографічний характер, який є помітним для дослідника-початківця в пошуках джерел та їхньої локації. Автореферат дисертації Валерія Возгріна¹⁶² свідчить про те, що

¹⁵⁹ Г. А. Некрасов, «Проблематика и организация скандинавских исторических исследований в СССР», *Скандинавский сборник* 13 (Таллинн, 1968); А. С. Кан, «Советская и постсоветская историческая нордистика — первые итоги», *Северная Европа: Проблемы истории* 4 (Москва, 2003): 5–36; Р. Козинцева, «Источники по истории русско-скандинавских отношений в Архиве Ленинградского отделения Института истории СССР», в *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.*: сб. статей (Ленинград, 1970), 342–55; М. Алпатов, *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.)* (Москва, 1985); Г. А. Некрасов, «Архивы СССР и их значения для исследования русско-скандинавских отношений и истории скандинавских стран и Финляндии XIV–XIX вв.», *Скандинавский сборник XVII* (Таллин, 1972); С. А. Фейгина, «По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI–XVIII веках», *Вопросы истории* 12 (1955): 204–11; С. А. Фейгина, *Аландский конгресс: Внешняя политика России в конце Северной войны* (Москва, 1959); С. А. Фейгина, «Внешняя политика России в конце Северной войны и Аландский конгресс» (Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, Москва, 1951); П. П. Епифанов, «Россия в Северной войне», *Вопросы истории* 6 (1971): 116–29; Там само, 7: 117–34.

¹⁶⁰ W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in Russia up to 1917», *Scandinavica* I (1962): 89–114; W. W. Pochljobkin, «The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)», *Scandinavica* 5, № 1 (1966): 14–40; В. Антонов, «Изучение датской истории в России», в *История Дании с древнейших времен до начала XX*, авт. Е. А. Мельникова и др. (Москва, 1996), 419–31; В. Барышников, «Изучение истории стран Северной Европы в Санкт-Петербурге (XVIII–XXI вв.)», *Россия и страны Северной Европы*, ч. I, «От Средних веков к Новому времени»: Уч. пособ. (Санкт-Петербург, 2013).

¹⁶¹ В. Возгрин, «Документы Датского Государственного архива по истории России», *Советские архивы* 5 (1973): 102–5; В. Возгрин, «Заключение русско-датского наступательного союзного договора 1709 года», *Исторические записки* 93 (1975): 309–27; В. Возгрин, «Датско-голландское соперничество при русском дворе весной 1714 года», в *Социально-политическая история СССР* (Москва, 1974), 191–206; В. Возгрин, «Травентальский договор 1700 г. и его значение в истории Северной войны», в *Скандинавский сборник*, кн. XX (Тарту, 1975), 81–92.

¹⁶² В. В. Возгрин, «Русско-датский союз в Великой Северной войне, 1697–1716 гг.» (Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история», Ленинград, 1977).

автор описує російсько-данські відносини з 1697 до 1716 р., використовуючи методологічні підходи військової, політичної історії та історії дипломатії. В описі джерельної бази цього дослідження історик згадує про користування ленинградськими копіями-мікрофільмами данських архівних джерел, які проаналізував у вже згаданій нами статті. З тексту цього автореферату, на жаль, не є очевидним факт використання в тексті самої дисертації щоденника Юста Юля чи «Автобіографії» Расмуса Еребо. Можемо припустити, що Возгрін розглядав місію Юста Юля як один з епізодів двосторонніх дипломатичних відносин та додаткове джерело інформації про «постполтавський період» Північної війни.

Наступні розвідки Валерія Возгіна були присвячені вибраним данським джерелам та малодослідженим проблемам історії дансько-російських відносин у ранньомодерну добу.¹⁶³ В цих розвідках дослідник продемонстрував потенціал «дипломатичних архівів», які сформувалися в результаті діяльності окремих данських послів під час перебування в Росії (наприклад, Мальте Юля, Ганса Горна, Пауля Гайнса та ін.), та наголосив на цінності дипломатичних реляцій і дипломатичної кореспонденції.

Докторська дисертація Валерія Возгіна, основний зміст якої викладено в монографії «Росія та європейські країни в роки Північної війни (історія дипломатичних відносин у 1697–1710 рр.)», була опублікована в 1986 р.¹⁶⁴ Як бачимо, у цьому дослідженні звужено хронологічні межі, проте розширено географічні. Детальний виклад подій на основі численних джерел та наукових розвідок дає змогу читачеві краще зрозуміти чинник «балтійського питання» та заплутані дипломатичні відносини під час Північної війни, проте описова методологія позитивізму, приманна всім тогочасним історикам, на жаль,

¹⁶³ В. Возгрін, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», в *Рукописные источники по истории Западной Европы в Архиве ЛОИИ: археографический сборник* (Ленинград, 1982); В. Возгрін, «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов», в *Археографический ежегодник* (Москва, 1982), 148–51; В. Возгрін, «Материалы Датского Государственного архива об истории России начала XVII в.», *Вопросы истории* 7 (1984).

¹⁶⁴ В. Возгрін, *Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.)* (Ленинград, 1986); В. Возгрін, «Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломат. отношений в 1697–1710 гг.» (Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02, АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние, Ленинград, 1988).

нівелює «антропологічний фактор» в історії дипломатії та культурні чинники. Також слід додати, що в монографії є лише дві короткі згадки про місію Юста Юля: перша під час огляду джерельної бази дослідження, друга — в розділі, що стосується російсько-данських перемовин щодо відновлення Північного союзу у 1707–1709 рр.¹⁶⁵

Політичні зміни у 1990-ті рр. не спричинилися до глобальних трансформацій у вивченні скандинавської проблематики. Змінились хіба що методологічні підходи, які розширювались під впливом наукових обмінів та академічної мобільності російських та західноєвропейських істориків. Актуальною темою залишаються дослідження Північної війни й правління Петра I. Ревізія відомих джерел та історіографічні огляди дають змогу російським історикам по-новому трактувати добре відомі події й історичні персоналії.¹⁶⁶ Не менш актуальною залишається тема стереотипів у сприйнятті росіян і їхньої культури в різні історичні епохи.¹⁶⁷

Щодо місця дипломатичної місії Юста Юля, його щоденника та їх висвітлення в історіографії можна цілком впевнено сказати, що і місія, і подорожній щоденник данського посланця російські історики різних періодів трактують як джерело до історії Росії періоду Північної війни, написане іноземцем-очевидцем.¹⁶⁸ Формування канону таких джерел стало для

¹⁶⁵ В. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны*, 13, 213.

¹⁶⁶ А. Стерликова, *Внешняя политика и дипломатия России периода Северной войны в отечественной историографии* (Ленинградский государственный ун-т им. А. С. Пушкина, 2015), 61–8; А. А. Стерликова, «Россия и европейские страны к середине Северной войны (1714–1715)», *Вестник Ленингр. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. Сер. История* 4 (2008): 56–69; В. А. Артамонов, *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714)*, отв. ред. Г. А. Некрасов, АН СССР, Ин-т истории СССР (Москва, 1990); Ю. Косинцев, «Борьба В. Л. Долгорукова за возвращение Дании в Северный союз в 1709 году», *Вестник Пермского ун-та. Сер. История* 1 (32) (2016), <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-v-l-dolgorukova-zavozvrashchenie-danii-v-severnyy-soyuz-v-1709-godu>; А. П. Богданов, «Внешняя политика России и европейская печать 1676–1689 гг.», *Вопросы истории* 4 (2003): 26–46.

¹⁶⁷ А. Б. Успенский, «Россия и Запад в XVIII веке», в *История продолжается. Изучение восемнадцатого века на пороге двадцать первого* (Москва, Санкт-Петербург, 2001); С. А. Мезин, «Стереотипы России в европейской общественной мысли XVIII века», *Вопросы истории* 10 (2002): 148–59; О. Г. Агеева, «Русская культура начала XVIII века глазами западноевропейских дипломатов», в *Историческое познание: традиции и новации: материалы конференции* (Ижевск, 1996), 309–19; О. Г. Агеева, «Петр I глазами западноевропейских мемуаристов начала XVIII века», *Россия и мир глазами друг друга: из истории взаимовосприятия* 1 (Москва, 2000); О. Агеева, «Петровский Петербург в восприятии современников», *Отечественная история* 5 (2001): 3–11; О. Агеева, «Петровский Петербург глазами иностранцев», *Отечественная история* 3 (2003): 3–13.

¹⁶⁸ Великий проєкт, що було реалізовано ще в радянські часи, але й досі вважається «каноном» джерел до історії Росії, написаних іноземцями: *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах* (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публ. б-ка

російських істориків однією з провідних цілей ще у XIX ст. і набуло розвитку в радянську добу. Сучасні ж студії намагаються застосовувати критичний підхід до інтерпретації цих джерел, оновлювати переклади та перевидавати з нагоди різних історичних ювілеїв, що властиво для сучасної російської науки, яку підтримувала держава.¹⁶⁹ Таким прикладом є перевидання у 2001 р. російського перекладу щоденника Юста Юля, зроблене Юрієм Щербачовим.¹⁷⁰ Саме оновлене видання перекладу й пізніше його оцифрування посприяло активному використанню цього джерела в науково-популярних публікаціях у мережі Інтернет чи красознавчих дописах російських істориків.¹⁷¹

1.2.3. Біографи Юста Юля

Природно, що постать Юста Юля фігурує в скандинавських дослідженнях. Біографи Юста Юля у відомих довідкових виданнях окреслюють його насамперед як морського офіцера, який дослужився від звичайного моряка аж до віцеадмірала флоту.¹⁷² Звичайно, дипломатична місія та мандрівка до Росії згадуються авторами цих енциклопедичних статей як визначні частини його життєпису загалом і військової кар'єри зокрема, проте все ж не додають йому статусу дипломата до історичного профілю. Зрештою, як відомо, найзначніші досягнення Юст Юль здобув на флоті, а не на дипломатичному фронті (Додаток 5). Слід зазначити, що низка данських та норвезьких студій кінця XIX — початку XX ст. згадує про Юста Юля саме в контексті військової

им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Б-ка Академии наук СССР. Науч. б-ка им. А. М. Горького Моск. гос. ун-та. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР), научное руководство, редакция и введение профессора П. А. Зайончковского (Москва, 1976–1989), т. 1, «XV–XVIII века» (Москва, 1976), 100.

¹⁶⁹ Перелік книг, що видаються Фондом Сергея Дубова в серії «История России и дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.», <https://www.livelib.ru/pubseries/305421-istoriya-rossii-i-doma-romanovyh-v-memuarah-sovremennikov-xvii-xx-vv>.

¹⁷⁰ *Лавры Полтавы* (Москва, 2001).

¹⁷¹ Е. Г. Милюгина, М. В. Строганов, составление, вступительная статья, биографические справки, подготовка текста и комментарии, *Тверь в записках путешественников XVI–XIX веков* (Тверь, 2012), http://authors.tverlib.ru/sites/default/files/text/stroganov/stroganov1-1_2012.pdf.

¹⁷² С. With, *Juel, Just i Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, bind 8 (1894), 587–90, <http://runeberg.org/dbl/8/0589.html>; М. Bregnsbo, «Just Juel», i *Den Store Danske (København)*, <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=102291>; R. Paulli, «Rasmus Æreboe», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (København, 1979–84), <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=299643>.

історії загалом та історії данського флоту зокрема. З погляду сучасної історіографії та історичної методології, це скоріше позитивістські дослідження з елементами біографістики.¹⁷³ Проте вони дають змогу побачити штрихи до «колективного портрета» певних груп, які вони описують на своїх сторінках.

Згадки про данського офіцера на сторінках багатотомних видань з історії військово-морських сил (Ганс Гарде, Еміль Маркард, Теодор Топсьо-Єнсен) свідчать про історію дослідження його біографії та стан ознайомлення з джерелами. Також ця інформація доповнює його образ *homo viator* (особливо щодо подорожей під час перебування на голландському флоті). Крім цього, алфавітний порядок біографій у праці Теодора Топсьо-Єнсена та Еміля Маркарда дає змогу пов'язати Юста Юля з відомими родичами, які теж зробили успішні кар'єри на данському флоті й займали впливові посади (і. е. Єнс Юль та Нільс Юль). Цей факт теж характеризує Юста Юля як представника певної соціальної групи, чий родинні відносини в прямий та непрямий спосіб все-таки сприяли його кар'єрі на флоті та призначенню його очільником дипломатичної місії. З огляду на великий масив літератури та архівних джерел про данський флот у цю епоху, нам важко зробити висновок, наскільки типовим чи нетиповим представником цієї групи (і. е. морських офіцерів) був сам Юст Юль.¹⁷⁴ Проте цілком очевидним є зв'язок його військово-морського бекграунду з кар'єрним зростанням під час Великої Північної війни, коли військовики досить часто виконували дипломатичні доручення та займалися політикою.

Як офіцер королівського флоту Юст Юль також згадується в розвідці норвезького історика Людвіга Даа,¹⁷⁵ який зробив спробу описати «колективний портрет» норвезьких та данських моряків у Росії у XVIII ст. У

¹⁷³ H. G. F. Garde, *Efterretninger om den Danske og Norske Søemagt*. 4 vols (Copenhagen, 1832–5); B. Liisberg (ed.), *Danmarks søfart og søhandel fra de ældste tider til vore dage*. 2 vols (Copenhagen, 1919); Idem. *Den dansk-norske Sømagts Historie 1535–1700* (1861); T. A. Topsøe-Jensen, and E. Marquard, *Officerer i den Dansk-Norske Søetat 1660–1814 og den Danske Søetat 1814–1932* (Copenhagen, 1935); L. Gunner, 'Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering', *Historisk Tidsskrift* 86, № 1 (1986): 26–72.

¹⁷⁴ H. Chr. Johansen, «Danish Sailors, 1570–1870», in «*Those Emblems of Hell*?: European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570–1870», edited by P. C. van Royen, J. R. Bruijn, and J. Lucassen (Liverpool, 1998), 233–52, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt21kk2mx.16>.

¹⁷⁵ L. Daae, *Nordmænd og Danske i Rusland i det attende Aarhundrede* (Christiania, 1884).

цьому випадку він згадується лише як надійне джерело інформації про присутність цієї групи іноземців на російській службі.¹⁷⁶ Також із цією ж метою згадується і Расмус Еребо, і його «Автобіографія».¹⁷⁷ Норвезький історик посилається на вказані вище праці Ганса Гарде про данський флот і біографію Юста Юля, яку опублікував Н. Йонге у 1755 р.¹⁷⁸ Цілком очевидно, що з текстом щоденника цей дослідник не був знайомий, оскільки його розвідка вийшла в 1884 р., а сам щоденник був опублікований лише в 1893 р.

Отже, Юст Юль та його «бекграунд моряка», про який пишуть згадані вище скандинавські історики, додає нам ширшого біографічного та історичного контексту для аналізу й подальшої інтерпретації тексту з використанням додаткової інформації, аргументів та гіпотез водночас.¹⁷⁹

Акцентування дипломатичної складової в біографії Юста Юля відбулося завдяки праці вже відомого нам архівіста Королівського архіву Еміля Маркарда,¹⁸⁰ який уклав каталог діячів, які очолювали данські дипмісії до різних держав світу від самих початків аж до 1914 р.¹⁸¹ Коротка довідка про Юста Юля та його дипломатичну місію (на жаль, без посилань на конкретні архівні джерела цієї інформації) є також доповненням до вже наявних біографій данців.¹⁸² У цьому ж виданні згадується і Расмус Еребо, який виконував декілька дипломатичних доручень тимчасового характеру та відвідував Росію після завершення місії Юста Юля.¹⁸³

Пізніше та детальніше «вписування» цих історичних персоналій у контекст історії данської дипломатії було зроблено в праці данського

¹⁷⁶ Там само, 35 (згадується в контексті біографії іншого данця Daniel Jacob Wilster).

¹⁷⁷ Там само, 27, 33, 51 (у тексті автор посилається на друге видання «Автобіографії»: Joh. Monrads og R. Æreboes, *Autobiogr. udg. af Burman-Becker*, 131, 147, 162).

¹⁷⁸ N. J. Jonge, *Juels Liv og Levnets-Beskrivelse* (1755).

¹⁷⁹ Сучасні дослідження у сфері військово-морської історії: Ch. Buchet, and G. Le Bouëdec, eds., *The Sea in History — The Early Modern World* (Woodbridge, Suffolk, UK); Rochester (New York, USA, 2017), <http://www.jstor.org/stable/10.7722/j.ctt1kgqt4k>; M. van Rossum, L. H. van Voss, J. van Lottum, and J. Lucassen, «National and International Labour Markets for Sailors in European, Atlantic and Asian Waters, 1600–1850», in *Maritime History as Global History*, edited by Fusaro Maria and Polónia Amélia (Liverpool, 2010), 47–72, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt21pxjhv.7>.

¹⁸⁰ H. Hansen, V. Sjøqvist, «Emil Marquard», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (København, 1979–84), <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=294133>.

¹⁸¹ E. Marquard, *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914* (København, 1952), (Rigsarkivet).

¹⁸² Там само, 318.

¹⁸³ Там само, 319.

дослідника Клауса Кьольсена, чия дисертація була опублікована у формі монографії на початку 1990-х рр.¹⁸⁴ Це єдина поки що праця, у якій детально проаналізовано особливості дипломатичного фаху в Данії у XVIII ст., персоналії, інституції та специфіку зовнішньої політики.¹⁸⁵ Автор наводить кількісний і якісний аналіз архівних даних про тогочасний дипломатичний фах, фінансування та адміністрування структур, що займалися зовнішньою політикою королівства. Сучасний методологічний підхід до трактування джерел та структурований аналіз дають змогу певною мірою уявити специфіку тогочасної данської дипломатичної служби та зовнішньополітичних відомств, які мали стосунок до дипломатичної місії 1709–1711 рр.

Вартою уваги також є медично-історична розвідка двох данських дослідників Вільгельма Мьоллера-Крістенсена та Ульфа Лоренцена, у якій проаналізовано рештки тіла Юста Юля, що зберігаються в соборі міста Роскілле.¹⁸⁶ У статті вміщено також фото труни з кафедрального собору; фото тексту епітафії; рентгенівські фото кісток Юста Юля; зображення данських кораблів початку XVIII ст.; фото портрета дружини, яке знайшли в труні. Слід зазначити, що стаття містить детальну біографічну інформацію про Юста Юля та демонструє неординарне застосування медичних методів, які дають змогу більше дізнатися про культурну історію Данії. Наприклад, автори статті зауважують, що тіло данця було забальзамоване, оскільки ця традиція була поширена ще із XVII ст.¹⁸⁷ Короткий аналіз радіологічного дослідження тазових кісток засвідчив ушкодження, яких Юст Юль зазнав у морській битві біля Рюгена. Як стверджують автори статті, гарматне ядро, яке завдало смертельної рани, підвішене біля плити з епітафією Юсту Юлю.¹⁸⁸

¹⁸⁴ K. Kjølse, «Det Diplomatisk Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700–1770», *Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift. Odense University Studies in History and Social Sciences* 133 (Odense, 1991).

¹⁸⁵ Поява цієї книги спричинила бурхливу дискусію серед данських істориків. Ось приклад однієї критичної рецензії: K. J. V. Jespersen, «Den danske udenrigstjeneste 1700–1770», *Historie/Jyske Samlinger* 19 (1993), <https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/38196>.

¹⁸⁶ M.-Ch. Vilh, U. Lorenzen, «Viceadmiral Just Juel (1664–1715): en medicin-historisk og radiologisk undersøgelse», i *Historisk årbog fra Roskilde amt* (1980): 59–74.

¹⁸⁷ Там само, 71.

¹⁸⁸ Там само, 74.

Ця невеличка, але досить «щільна» розвідка, зосереджена на вибраних аспектах біографії Юста Юля, майже не апелює до його подорожнього щоденника. Хоча автори цієї статті в тексті коротко згадують про «російську місію» та посилаються на публікацію фрагментів подорожнього щоденника. Отже, подібний інтердисциплінарний підхід та рефлексії авторів щодо біографії Юста Юля дають змогу додати кілька штрихів до образу данця, який мав багато граней (моряк, дипломат, мандрівник).

Цікаво, що данська дослідниця російського походження Дарія Моргунова-Швальбе розпочала свою статтю з вислову, який теж відсилає до смерті Юста Юля: «в кафедральному соборі м. Роскілле похований невідомий данський віцеадмірал Юст Юль».¹⁸⁹ Проте її основною метою, як свідчить аналіз статті, було презентувати його як данця, що «був знайомий особисто з Петром I» та написав реалістичну розповідь очевидця про Росію початку XVIII ст.

1.3. Методологія дослідження тревелогів

Огляд історіографії до теми дисертації засвідчив наявність низки досліджень данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. та її джерел, які, починаючи з кінця XIX ст. й до наших днів, застосовували певні підходи та методи аналізу для їхньої інтерпретації. Проте більшість цих студій написані під впливом історіографічних тенденцій і політичних ідеологій, які домінували в час їхнього написання (наприклад, позитивізм Юрія Щербачова, марксизм Валерія Возгіна). Отже, аналіз текстів цих досліджень дав змогу виокремити домінантні підходи, центральні теми-проблеми, а також виявити дискусійні моменти, які на нашу думку, є можливістю для «нового прочитання» цих джерел за допомогою комплексу сучасних методологічних підходів.

Подорожні тексти, до яких належать обрані нами джерела, мають, на думку Пітера Берка, великий потенціал. Британський історик рекомендує:

¹⁸⁹ D. M. Schwalbe, «Viceadmiral Just Juel: En erindring fra 1700-tallets Rusland», *Saxo* 32, 1 (2015): 14–25.

1) критикувати їх як інші історичні джерела; 2) досліджувати за допомогою інструментарію соціальної історії; 3) не забувати про те, що тревелоги є літературним феноменом із власною риторикою та топосами.¹⁹⁰ Власне, в тексті дисертаційного дослідження ці підходи буде використано в кожному розділі. У розділі про історію російсько-данських відносин у контексті Північної війни та перебіг данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. заплановано критично проаналізувати фактологічний матеріал, який міститься в подорожньому щоденнику та автобіографії. Особливу увагу буде приділено воєнним, політичним та дипломатичним подіям 1709–1711 рр., які певною мірою впливали на формування «дипломатичного фронту» на арені Північної війни. Тим паче, як зазначив Девід Ермітедж, тепер навіть історики міжнародних відносин дедалі більше цікавляться культурою та намагаються «історично» трактувати відносини між людьми, інституціями та державами, що, на його думку, є свідченням «міжнародного повороту» в інтелектуальній історії.¹⁹¹

«Соціальну історію подорожі», засновником якої заведено вважати Антоні Мончака,¹⁹² буде реконструйовано за допомогою теоретичної моделі, яку цей відомий польський дослідник пропонує у своїх працях про історію повсякдення ренесансових і барокових мандрівників.¹⁹³ Як засвідчує наш історіографічний огляд, щоденне життя Юста Юля та Расмуса Еребо під час місії 1709–1711 рр. більшість дослідників трактують як другорядну тему або доповнення до історії повсякдення царського двору в часи Петра I. Проте аналіз джерельної інформації засвідчив, що в цьому наративі Юст Юль також розповідає багато про себе й своє буденне життя під час мандрівки. Окрім

¹⁹⁰ «The history of travel, now part of the larger package or enterprise of 'travel studies', can be practised in different ways. In the first place, we still need to use travelogues as historical sources, which like other sources need to be subjected to criticism. In the second place, we still need to do what Antoni Mączak did so well, to study travel as a social practice, part of social history... Historians also need to study travelogues as a literary phenomenon, a genre with its own rhetoric and topoi...» (P. Burke, «The Cultural History of the Travelogue», *Przegląd Historyczny* 101 (1), (2010): 1–11).

¹⁹¹ D. Armitage, «The International Turn in Intellectual History», Darrin M. McMahon and Samuel Moyn (eds.), in *Rethinking Modern European Intellectual History* (New York, 2014), 232–52.

¹⁹² Про це пише у своїй статті сам Пітер Берк (P. Burke, «The Cultural History of the Travelogue», *Przegląd Historyczny* 101(1) (2010): 1.

¹⁹³ A. Mączak, *Travel in Early Modern Europe* (Cambridge, 1995); A. Mączak, *Odkrywanie Europy: podróże w czasach renesansu i baroku* (Gdańsk, 1998).

традиційних вимірів повсякдення данського дипломата (і. е. офіційне листування, участь у прийомах та аудієнціях, візити до світських та церковних діячів, читацькі практики і тощо), були й «інші», тобто (не)повсякденні. Серед них варто виокремити організацію власного побуту (і. е. оренда та облаштування будинку, турбота про членів «свого посольства», закупівля продуктів та ін.), логістику подорожей (і. е. спорядження корабля, пошук коней і повозок, організація охорони під час мандрів, формування маршруту та ін.), культурну дипломатію (і. е. відвідування храмів, спілкування з представниками місцевих спільнот іноземців, участь у весіллях та хрестинах представників російської аристократії тощо). Ці (не)повсякденні «моменти» життя данського дипломата та його секретаря під час дипломатичної місії є невід'ємною складовою «соціокультурної історії» цієї данської подорожі, а також важливою ланкою в розумінні обставин формування самого подорожнього наративу та його змісту.

Щодо трактування подорожнього щоденника Юст Юля та автобіографії Расмуса Еребо як літературних творів маємо відзначити наявність студій на цю тему. Проте в більшості випадків цей підхід проявляється у вибіркового аналізі сюжетів щоденника та автобіографії. Вдалими прикладами компаративного аналізу цих джерел можна вважати статті данського історика літератури Петера-Ульфа Мьоллера,¹⁹⁴ який намагався застосувати методи літературної імагології.¹⁹⁵ Проте в цих публікаціях уся увага данського дослідника зосереджена лише на «російській темі», яка цілком обґрунтовано займає вагому частину в наративах обох данських мандрівників через тривале перебування в російському оточенні. Проаналізувавши зміст джерел, ми можемо стверджувати, що ці тексти містять інформацію й про інші народи та етноси, з

¹⁹⁴ Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», 48–66; P. U. Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», in *Danmark og Rusland i 500 år* (København, 1993), 104–31.

¹⁹⁵ M. Beller, and J. Leerssen, «Imagology, the cultural construction and literary representation of national characters, a critical survey», *Studia imagologica* 10 (2007): 3–16; В. Будний, «Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології», *Слово і час* 3 (2007): 52–63; В. Будний, та М. Ільницький, *Порівняльне літературознавство* (Київ, 2008); Д. Наливайко, *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи* (Київ, 2009).

представниками яких зустрічалися данці впродовж своєї мандрівки як по території царської Росії, так і за її межами. Отже, у дисертації буде зроблено спробу виокремити інші етнокультурні групи та їхніх представників у текстах цих джерел, щоб проаналізувати за допомогою кількісного та якісного контент-аналізу згадки про них у різних контекстах. У такий спосіб ми спробуємо реконструювати систему «національних образів» в уявленнях данських мандрівників та доповнити образ «Іншого» новими характеристиками, які, своєю чергою, додають нових характеристик регіональному іміджу відвіданих територій на початку XVIII ст.¹⁹⁶ Також у цьому контексті варто згадати студії данського антрополога й філолога М. Гарбсмейєра, який займається «порівняльною ксенологією»,¹⁹⁷ соціальною історією подорожніх текстів,¹⁹⁸ компаративним аналізом етнографічних описів у тревелогах¹⁹⁹ та дослідженням ранньомодерних німецьких подорожніх наративів як джерел до історії ментальності.²⁰⁰ Тому його напрацювання та методологічні підходи до аналізу тревелогів теж будуть застосовані в теоретичному обґрунтуванні.

Крім цього, у роботі буде здійснено компаративний аналіз наративів Юста Юля й Расмуса Еребо. Для прикладу та наслідування обрано статтю проф. В. Ададунова, який аналізує два тревелоги з кінця XVIII століття: Яна Потоцького та Франсуа Вільнея.²⁰¹

Джерельну інформацію тревелогів Юста Юля та Расмуса Еребо буде зіставлено з текстом данського дипломата Якоба Ульфельдта, що належить до

¹⁹⁶ I. Neumann, *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation*. Minnesota, 1999.

¹⁹⁷ M. Harbsmeier, «On Travel Accounts and Cosmological Strategies: Some Models in Comparative Xenology», *Ethnos* 50, № 3–4: 273–310.

¹⁹⁸ M. Harbsmeier, «Spontaneous Ethnographies. Towards a social history of travelers' tales», *Studies in Travel Writing* 1, 1: 216–238. (Genoptryk af artikel med samme titel fra 1996).

¹⁹⁹ M. Harbsmeier, «Towards a prehistory of ethnography: early modern German travel writing as traditions of knowledge», in *Fieldwork and Footnotes. Studies in the History of European Anthropology*, H. F. Vermeulen & A. A. Roldán (eds.) (London, 1995), 19–39.

²⁰⁰ M. Harbsmeier, Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen, in: A. Maćzak, *Reiseberichte als Quellen europäischer Kultur-geschichte* (= Wolfenbütteler Forschungen Bd. 21), H. J. Teuteberg (Hrsg.), 1–32; «Rejsebeskrivelser og mentalitetshistorie», *Humaniora* 5: 60–4.

²⁰¹ Adadurov, V. Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-Francois Volney (1787) und Jan Potocki (1788). In Jan Potocki (1761-1815). Graenzeger zwischen Disziplinen und Kulturen. Hrsg. von Lena Seauve, Klaus Weber, Erik Martin, eds. Frankfurt (Oder): Europa Universität Viadrina (Interdisciplinary Polish Studies, 7), 2019.

списку ранньомодерних «записок іноземців про Московію».²⁰² Як відомо, цей тревелог є єдиним данським текстом такого жанру з «допетровської епохи», тому порівняння цих джерел може продемонструвати певні тенденції і давніші стереотипи в сприйнятті данськими мандрівниками Російської держави та її представників. За допомогою цього ж методу буде проаналізовано тревелог данця Педера фон Гавена, що появився у 1740-ві рр. і завдяки своїй публікації та перекладам став дуже відомим у Європі, на відміну від тревелогів Юста Юля та Расмуса Еребо. Завдяки порівняльному аналізу згаданих текстів ми маємо на меті виявити спільне й відмінне в подорожніх наративах данських мандрівників, відшукати запозичення, «мандрівні сюжети», вказати на певні тенденції та топоси. На нашу думку, цей метод, яким часто користуються не тільки літературознавці, а й історики для аналізу різних джерел та історичних даних, «дуже легкий у пізнанні та використанні» (Марк Блок) та дає змогу робити цікаві спостереження й висновки, які без нього не дуже очевидні.²⁰³

Наше дисертаційне дослідження також дотичне до «теорії вписування» української історії у європейський контекст,²⁰⁴ яку пропонує історик Вадим Ададуrow у своїх монографіях і яку цілком можна аплікувати до нашої спроби аналізу «української частини» маршруту данських мандрівників, яка так і не стала предметом дослідження ані російських, ані данських дослідників місії Юста Юля. Крім того у своїх статтях професор Ададуrow аналізує різноманітні французькі джерела та демонструє на вибраних прикладах методологічні підходи для реконструкції систем уявлень (релігійних, соціальних та ін.) окремих історичних персоналій (наприклад, Наполеона) та різноманітних соціальних груп (військових, французьких урядовців та ін.), які ставали

²⁰² M. Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources* (Columbus, Ohio, 1995).

²⁰³ Марк Блок, «К сравнительной истории европейских обществ» *Одиссей. Человек в истории* (2001): 65–93; М. Эмар, «История и компаративизм», *Новая и Новейшая история* 5 (1999): 90–97.

²⁰⁴ В. В. Ададуrow, «Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника)», *Український історичний журнал* 2 (2013): 4–23.

основою для формування ментальної мапи українських земель в уяві французів у XVIII-XIX століття.²⁰⁵

Надмірна романтизація та компілятивне використання європейських джерел у написанні «національної», а не «транснаціональної» історії України є очевидною проблемою усіх відомих нам українських «спроб» «інкорпорувати» подорож данських мандрівників в історичний наратив. Подібним чином буде проаналізовано й «польську частину» подорожі Юста Юля й Расмуса Еребо, яка, на жаль, не стала предметом дослідження навіть у польській історіографії. За твердженням Бернхарда Струка, Річ Посполита до кінця XVIII ст. була своєрідною «транзитною зоною» для численних мандрівників на Схід («a place one had to pass to go further East»), тому в подорожніх описах їй приділяли досить мало уваги або зовсім не згадували.²⁰⁶ У текстах Юста Юля та Расмуса Еребо «польська» частина маршруту на завершальному етапі місії теж є доволі «малослівною», проте дає читачеві змогу уявити певні історичні реалії та відтворити весь маршрут подорожі данських мандрівників.

Крім цього, за порадою історика Богдана Смерики нам вдалося відтворити «українську частину» маршруту місії Юста Юля (1709–1711) на карті та реконструювати «просторовий образ» регіону в уявленнях данських мандрівників.²⁰⁷ Візуалізація цієї подорожі засвідчує розмежування та

²⁰⁵ Ададуrow, В. Наполеонові "українці": шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. (21) 2013:13-26.; Ададуrow, В. От ментальной картографии к военной топографии: Представления французов о восточноевропейском пространстве накануне кампании 1812 г. В Наполеоновские войны на ментальных картах Европы: Историческое сознание и исторические мифы, Москва, 2011: 21-42.; Ададуrow, В. Новоросійська, Херсонська і Таврійська губернії в уяві французьких урядовців доби Наполеона I. Наукові записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. Мечникова. (18) Одеса, 2008: 139–150.; Ададуrow, В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).(6) 2006: 391-419.; Ададуrow, В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України. Регіональна історія України (1) 2007: 167-186.; Ададуrow, В. Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії. Ейдос (2) 2006: 405-428.; Ададуrow, В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії. Український історичний журнал (2) 2008: 154-171.

²⁰⁶ «Terra Incognita, European Civilization, and Colonized Land. Poland in Mid-eighteenth Century to Mid-nineteenth Century German Travel Accounts», in: *Unravelling Civilisation. European Travel and Travel Writing*, Н. Schulz-Forberg (ed.) (Brussels, 2005), 154–79.

²⁰⁷ Ф. Б. Шенк, «Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе», в *Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования*, 4–17; І. І. Колесник, «Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим», *Український історичний журнал* 5 (2012): 135–156.

окреслення географічного простору як у тексті, так і в уяві мандрівників (Додаток 13). Це також допомагає пояснити вживання в данських джерелах назв «Російська Україна», «Козацька Україна», «Польська Україна», «Росія» та ін. Як зразок було використано карту, укладену для видання в перекладі російською праці Якоба Ульфельдта.²⁰⁸

На нашу думку, географічний вимір цієї данської місії, ймовірно, міг спричинитися до появи данської ідіоми «місто в Росії»,²⁰⁹ що означає щось дуже далеке, незрозуміле й майже фантастичне. Цей вираз також можна трактувати як коротке окреслення образу регіону на ментальній мапі данських мандрівників та приклад «історико-географічного образу», що належить до сфери гуманітарної географії та її міждисциплінарного напрямку «символічної» («імажинативної») географії, методологічні підходи якої теж будуть застосовані в цій роботі.²¹⁰

Окрім географічного (просторового) образу відвіданих данськими мандрівниками теренів Східної Європи, у роботі буде виокремлено релігійні та соціокультурні образи, які можна реконструювати на основі внутрішньої критики джерел, якісного й кількісного контент-аналізу та подальшої контекстуалізації джерельної інформації з метою демонстрації джерельного потенціалу тревелогів для написання транснаціональної історії як окремих держав, так і великих регіонів.²¹¹ В обраних нами данських джерелах можна знайти різноманітні подорожні спостереження, що є влучними ілюстраціями до теми «поліетнічності» та «поліконфесійності» царської Росії і Речі Посполитої

²⁰⁸ Я. Ульфельдт, *Путешествие в Россию* (Москва, 2002).

²⁰⁹ «Місто в Росії», у *Словник*, <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=en%20by%20i%20Rusland>.

²¹⁰ Д. Н. Замятин, *Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов* (Санкт-Петербург, 2003); Д. Н. Замятин, «Стратегии интерпретации историко-географических образов России», *Мир России* 2 (2002): 105–39; Д. Н. Замятин, «Образы путешествий: социологическое освоение пространства», *Социологические исследования* 2 (2002): 12–23; Д. Н. Замятин, «Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук (недоступная ссылка)», *Социологическое обозрение* 9, № 3 (2010): 26–50; Д. Н. Замятин, «Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели», *Культурная и гуманитарная география* 1, 1 (2012).

²¹¹ Г. В. Касьянов, та О. П. Толочко, «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України», *Український історичний журнал* 6 (2012): 4–24, http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2012_6_2; G. Kasianov, and P. Ther, ed., *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* (Budapest, New York, 2009); А. Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад* (Львів, 2005); А. Каппелер, «Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії», *Київська старовина* 5 (2001): 8–20.

на початку XVIII ст. Наприклад, вартим уваги в цьому контексті є спостереження данців-мандрівників щодо присутності в Москві та Петербурзі численних «польських монахів грецької віри», тобто випускників Києво-Могилянської академії, рутенців / русинів за походженням. Таке розуміння національної та релігійної належності в спостереженнях ранньомодерних мандрівників, тим паче протестантів, мало свої обґрунтування, які детальніше будуть проаналізовані в окремій частині розділу, присвяченій усім згаданим у щоденнику та автобіографії етнокультурним групам та їхній «релігійній культурі». Буде зроблено комплексний аналіз прикладів за джерельними матеріалами, що стосуються концепту «конфесіоналізації» (Konfessionalisierung)²¹² та ілюструють певні особливості соціорелігійної культури на теренах царської Росії та Речі Посполитої на початку XVIII ст., які згадують у своїх працях український історик церкви Ігор Сковчиляс²¹³ та відомий німецький дослідник Альфонс Брюнінг.²¹⁴

Також у дисертації використано метод контент-аналізу (якісний і кількісний).²¹⁵ Як зазначено вище, основні джерела написані данською мовою, тому через особливі данські літери скановані версії є проблематичними для програмного аналізу (програми не мають данської мови у своєму меню). Отже, ми не змогли застосувати класичний контент-аналіз до тексту джерела. Проте в окремих випадках ми звернулися до інструментального та репрезентативного контент-аналізу.²¹⁶ Ці методи дали нам змогу вибрати певну групу категорій (наприклад, атрибутивні прикметники «російський» (Додаток 8), «польський») та проаналізувати їхнє вживання в різних конфігураціях. Особливу увагу

²¹² J. Deventer, 'Confessionalisation' — a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe?, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 11 (2004): 3, 403–425, DOI: 10.1080/1350748042000313788; *Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время (Доклады русско-немецкой научной конференции 14–16 ноября 2000 г.)*, под ред. А. Ю. Прокопьева (Санкт-Петербург, 2004).

²¹³ Н. Яковенко, «Церква та соціорелігійна культура як поле новаторства в дослідженнях Ігоря Сковчиляса», у *Ігор Сковчиляс, біобібліографічний покажчик* (Львів, 2017), 14–21.

²¹⁴ A. Brüning, «Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? — Potential and Limits of a Western Historiographical Concept», in *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe* (2008), 66–97.

²¹⁵ Б. М. Юськів, *Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід*: Монографія (Рівне, 2006).

²¹⁶ Там само, 28–31.

приділено якісному аналізу таких словосполучень, оскільки в данському джерелі вони мають пряме або переносне значення. Важливу роль відіграє контекст, у якому вони вживаються, а не кількісний вимір. Подібним чином у джерелах було проаналізовано вживання понять / категорій «Росія», «Польща», «Україна», «Європа».

Також поглиблений аналіз оригінального данського тексту («close reading») дав змогу помітити конструкції, які ілюструють «компаративний метод», який данські мандрівники застосовували до подорожніх реалії. Завдяки цьому було виокремлено низку порівняльних зворотів (наприклад, «як у Данії» / «som i Dannemarck», «так само, як у Данії» / «ligesom i Dannemarck» та ін.), за допомогою яких автори щоденника «порівнювали — зіставляли — протиставляли» новий емпіричний досвід із попереднім. Ця вибірка цитат також допомогла укласти список держав та міст, де Юст Юль бував раніше під час морської служби в Нідерландах (Додаток 16).

Аналіз «мовного тла» подорожнього щоденника дав змогу в інструментальний спосіб укласти перелік латинських слів, словосполучень та цитат, вписаних Расмусом Еребом в цей наратив, ймовірно, вже під час укладання фінальної версії тексту (Додаток 20). Також вживання слів з інших європейських мов, які було помічено в тексті, стало аргументом для обґрунтування припущень, що данські мандрівники знають / володіють іншими іноземними мовами, а саме — німецькою та французькою (Додаток 21). Наявність у тексті слів, написаних кирилицею, або російських слів, які було транслітеровано укладачами данською мовою, є свідченням спроб Расмуса Еребом вивчити російську мову під час мандрівки. Всі приклади використання контент-аналізу відображено в таблицях-додатках до дисертації.

Згадані методи, підходи та концепти трактуються нами як інструменти для комплексного й критичного аналізу джерел і літератури з метою реалізації якісного й оригінального інтердисциплінарного дослідження данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. та подорожніх наративів її учасників (Юста Юля і Расмуса Еребом).

РОЗДІЛ 2

КОНТЕКСТ(и)

2.1. Історичний контекст

2.1.1. Дансько-російські відносини:

історія данських дипломатичних місій (1493–1709)

Історія відносин Данії та Росії досить давня та строката, проте варто звернути увагу на історію данських посольств та джерел, які їх описують. Оскільки це дозволяє краще зрозуміти специфіку міжнародних відносин у ранньомодерну добу та особливості дансько-російських відносин.

1493–1523/1559 рр. Писемні джерела засвідчують, що в Московської держави та Данського королівства були інтенсивні міждержавні відносини ще із Середніх віків.²¹⁷ Хоча, на думку російського скандинавіста Валерія Возгріна, ці середньовічні контакти мали лише економічний характер та фокусувалися на питаннях торгівлі в цьому регіоні і тільки наприкінці XV ст. почали набувати політичного характеру.²¹⁸

8 листопада 1493 року, на думку більшості дослідників історії дансько-російських відносин, є своєрідною точкою відліку.²¹⁹ Угода, укладена між данським королем Гансом та російським царем Іваном III,²²⁰ також мала економічний характер, проте містила статті про взаємну підтримку супроти Швеції та Литви, що були для обох сторін конкурентами в торгівлі на Балтиці й ворогами у воєнних кампаніях.²²¹ Данський історик Карстен Паппе зауважив,

²¹⁷ И. Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», *Исторические связи Скандинавии и России: IX–XX вв., Тр. ЛОИИ* 11 (1970): 9–63; Н. Казакова, «Русско-датские торговые отношения в конце XV — начале XVI в.», *Исторические связи Скандинавии и России: IX–XX вв.* (1970): 89.

²¹⁸ Возгрин, «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов», 148.

²¹⁹ С. Pape, «In fraternitate, amicitia et confederacione. Det dansk-russiske forbund af 1493 og striden om Kalmarunionen ca. 1490–1506», in *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år.* (Aarhus, 1993), 11–22; М. Venge, «Københavnstraktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», in *Danmark og Rusland i 500 år* (1993), 10–33.

²²⁰ Ю. Щербачов, «Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене (1320–1690 гг.)», *Чтения Московского общества истории и древностей российских* 1 (1893): 1–2.

²²¹ Н. Казакова, «Русско-датские торговые отношения в конце XV — начале XVI в.», *Исторические связи Скандинавии и России: IX–XX вв.* (1970): 89–90; К. Rasmussen, «Historie og diplomati», in *Dansk-russiske*

що цей «союзний договір» містить питання щодо кордону на півночі Скандинавського півострова, яке на нашу думку, додає цьому трактату також політичного та міжнародного контексту.²²²

Пізніше, у 1506 р., цю угоду було поновлено. На думку дослідників архівних матеріалів,²²³ нова грамота навіть була побудована на основі тексту угоди 1493 р.²²⁴ Угоду було укладено між данським королем Гансом, який фігурував у попередній угоді, та московським князем Василієм III. Проте смерть данського монарха та розвиток міждержавних відносин (особливо торговельних) вимагали підтвердження попередньої спільної політики. Отже, у 1516 р. було укладено третій договір, який дуплікував попередні дві домовленості з незначними змінами, що враховували міжнародну ситуацію на той час (і. е. до спільних ворогів було зараховано Польську державу), та новими підписантами — Крістіаном II²²⁵ і Василієм III.²²⁶ Грамота данським купцям від російського монарха, надана вже в 1517 р., стала своєрідною імплементацією укладеної угоди.²²⁷ Проте активна співпраця між Данією та Російською державою тривала лише до 1523 р., коли Крістіан II втратив владу внаслідок політичного перевороту.²²⁸ Майже паралельна «політична криза» в Російській державі спричинилася до того, що з 1520-х до кінця 1550-х рр. у писемних

forbindelser gennem 500 år. (København, 1964); T. Esper, «Russia and the Baltic 1494–1558», *Slavic Review* 25, № 3 (1966): 458–74, DOI: 10.2307/2492857.

²²² В російській історіографії історію розмежування земель в районі Кольського півострова та Фінмарка часто називають «лапландським питанням». Див.: Г. Форстен, «Сношения Дании с Россией в царствование Христиана IV», *Журнал М-ва нар. просвещения* (Аперель, 1892): 281–335; И. П. Шаскольский, «О первоначальном названии Кольского полуострова», *Известия ВГО* 84, 2 (1952): 201–4; В. Е. Возгрин, И. П. Шаскольский, и Т. А. Шрадер, «Грамоты великого князя Василия III сборщикам дани в Лопской земле», *Вспомогательные исторические дисциплины XXVI* (Санкт-Петербург, 1998): 126–35; Дж. Х. Линд, «"Разграничительная грамота" и новгородско-норвежские договоры 1251 и 1326 гг.», *Новгородский исторический сборник: сб. статей* 6(16) (Санкт-Петербург, 1997): 135–43; И. П. Шаскольский, «Об одном плавании древнерусских мореходов вокруг Скандинавии: Путешествие Григория Истома», в *Путешествия и географические открытия в XV–XIX веках* (Москва, Ленинград, 1965), 7–30.

²²³ C. Pape, «Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border», *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 52, № 2 (2004): 161–87, www.jstor.org/stable/41052752.

²²⁴ Ю. Щербачов, «Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории», вып. I, *Чтения Московского общества истории и древностей российских* кн. 4. отдел II, № 2 (1915).

²²⁵ K. Seines, *Konig Christiern II und Russland*. «Scando-Slavica», t. VII (Copenhagen, 1961).

²²⁶ «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым», *Русская историческая библиотека XVI*, № 8 (Санкт-Петербург, 1897).

²²⁷ Там же, № 9.

²²⁸ *История Дании с древнейших времен до начала XX века*, РАН. Ин-т всеобщей истории. Центр истории и культуры Северной Европы (Москва, 1996); М. Венге, *Дания и Россия. 500 лет* (Москва, 1996), 19; E. I. Kouri, & J. E. Olesen (eds.), *The Cambridge History of Scandinavia*, vol. 2 (Cambridge, 2016).

джерелах нема відомостей про торговельні відносини чи обмін посольствами між цими державами.²²⁹

Списки данських дипломатів від 1493 до 1559 р., які подає данський архівіст Еміль Маркард, містять інформацію лише про два короточасні візити одного й того ж посланця — Девіда Герольда (Квіка, Кока, Коррана) у 1514 та в 1519 р.²³⁰ Це також підтверджують архівні розвідки Юрія Щербачова, які містять описи інструкцій данському посланцеві в згадані роки.²³¹ Історикам мало відомо про цього данського дипломата шотландського походження. Як зазначив М. Венге, завдяки частим посольствам²³² Девід Корран став одним із найкращих знавців російського царського двору та його політики,²³³ що, своєю чергою, зробило його одним із найвідоміших дипломатів у часи правління данських королів Ганса і Крістіана II.

Еміль Маркард не згадує у своїх списках «магістра Івана» (і. е. доктора Ганса Клаусена²³⁴), котрий працював у королівській канцелярії і, за твердженням М. Венге, таки був «першим послом в Москві» ще в далекому 1493 р. Його безпосередня та успішна участь в укладанні угоди 1493 р., за словами історика, посприяла стрімкому кар'єрному зростанню та отриманню посади королівського канцлера.²³⁵ Проте брак джерел, у яких він згадується, на відміну від Девіда Коррана, спричинився до його часткової «непомітності» в історичних студіях.

Роль дипломатів на цьому етапі складно оцінити через брак джерел, що є причиною численних «білих плям» та неможливості реконструювати образ тогочасного дипломата.

²²⁹ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 20–21.

²³⁰ E. Marquard, *Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914* (Munksgaard, 1952), 43.

²³¹ Ю. Щербачов, «Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене (1320–1690 гг.)», *Чтения Московского общества истории и древностей российских* 1 (1893): 7–8, 13.

²³² Історик не вказує назви додаткових джерел, які містять цю інформацію.

²³³ Venge, «Københavnstraktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 14–7.

²³⁴ Carsten Pape стверджує, що Hans Claussen / Johannes Nicolai був пробстом собору в Роскілле та доктором канонічного права. Див.: C. Pape, «Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border», *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 52, № 2 (2004): 168.

²³⁵ Там само, 12.

1558–1570 рр. Відновлення двосторонніх дансько-московських відносин після більш ніж 30-річної паузи відбулося завдяки Лівонській війні (1558–1583). Експансивна політика московського царя Івана IV в Прибалтиці суперечила територіальним претензіям данського короля Крістіана III на північну частину Лівонії — Естляндію.²³⁶ Отже, так звана лівонська криза²³⁷ відновила данські дипломатичні місії до Московії. Посольство, яке очолив королівський радник Клаус Урне в 1558–1559 рр., мало на меті припинити воєнні дії в Лівонії,²³⁸ засвідчивши медіаторську роль Данії в цьому воєнному конфлікті та прагнення артикулювати данські права на Естляндію.²³⁹ Російська ж сторона намагалась укласти нову торговельну угоду та сфокусуватися на економічних відносинах, обіцяючи данським купцям право вільної торгівлі.²⁴⁰ Відмова данських дипломатів погоджуватись на такі пропозиції через відсутність уповноважень була висловлена у формі обіцянки щодо прихильності данського короля до московських купців та московської торгівлі на території Данії і Норвегії.²⁴¹

Проте результати цієї дипломатичної місії не були якнайкращими для данської сторони: 6-місячне перемир'я для ліфляндців та відмова російської сторони визнавати данські претензії на естляндські землі передбачали продовження дипломатичного спілкування.²⁴² Сам Іван Грозний просив данського короля надіслати нових послів із новими повноваженнями для укладення договору.²⁴³

Цікаво, що саме дипломатичні звіти та листування членів данської місії на чолі з Клаусом Урне (1558–1559) американський історик Маршал По трактує

²³⁶ W. Kirchner, «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562», *The Slavonic and East European Review. American Series* 3, № 2 (Aug., 1944): 39–48.

²³⁷ Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 146; K. Rasmussen, *Die livlandische Krise (1554–61)* (1973).

²³⁸ Щербачов, «Датский архив», № 62, 78.

²³⁹ W. Møllerup, *Danmarks Forhold til Lifland* (Copenhagen, 1880); Щербачов, «Датский архив», № 90; Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 147.

²⁴⁰ «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым», № 16, «Копенгагенские акты», I, № 33, 56, 58.

²⁴¹ Щербачов, «Копенгагенские акты», I, № 58, 59, 65.

²⁴² Щербачов, «Датский архив», № 105, 106.

²⁴³ Щербачов, «Копенгагенские акты», I, № 65.

як перші данські описи Московської держави іноземцями в ранньомодерну добу. Згідно з укладеною американським істориком бібліографією (так звана *Foreign Moscovitica*), існує 638 джерел, які появилися в період з початку XV ст. до 1700 р. та присвячені опису царської держави іноземними мандрівниками.²⁴⁴ Аналіз авторів у бібліографії Маршала По дав змогу виявити загалом 24 данські «позиції», до яких належить і місія Клауса Урне.²⁴⁵

Нове данське посольство прибуло до царя в 1562 р.²⁴⁶ Йому передували певні загострення в російсько-данській суперечці за балтійське домінування, наприклад, через данську купівлю острова Єзель (Ösel), пізнішу заборону данського експорту до Московії в 1560 р. та данські погрози закрити протоку Оресунд і вихід в Північний Льодовитий океан для московських кораблів.²⁴⁷ Власне, останні ультиматуми буди озвучені вустами намісника острова Єзель Дітріхом Бером, який виконував роль данського посланця в 1561–1562 рр.²⁴⁸

Щоправда, в джерелах та історичних студіях більше згадують про данську місію²⁴⁹ на чолі з гофмейстром Ейлером Гарденбергом.²⁵⁰ Договір, укладений у Можайську 1562 р. в результаті цього візиту,²⁵¹ містив певні поступки данській стороні щодо володіння раніше придбаним островом Єзель і певними материковими землями, що раніше були захоплені шведами. Торговельно-економічні аспекти договору стосувалися переважно привілеїв для купців і регулювання торгівлі в Балтійському регіоні.²⁵² У цьому договорі не було статті про взаємну підтримку щодо ворогів, ішлося лише про дотримання нейтралітету.²⁵³ Проте досить тривала й конфліктна, як стверджують додаткові

²⁴⁴ Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*.

²⁴⁵ Наступні 23 джерела буде згадано пізніше, за хронологічним порядком опису данських місій до Російської держави.

²⁴⁶ W. Kirchner, «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562», 43.

²⁴⁷ Venge, «Københavnstraktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 25.

²⁴⁸ Щербачов, «Датский архив», № 120, 122, 126, 127, 128, 129, 130, 131.

²⁴⁹ Дипломатичне листування дипломатів на чолі з Ейлером Харденбергом у 1562 р. за таким самим принципом було зараховане Маршалом По до переліку ранньомодерних описів Московії.

²⁵⁰ Щербачов, «Датский архив», № 143, 145, 146, 149.

²⁵¹ «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым», № 20; «Датский архив», № 150, 159.

²⁵² Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 22–4.

²⁵³ L. Laursen, ed., *Danmark-Norges Traktater, 1523–1750*. 7 vols (Copenhagen, 1907–26), II, 23; Venge, «Københavnstraktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 26; Kirchner, «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562», 43–46.

джерела та їхні студії, ратифікація угоди обома сторонами не забезпечила її успішної реалізації.²⁵⁴

Перебування данського посланця Захаріуса Венгліка (Феллінга)²⁵⁵ в Московії у період 1563–1565 рр. мало на меті пришвидшити будівництво «данського двору», тобто своєрідного торговельного осідку данських купців в Івангороді,²⁵⁶ звільнити данських заручників²⁵⁷ та блокувати російсько-шведські торговельні контакти.²⁵⁸ Проте ця місія теж закінчилася невдало: данський посланець зустрівся з різними перепонами й навіть примусовим утриманням,²⁵⁹ а пізніше був звинувачений у зловживанні своїм статусом.²⁶⁰

Трохи згодом Данія уклала угоду з ворогом Московської держави — польським королем Сигізмундом Августом та воювала в Прибалтиці проти Швеції з 1563 до 1570 р. Участь у так званій Північній семирічній війні не принесла Данії територіальних чи політичних здобутків (за Щецинським миром 1570 р.), лише актуалізувала дансько-шведське суперництво в Балтійському регіоні та кризу в дипломатичних відносинах із Московією.²⁶¹

Хоча відомо, що в 1569 р. були плани організувати нове данське посольство, яке мали б очолити Еліас Ейзенберг та Хрістофер Валькендорф.²⁶² Проте, за твердженням данського історика М. Венге, цю місію було скасовано після тривалого листування між Фредеріком II і його братом Магнусом.²⁶³ Російська сторона «спокусила» брата данського короля статусом васала московського царя й шлюбом із царською племінницею.²⁶⁴ Також була обіцянка

²⁵⁴ Venge, «København-traktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 26; Ю. Щербачов, «Два посольства при Иоаннѣ IV Васильевичѣ», *Русский Вестникъ* іюль (1887): 88–175.

²⁵⁵ Щербачов, «Датский архив», № 165, 166, 178, 181, 183; Щербачов, «Копенгагенские акты», № 135, 136, 138, 141; Г. Форстен, *Акты и письма к истории Балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях*, т. I (Санкт-Петербург, 1889), № 21, 24; Г. Форстен, *Балтийский вопрос*, т. 1, 297.

²⁵⁶ Щербачов, «Датский архив», № 178, 179, 180, 181.

²⁵⁷ Щербачов, «Датский архив», № 166.

²⁵⁸ Kirchner, «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562», 46–47; Щербачов, «Датский архив», № 169, 180, 182.

²⁵⁹ Щербачов, «Датский архив», № 170, 171, 173.

²⁶⁰ Kirchner, «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562», 47.

²⁶¹ R. I. Frost, *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721* (Longman, 2000), 29–43.

²⁶² Щербачов, «Датский архив», № 203, 204, 205, 206, 207.

²⁶³ Venge, «København-traktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 28; Щербачов, «Датский архив», № 197–9.

²⁶⁴ Щербачов, «Копенгагенские акты», № 14; Щербачов, «Датский архив», № 238.

надати військову підтримку для зміцнення й розширення територіальних володінь Данії в Лівонії.²⁶⁵ Проте титул «короля Ліфляндії»²⁶⁶ і 20 тисяч вояків не стали запорукою ані політичного, ані воєнного успіху Магнуса, який не зміг протистояти контрнаступу польських військ у Ліфляндії. Втрата цих територій, а також смерть його нареченої від чуми призвела до «перебування в політичній тіні» самого Магнуса. Наслідками було охолодження дансько-російських відносин,²⁶⁷ яке, наприклад, засвідчує грамота московського царя Івана з висловленням незадоволення укладенням дансько-шведського миру 1570 р. в Щецині.²⁶⁸

Як бачимо, історія дансько-московських відносин, починаючи від 1493 р., мала хвилеподібний характер, який відображений у чергуванні періодів активних відносин і криз, які, своєю чергою, виникали через різноманітні зовнішні та внутрішні чинники. Тому наступний, на нашу думку, «транзитний етап» данських відносин буде спробою ревіталізувати дансько-російську угоду 1562 р. й перейти до нового етапу міждержавних взаємин.

1570–1620-ті рр. Щецинський мир, на думку істориків, був однією з причин відсутності двосторонніх угод між Данією та Московією в цей період.²⁶⁹ Тому данське посольство на чолі з Еліасом Ейзенбергом,²⁷⁰ що прибуло в 1571 р., мало артикулювати цю причину при царському дворі й обговорити проблему кордону між норвезькими та московськими землями на півночі, яка також стосувалась оподаткування в цьому регіоні.²⁷¹ Під час цієї місії данці висловили пропозицію створити комісію, яка б визначила лінію кордону та закріпила її навечно. У 1574 р. король Фредерік II дав доручення новому

²⁶⁵ Щербачов, «Датский архив», № 217, 222.

²⁶⁶ Щербачов, «Датский архив», № 235, 248, 258.

²⁶⁷ Venge, «Københavnstraktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet», 30–2.

²⁶⁸ Щербачов, «Копенгагенские акты», № 15.

²⁶⁹ Щербачов, «Датский архив», № 258.

²⁷⁰ Щербачов, «Датский архив», № 259, 260, 266, 267, 268; Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 147–148.

²⁷¹ C. Pape, «Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border», *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 52, № 2 (2004): 161–87, www.jstor.org/stable/41052752; K. Selnes, «Les Conflicts Diplomatiques Dano-Russes Sur La Frontiere Norvegienne Aux XVIe Et XVIIe Siècles», *Scando-Slavica* 7 (1961): 312–26; J. Lind, «Nordkalotten. Fra Almindelig Til Statsterritorier. Konflikter Og Forvirring Omkring Grænseved Ishavet I 1500-Tallet», in *Dansk-russiske Forbindelser Gennem 500 år*, ed. by M. Jensen (Århus, 1993), 23–33 (= Svantevit 16, No. 1).

посланцю Йоргену Покателю²⁷² отримати від московської влади письмову відповідь щодо ситуації на московсько-норвезькому кордоні та домовитися про зустріч послів на прикордонній території для розв'язання цього питання.

Як свідчать джерела, це питання залишалося «відкритим» протягом довгого часу. Навіть наступна данська місія на чолі з Еліасом Ейзенбергом (це була його друга подорож до Московії), яка датується 1575 р., знову актуалізувала прохання данського короля вирішити «норвезьке питання».²⁷³ Однак письмової відповіді в 1575 р. не отримали ні данські послы (Покатель і Ейзенберг), ні сам Фредерік II, котрий надсилав листи до російського царя із цього приводу.²⁷⁴ Подібні проблеми були й у Лівонії, де російські воєводи захоплювали колишні данські замки та фортеці.²⁷⁵

Офіційна письмова реакція на данські запити появилась в 1576 р.²⁷⁶ У тексті документа детально пояснюються всі російські претензії до данської сторони та міститься запрошення данського короля до нових дипломатичних перемовин. Наступна грамота, надіслана королем цього ж року, гарантувала свободу та безпеку новим данським посланцям. Як відомо, під час попередніх візитів вони часто ставали заручниками або були обмежені у своїх правах. Отже, місії 1571, 1574 та 1575 рр. стали своєрідним вступом до відомого посольства 1578 р., яке очолив Якоб Ульфельдт.²⁷⁷

Це данське посольство теж мало на меті ревіталізувати угоду 1562 р., яка так і не була ратифікована. У своїх інструкціях данський монарх наказував посланцям відновити мир із російським царем, домовитись про припинення порушень на російсько-норвезькому кордоні; повернути прибалтійські володіння або отримати за них грошову компенсацію; запропонувати данську медіацію в примиренні зі шведами.²⁷⁸ Проте під час перемовин російська

²⁷² Щербачов, «Датский архив», № 292.

²⁷³ Щербачов, «Датский архив», № 320, 326.

²⁷⁴ Щербачов, «Датский архив», № 329.

²⁷⁵ Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 149.

²⁷⁶ «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым», № 34, 35.

²⁷⁷ Henry Bruun, «Jakob Ulfeldt», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3 udg. (København, 1979–84), <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=298693>.

²⁷⁸ Щербачов, «Датский архив», № 387, 388, 389, 390, 391.

сторона відмовилась повертати ліфляндські володіння й платити компенсацію, тому це питання не було полагоджено аж до 1581 р. Загалом текст угоди, на думку російського історика Ігоря Шаскольського,²⁷⁹ повторював угоду 1562 р., особливо «економічні статті».²⁸⁰

Посольство Якоба Ульфельдта було не дуже результативним, оскільки угоду в 1579 р. данський король Фредерік II знову не ратифікував, а самого дипломата звинуватив у невиконанні інструкцій та позбавив високої посади.²⁸¹ Проте Ульфельдт, на відміну від своїх попередників, залишив розлогий наратив-спогад про свій візит до Московії. «Hodoeporicon Ruthenicum»,²⁸² на думку американського історика Маршала По, зайняв належне місце у своєрідному каноні описів іноземцями ранньомодерної Росії. Цікаво, що цей тревелог часто згадується поряд із текстами Адама Олеарія і Сигізмунда Герберштейна.²⁸³

Наслідки Лівонської війни²⁸⁴ були не на користь Московської держави, яка наприкінці 1580-х та на початку 1590-х втратила всі володіння в Лівонії, переживала економічну й політичну кризу і тому вважалась непривабливим союзником для данського короля. Данія ж у результаті повоєнних договорів змогла повернути собі лише острів Єзель. Отже, нова криза в дансько-російських відносинах відобразилась у відсутності двосторонніх угод аж до 1699 р.²⁸⁵

На початку XVII ст. Данія та Московська держава вперше захотіли використати династичний шлюб для укріплення двосторонніх взаємин.²⁸⁶

²⁷⁹ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 27.

²⁸⁰ «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым», № 39.

²⁸¹ Щербачов, «Датский архив», № 417, 418, 419.

²⁸² Детальніший аналіз тексту та контексту появи цього данського тревелогу буде зроблено в окремому розділі.

²⁸³ Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*, 79.

²⁸⁴ R. I. Frost, *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721* (Longman, 2000); D. Kirby, *Northern Europe in the early-modern period: the Baltic world 1492–1772* (1998).

²⁸⁵ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 27.

²⁸⁶ Svend Aage Christensen, «Dansk-russiske forbindelser i årene 1602–1658», in *Danmark og Rusland i 500 år* (København, 1993), 34–61; С. О. Кристенсен, *История России XVII в. Обзор исследований и источников*, пер. с дат. / вступ. ст. и общ. ред. И. Буганова (Москва, 1989), 154–5; Елена Францевна Зданович, «Е. Е. Замысловский о внешнеполитических связях России второй половины XVI — XVII вв.», *Вестник КемГУ* 3-1 (63) (2015), <https://cyberleninka.ru/article/n/e-e-zamyslovskiy-o-vneshnepoliticheskikh-svyazyah-rossii-vtoroy-pолоviny-xvi-xvii-vv;> Е. Замысловский, *Сношения России с Швецией и Данией в царствование Федора Алексеевича* (Санкт-

Шлюб Ксенії Годунової та данського принца Ганса мав би відновити двосторонню торгівлю, яка практикувалася раніше за грамотою 1517 р. і угодою 1562 р.²⁸⁷ У 1601–1602 рр. було організовано два посольства, які мали на меті підготувати династичний шлюб.²⁸⁸ Пізніше в тому ж 1602 р. було сформовано третє посольство, на чолі з Акселем Гюльдестьєне, який мав супроводжувати данського принца для укладення самого шлюбу.²⁸⁹ Проте цей «дипломатичний проєкт» не вдалося реалізувати через раптову смерть принца Ганса (ймовірно, від чуми).²⁹⁰ Цікаво, що згадані вище події були детально описані у формі подорожнього щоденника, що раніше не практикували данські посланці до Росії.²⁹¹ На жаль, сам щоденник не було завершено через смерть автора дорогою до Данії після похорону принца Ганса в Москві.²⁹²

1620-ті — 1684 р. Смута в Московії та початок Тридцятилітньої війни практично призупинили будь-які контакти з Данією до кінця 1620-х рр. Ця криза ще раз засвідчила вагому роль зовнішніх та внутрішніх факторів для налагодження міжнародних відносин між цими державами. Хоча відомо про три посольства в 1613–1615 рр., які переважно стосувалися «лапландського питання» та міжнародної торгівлі в районі Кольського півострова.²⁹³

Зміцнення при владі династії Романових і зміни зовнішньополітичної кон'юнктури спричинилися до данської спроби регламентувати торговельні відносини в 1631 р.²⁹⁴ Окрім відновлення попередніх домовленостей за

Петербург, 1889); А. Павлов, «Источники по истории русско-датских отношений в XVII веке», в *Проблемы источниковедения и историографии*: сб. научных трудов (Калининград, 1999), 21–9.

²⁸⁷ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 28–9.

²⁸⁸ Щербачов, «Датский архив», № 557, 558, 559, 560, 563, 564, 569, 571, 572, 573, 578, 580, 625.

²⁸⁹ Щербачов, «Датский архив», № 579, 582, 583, 584, 585, 587, 588, 615, 619, 623, 630.

²⁹⁰ Щербачов, «Датский архив», № 603, 604; Svend Aage Christensen, «Dansk-russiske forbindelser i årene 1602–1658», 34–7.

²⁹¹ Щербачов, «Датский архив», № 617; «Путешествие его княжеской светлости герцога Ганса Шлезвиг-Гольштейнского в Россию 1602 г.», пер. Ю. Щербачова, *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских* 3 (1911): 1–63; «Два сватовства иноземных принцев к русским великим князям в XVII столетии: Известие о путешествии в Россию и Москву герцога Ганса Младшего Датского; Известие о поездке в Россию Вальдемара Христиана Гильденлеве, графа Шлезвиг-Гольштейнского, сына датского короля Христиана IV от Христины Мунк, для супружества с дочерью царя Михаила Федоровича, Ириною», пер. с нем. А. Н. Шемякина, *ЧОИДР* (1867), кн. 4, I–VII, 1–56; I–II, 1–72.

²⁹² Детальніше зміст самого щоденника буде проаналізовано в окремому розділі.

²⁹³ Щербачов, «Датский архив», № 663; Svend Aage Christensen, «Dansk-russiske forbindelser i årene 1602–1658», 37–41.

²⁹⁴ Щербачов, «Датский архив», № 743; Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 151–2.

грамотою 1516 р. та договором 1562 р., данський посол Мальте Юль мав домогтися дозволу данським купцям їздити до Персії через територію Росії, також він мав погодити особу постійного агента, який подбав би про данських купців та торгові доми в московських містах.²⁹⁵ Як свідчить звіт посланця, деякі економічні умови данської сторони були відкинуті, а політичні перемовини були безрезультатними,²⁹⁶ тому нової угоди так і не було підписано.

До відновлення перемовин данська та російська сторони повернулись лише в 1640-ві рр. У 1641 р. данські дипломати Вальдемар Крістіан та Грегєрс Краббе обговорювали економічні питання.²⁹⁷ Сторони знову не дійшли згоди, і перемовини вкотре закінчилися без позитивного результату. Проте при російському дворі зародилася ідея (ще в 1622) укласти династичний шлюб між Данією та Московією. Ідея одружити Ірину Михайлівну (дочку царя Михайла Федоровича) та данського принца Вальдемара Крістіана (сина короля Крістіана) була другою спробою використати цей підхід для вирішення тривалих і безрезультатних дансько-московських перемовин. Данський король, як свідчать джерела, отримав цю пропозицію в 1642 р. і дав згоду в 1643-му,²⁹⁸ маючи певні письмові запевнення від російського царя щодо віротерпимості та фінансового утримання принца Вальдемара.²⁹⁹

Для укладення цього династичного шлюбу в 1643–1645 рр. діяла данська дипломатична місія Олафа Парсберга та Стена Брілле. За королівською інструкцією посланці мали отримати підтвердження укладення шлюбу, сприяти отриманню дозволу для будівництва протестантської церкви, оглянути Ярославль та Суздаль та оцінити їхній економічний потенціал.³⁰⁰ Також данський король хотів фіналізувати суперечки навколо норвезького кордону, використавши такий зручний момент.³⁰¹

²⁹⁵ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 32; Возгрин, «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов», 149–150.

²⁹⁶ Там само. С. 33.

²⁹⁷ Щербачов, «Датский архив», № 808, 809, 810.

²⁹⁸ Щербачов, «Датский архив», № 820.

²⁹⁹ Щербачов, «Датский архив», № 826.

³⁰⁰ Щербачов, «Датский архив», № 828.

³⁰¹ Щербачов, «Датский архив», № 829.

Проте цей шлюб так і не було укладено через різні дискусії щодо зміни віросповідання Вальдемара, шведську агресії щодо Данії, на яку не відреагував московський цар, та низку інших факторів.³⁰² Отже, «сватання Вальдемара» стало лише сюжетом для писемних джерел³⁰³ та подальших історичних студій.³⁰⁴ Повернення ж принца Вальдемара та данських посланців після цієї невдалої дипломатичної місії в 1645 р. знову призвело до «охолодження» двосторонніх відносин майже на 10 років.

У 1656 р. московська сторона ініціювала перемовини в Копенгагені, надіславши туди своїх посланців із метою переконати данського короля доєднатися до царя у війні зі Швецією.³⁰⁵ Данія вирішила тягнути час і надіслала свого посланця Германа Коса до московського царя в тому ж році.³⁰⁶ Згідно з інструкціями він мав переконати у ворожому налаштуванні данців щодо шведів і вивідати інформацію про можливу фінансову підтримку короля Данії у випадку вступу у війну. В результаті цього посольства данський король відмовився вступати у війну, повідомивши царя про це особистим листом.³⁰⁷

У 1657 р. данська позиція змінилася через суспільне збурення знаті, яка була не проти відкрити «другий фронт». Данський король почав закликати російського царя не укладати сепаратний мир зі шведами.³⁰⁸ Тому в 1657 р. його посланець Ганс Ольделанд вирушив до Москви з місією укласти договір проти Швеції та отримати фінансові субсидії у випадку воєнних дій.³⁰⁹ Запропоновані російською стороною субсидії були досить скромними,³¹⁰ а відповідь данського короля була надіслана царю, коли мир зі Швецією вже

³⁰² Щербачов, «Датский архив», № 838, 843, 844, 846, 847.

³⁰³ «Два сватовства иноземных принцев к русским великим князям в XVII столетии: Известие о путешествии в Россию и Москву герцога Ганса Младшего Датского; Известие о поездке в Россию Вальдемара Христиана Гильденлеве, графа Шлезвиг-Голштинского, сына датского короля Христиана IV от Христины Мунк, для супружества с дочерью царя Михаила Федоровича, Ириною», пер. с нем. А. Н. Шемякина, *ЧОИДР* (1867), кн. 4, I–VII, 1–56; I–II, 1–72.

³⁰⁴ «Памятники прений о вере, возникших по делу королевича Вальдемара и царевны Ирины Михайловны, собранные Александром Голубцовым», *ЧОИДР* (1892), кн. 2, отд. 2, I–XXVI, 1–350; «Датский королевич Вольдемар в Москве в 1644–1645 гг.», Сообщил Н. Н. Оглоблин, *Русская старина* 66, № 4 (1890): 343–5.

³⁰⁵ Щербачов, «Датский архив», № 889, 890, 891.

³⁰⁶ Щербачов, «Датский архив», № 892, 893, 896.

³⁰⁷ Щербачов, «Датский архив», № 899.

³⁰⁸ Щербачов, «Датский архив», № 903.

³⁰⁹ Щербачов, «Датский архив», № 904–6.

³¹⁰ Щербачов, «Датский архив», № 913.

було укладено в 1658 р.³¹¹ Отже, і цю можливість для політичного зближення було втрачено.³¹²

Наступна нагода для двосторонніх контактів появилась у 1676–1677 рр. Цього разу Данія була ініціатором конфлікту зі Швецією та дипломатичних перемовин із царем. Так звана війна за Сконе, яку розпочав данський король у 1675 р., потребувала союзників і фінансової підтримки. Саме тому в 1676 р. до Москви було організовано посольство на чолі з Фредеріком Габелем. Метою цієї мандрівки було укласти договір із царем Федором Олексійовичем, а також долучити до цієї коаліції польського короля.³¹³ Щедрість данського короля проявилась у змісті обіцянок росіянам у разі перемоги: 20-річне звільнення московських купців від «зундських податків», можливість збудувати їхній власний двір у Копенгагені та ін.³¹⁴ Проте ці перемовини теж не втілили в життя «данський план», оскільки відносини між Росією та Швецією вчергове покращились.³¹⁵ Наступна декада в історії дансько-російських відносин знову мала інертний характер.

Данське посольство Гільдебранта фон Горна (1681–1684) мало на меті вкотре ревіталізувати відносини із царським двором та організувати антишведську воєнну кампанію.³¹⁶ Місія фон Горна 1681 р. полягала у вивченні «польського питання».³¹⁷ Також він мав шпигувати за послами, що прибували до царського двору, й інформувати короля про відносини зі шведами.³¹⁸ Згідно з королівськими інструкціями фон Горн мав обговорювати норвезький кордон і водночас підбурювати царя до конфлікту зі Швецією.³¹⁹ У 1683 р. йому було

³¹¹ Щербачов, «Датский архив», № 914

³¹² M. Juel, «Relation und Bericht», *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете* XII (Одесса, 1905); «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем А. Роде», пер. В. Кордта, *Голос минувшего* 7–8 (1916): 355–398; А. Роде, «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда в 1659 году», в *Проезжая по Московии (Россия XVI — XVII веков глазами дипломатов)* (Москва, 1991), 285–318.

³¹³ Щербачов, «Датский архив», № 992, 993, 994, 1002, 1003, 1005, 1008, 1010, 1012.

³¹⁴ Шаскольский, «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.», 36.

³¹⁵ Е. Замысловский, «Сношения России с Швецией и Данией в царствование Федора Алексеевича», *Русский вестник* 1 (1889): 29–33.

³¹⁶ Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 152–154; Возгрин, «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов», 149–50.

³¹⁷ Щербачов, «Датский архив», № 1025.

³¹⁸ Щербачов, «Датский архив», № 1026.

³¹⁹ Щербачов, «Датский архив», № 1036, 1039, 1040.

надано повноваження укласти двосторонню угоду.³²⁰ Цю інструкцію фон Горну вдалося реалізувати, але більшість пунктів цієї угоди стосувалися процедурних моментів дансько-російських дипломатичних відносин (і. е. обмін посольствами, аудієнції, утримання дипломатів при дворах). Економічні та політичні питання не були включені до цього документа.³²¹ У 1684 р. фон Горна було відкликано до Данії.³²² Матеріали його місії є цінним джерелом до історії політичних інтриг та конфліктів при царському дворі у 1680-ті рр., які пізніше привели до влади Петра I.³²³ Інших спроб укласти нову двосторонню угоду до кінця XVII ст. не було. Перерва в дипломатичних відносинах тривала понад десять років.

1697–1709 рр. Прихід до влади Петра I створив нагоду для покращення міждержавних відносин. Місія Пауля Гайнса (1697–1705) була своєрідним початком «нової ери» у відносинах, хоча мета цієї «дружби» була тією ж. Антишведські настрої данських королів після розпаду Кальмарської унії не згасали багато століть, а московські царі досить довго боролися за вихід до Балтійського моря та торговельне й політичне домінування в цьому регіоні.

Приїзд данського посла відразу після звістки про смерть шведського короля Карла XI і передачу влади регентам при малолітньому Карлі XII,³²⁴ на думку істориків, міг мати на меті зондування царя щодо його бажання укласти наступальний антишведський союз, використавши цей історичний момент.³²⁵

³²⁰ Щербачов, «Датский архив», № 1047.

³²¹ Щербачов, «Датский архив», № 1054.

³²² Щербачов, «Датский архив», № 1051, 1052, 1055

³²³ Возгрин, «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.», 154–7.

³²⁴ Цікаво, що більшість учасників Великої Північної війни прийшли до влади в молодому віці майже одночасно: шведський король Карл XII у 1697 р., російський цар Петро I у 1698 р., данський Фредерік IV у 1700 р., прусський монарх Фредерік I у 1701 р. Цей факт теж, на нашу думку, впливав на зміни в зовнішній політиці різних держав у Балтійському регіоні та сприяв початку III Північної війни.

³²⁵ В. Е. Возгрин, «Документы Датского государственного архива по истории России в годы Северной войны», *Советские архивы* 5 (1973): 102–5; В. Е. Возгрин, «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов», 150–151; В. Jensen, «Dansk-russiske relationer 1697–1709», *Historie, Jyske samlinger*. N. B. (1968–70), h. 4, 397–465; Г. В. Форстен, «Датские дипломаты при московском дворе во второй половине XVII века», *ЖМНП* (1904), ч. 356, ноябрь: 67–101, декабрь: 291–374; Х. Баггер, «Датско-русские отношения в XVIII веке», в *Дания и Россия. 500 лет* (Москва, 1996), 62–84; С. А. Фейгина, «По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI–XVIII веках», *Вопросы истории* 12 (1955): 204–11; А. Bohlen, «Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 7 (3) (1966): 341–58; D. Lieven (ed.), *The Cambridge history of Russia: Imperial Russia, 1689–1917* (Cambridge, 2006), vol. 2, «*The Cambridge History of Russia*»; E. I. Kouri, J. Olesen (eds.), *The Cambridge History of Scandinavia, 1520–1870* (Cambridge, 2016), vol. 2, «*The Cambridge History of Scandinavia*».

Перебування Гайнса при царському дворі сприяло укладенню російсько-данського договору в 1699 р. та союзу в 1700 р.³²⁶ Депеші Пауля Гайнса, як стверджує Георгій Форстен, містили не тільки повідомлення про дипломатичну місію та її перебіг, а й інформацію про тогочасну царську Росію. Аналіз дослідником цих документів, які Пауль Гайнс писав французькою мовою, засвідчив, що данський дипломат досить розлого описував «світлі й темні сторони життя в Москві», вивчав устрій та традиції держави, повстання 1698 р., переказував виступи Петра I та різні відгуки про російського правителя.³²⁷

Пауль Гайнс помер та був похований у Москві в 1705 р.³²⁸ Його наступником став член данської Комерц-колегії та державний радник Георг Грундт, котрий завдяки своєму досвіду й фаху мав би налагодити торговельні відносини під час своєї місії у (1705–1709). Королівська інструкція вимагала від нього налагодити торгівлю, отримати союзні зобов'язання від царя й сприяти укладенню миру на Півночі, тобто припиненню війни між Росією та Швецією.³²⁹ Остання вимога була зумовлена раніше укладеним у 1700 р. Травендальським миром, який закінчив гольштинсько-данське протистояння та примирив Данію і Швецію аж до битви під Полтавою у 1709 р.³³⁰ Задекларований у цій угоді нейтралітет Данії впливав на її зовнішню політику та інструкції данським дипломатам при царському дворі.

На думку дослідників Північної війни, Георг Грундт був «бездіяльним дипломатом», якого також відкрито зневажали при царському дворі.³³¹ Тому його місія була неуспішною, а покладені на нього інструкції не були виконані через низку як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Георга Грундта було відкликано вже в 1708 р. після прибуття до двору самого Юста Юля в 1709 р.

³²⁶ Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны*, 60–71; L. R. Lewitter, «Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721», *The Historical Journal* 11, № 1 (1968): 3–34.

³²⁷ Г. В. Форстен, «Датские дипломаты при московском дворе во второй половине XVII века», ноябрь: 67–101, декабрь: 291–374.

³²⁸ Тому матеріали його місії були передані наступному данському дипломату Георгу Грундту, а пізніше — Юсту Юлю та включені до його посольського архіву документів.

³²⁹ Jensen, «Dansk-russiske relationer 1697–1709», 442.

³³⁰ Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны*.

³³¹ Jensen, «Dansk-russiske relationer 1697–1709», 445–6; Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны*, 198.

По поверненню до Копенгагена в 1710 р. данський дипломат написав офіційний звіт для данського короля, який нині відомий історикам під назвою «Доповідь про Росію 1705–1710 рр.»³³² Цей текст був написаний німецькою мовою та містив інформацію, яку автор «зміг дізнатися за 4 роки» свого перебування в Росії.³³³ Історики відзначають, що це була спроба комплексної характеристики Російської держави та, оскільки відомо, що під час місії Георг Грундт досить мало подорожував, цей огляд релевантний лише для аналізу тогочасної ситуації в Москві.

Його наступник Юст Юль був більш «мобільним дипломатом», який під час місії в 1709–1711 рр. мав нагоду побачити Росію за межами Москви й Петербургу та викласти свій досвід у детальному подорожньому щоденнику, написання якого було частиною офіційних інструкцій від короля Фредеріка IV.

На початку XVIII ст. царська Росія була стратегічним союзником на мапі данської дипломатії, проте не мала позитивного іміджу в уявленнях данських урядовців і дипломатів. Уже на перших сторінках щоденника Юста Юля можна прочитати про певні «тривоги й застереження» щодо труднощів майбутньої мандрівки й небезпек при царському дворі. Ймовірно, ці «априорні уявлення» про державу Петра I сформувалися в уяві данця завдяки прочитаним працям або інформації від данських купців чи «посланців-попередників».³³⁴ Зрештою, за дослідженням данського архівіста Еміля Маркарда, з 1697 до 1721 р. до російського царського двору було надіслано з місією 16 данських дипломатів різного рангу.³³⁵ Така очевидна частота зміни дипломатів може свідчити як про різні «повороти» в зовнішній політиці Данії та російського царя, так і про «вичерпність фізичного потенціалу» самих дипломатів під час цих місій.

1709 р. став переломним у Північній війні завдяки перемозі російського царя під Полтавою та поразці Карла XII. Ця подія також стала причиною ревіталізації давніх «данських планів» реваншу над вічним шведським ворогом.

³³² «Bericht ueber Russland in den jahren 1705–1710».

³³³ Ю. Н. Беспятых, Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. (Ч. Уитворт, Г. Грунд, Л. Ю. Эренмалъм) (Санкт-Петербург, 1998).

³³⁴ Ю. Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711)* (Москва, 1899), 4–5.

³³⁵ E. Marquard, *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914* (København, 1952), 316–20.

Власне, місія Юста Юля мала на меті зважити всі «за» та «проти» щодо повернення Данії на арену війни.

Наведений огляд історії дансько-московських відносин засвідчує вагому роль посередництва королівських посланців, які опановували дипломатичне ремесло під час довгих і небезпечних мандрівок морем та суходолом, перебуваючи під політичним тиском. Їхня дипломатична медіація часто сприяла укладенню угод та вирішенню конфліктів; проте їхні місії також часто були невдалими.

Список данських дипломатів від 1493 до 1709 р. добре ілюструє чисельність залучених осіб та частоту дипломатичних місій, яку можна трактувати специфікою відносин між данським королем та московським царем (Додаток 7). Часті кризи та непорозуміння щодо деяких питань також спричиняли «хронологічні розриви» в дипломатичному спілкуванні та впливали на тривалість місій, що намагалися оперативно полагодити численні «невирішені питання й конфлікти». На жаль, брак біографічної та джерельної інформації про всіх згаданих вище данських дипломатів не дає змогу зробити ґрунтовний просопографічний аналіз цієї групи данського соціуму, яка відігравала важливу роль у зовнішній політиці Данії та дипломатичних відносинах із Московською державою, які, починаючи від 1697 р., стали практично перманентними.

2.1.2. Основні віхи дипломатичної місії Юста Юля в 1709–1711 рр.

Кожна війна в історії людства, окрім «мілітарного», завжди мала «дипломатичний фронт». На цьому «фронті» правителі держав, їхні радники й дипломати намагалися виграти війну або отримати вигоду за допомогою різних «засобів»: договорів, таємних перемовин, зашифрованих депеш, посольств, шпигування та ін. Велика Північна війна теж мала такий «фронт», масштаб якого відповідав значенню цього міжнародного конфлікту.

Подорожній щоденник Юста Юля, на нашу думку, можна трактувати як «дипломатичний звіт»,³³⁶ що містить інформацію, зокрема, про «зашагунки» міжнародних відносин на ключовому етапі Північної війни. Сама ж дипломатична місія є чільним епізодом в історії данської зовнішньої політики початку XVIII ст.

Інструкція короля Фредеріка містила центральну вимогу — «описувати все те, що з ним (Юстом Юлем. — *П. І.*) станеться».³³⁷ Також був і перелік інших рекомендацій для данського посланця, яких він мав дотримуватися після прибуття до царського двору. Серед них можна виокремити такі: дотримання данським дипломатом придворного церемоніалу при царському дворі; ознайомлення з документацією послів-попередників (Пауля Гайнса та Георга Грундта); підтримування доброзичливих відносин з європейськими дипломатами, що перебували при дворі Петра I; прохання податкових пільг для купців і фінансових субсидій для Данії та її війська за умови повернення до активних воєнних дій; регулярне епістолярне інформування короля про всі події при царському дворі та всередині держави; постійне переконування Петра I в непохитній дружбі та підтримці данського монарха. Під час «російської місії» Юст Юль намагався дотримуватись цих інструкцій, проте це не завжди йому вдавалося через різні обставини.

Передумовами місії Юста Юля була низка подій Північної війни, які варто пригадати для розуміння історичного контексту. Відомо, що на початку XVIII ст. давня конкуренція та бажання реваншу над одвічним ворогом — Швецією спонукали молодого й амбітного данського монарха до союзу. Отже, король Фредерік IV, цар Петро I, саксонський курфюрст і водночас польський король Август I після тривалих дипломатичних переговорів у 1699 р. утворили

³³⁶ У своєму бібліографічному аналізі ранньомодерних описів Московії (до 1700) американський історик Маршалл По класифікує ці джерела за типами, серед яких виділяє «дипломатичні звіти», «описи держав», «космографії», «компендіуми» та ін. Переважна більшість цих текстів була написана або скопійована дипломатами-мандрівниками. На нашу думку, щоденник Юста Юля має ознаки і «дипломатичного звіту», і «опису держави». Оскільки цей текст конструювався Юстом Юлем та Расмусом Еребо для звітування данському королеві та його таємним радникам згідно з вимогами інструкції щодо детального опису перебування посланців в іншій державі. (Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*).

³³⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 442.

Північний союз.³³⁸ Проте вже в 1700 р. Данія вийшла з війни, підписавши Травендальський мир зі Швецією та Гольштейном, який майже на дев'ять років зробив її нейтральним спостерігачем.³³⁹ У 1708 р. поїздки Юста Юля передували таємні перемовини з російським послом Василем Долгоруковим у Копенгагені,³⁴⁰ до яких також апелює королівська інструкція для Юста Юля (пункт 7).³⁴¹ Ці перемовини спонукали Данію до повернення на арену війни. 17 червня 1709 року, коли ще не було відомо про перемогу Петра I та розгром шведського війська під Полтавою (8 липня 1709 року), Юст Юль уже розпочав свою місію. За щоденниковими нотатками, він дізнався про цю подію лише 27 липня 1709 року під час свого перебування в Кенігсберзі, через який проїжджав кур'єр прусського резидента у Варшаві. Відповідно, король Фредерік теж був поінформований ним про цю подію із запізненням.³⁴² Як бачимо, погана поштова комунікація та брак інших комунікаційних каналів спричинилися до того, що поширення оперативної інформації навіть про такі «поворотні моменти» у війні було досить повільним. Як відомо, офіційне повернення Данії до Північного союзу відбулося лише в жовтні 1709 р. після підписання угоди з царем.³⁴³

Очевидно, що ця дипломатична місія данця Юста Юля була своєрідною розвідкою та пошуком переконливих аргументів для короля і його радників, які ще мали сумніви щодо військового потенціалу Росії у цій війні та «влучності моменту» для Данії на цьому етапі.

Через зустріч трьох європейських монархів у Потсдамі Юст Юль був змушений змінити запланований маршрут (через Архангельськ) і вирушити

³³⁸ Lieven (ed.), *The Cambridge history of Russia: Imperial Russia, 1689–1917*, 489–503; E. I. Kouri, J. Olesen (eds.), *The Cambridge History of Scandinavia, 1520–1870*, 261–7.

³³⁹ В. Возгрин, «Травентальский договор 1700 г. и его значение в истории Северной войны», в *Скандинавский сборник*, кн. XX (Тарту, 1975).

³⁴⁰ Ю. Г. Косинцев, «Борьба В. Л. Долгорукова за возвращение Дании в Северный союз в 1709 году», *Вестн. Перм. ун-та. Сер. История* 1 (32) (2016), <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-v-l-dolgorukova-za-vozvrashchenie-danii-v-severnuyu-soyuz-v-1709-godu>.

³⁴¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 437.

³⁴² Там само, 27.

³⁴³ В. Е. Возгрин, «Заключение русско-датского союзного договора 1709 г.», *Ист. записки*, 93 (1974).

спочатку до прусських володінь.³⁴⁴ В дорозі він зустрівся з королівськими агентами в Гамбурзі, які були певними посередниками між Німецькою канцелярією (тогочасним міністерством закордонних справ Данії)³⁴⁵ та іншими данськими посланцями в європейських країнах. Щоденник не містить детального опису цієї зустрічі, яка, ймовірно, стосувалася таємних інструкцій для дипломата чи деталей зустрічі в Потсдамі. Зрештою, після прибуття до Потсдаму (24 червня 1709 року) Юст Юль мав нагоду зустрітися з королівськими радниками (Дітлев Вібе та Крістіан Ленте), які мали поінформувати короля Фредеріка про його прибуття й очікування ним подальших інструкцій.³⁴⁶ Як бачимо із цього прикладу, данський надзвичайний посланець (і. е. *envoyé extraordinaire*) часто залежав від королівських таємних радників і агентів, які були досить впливовими акторами на «дипломатичному фронті», що контролювала Німецька канцелярія за погодженням короля. Слід зазначити, що під час правління короля Фредеріка IV саме ця інституція та її очільники в певні періоди повністю визначали та провадили зовнішню політику держави, оскільки король часто перебував за межами Данії.

Відома «зустріч трьох королів» у Потсдамі не призвела до договору чи домовленостей, прусський король Фрідріх I не погодився виступити супроти Швеції в цій війні. Щоденникові нотатки Юста Юля містять лише зведення інформації про швидкий від'їзд данського короля (16 липня 1709 року), а відразу наступного дня (17 липня) і його самого. Такий розвиток подій, певною мірою, посприяв продовженню місії-мандрівки данського дипломата й незмінності його попередніх інструкцій.

Лише за місяць Юст Юль дістався до затоки біля Ревеля (сучасний Таллінн), де став свідком і заручником морської блокади, яку здійснювали шведські кораблі в Балтійському морі. 16 серпня 1709 року корабель із данським посланцем було зупинено. Досить тривалий час, як свідчить

³⁴⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 8–9.

³⁴⁵ *Danish Department of Foreign Affairs until 1770. Vejledende arkivregistraturer*, XVI, by Arthur G. Hassø and Erik Kroman (Rigsarkivet, 1973), <https://www.sa.dk/wp-content/uploads/2016/12/VA-16-komp.pdf>.

³⁴⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 10.

щоденник, Юст Юль намагався порозумітися зі шведськими моряками, протестуючи проти військової агресії «в мирний час» щодо данського королівського корабля,³⁴⁷ законів «міжнародного права»³⁴⁸ та власного статусу «королівського посланця», який підкріплено «паспортом».³⁴⁹ Це був для данця чи не перший досвід перемовин, де він зміг застосувати також професійні знання морської справи³⁵⁰ та переконливі аргументи³⁵¹ для очільників шведської ескадри, щоб продовжити свою дипломатичну місію.³⁵²

Наступний етап місії данського дипломата розпочався з нетривалого перебування в Нарві та очікування на зустріч із Петром I. Знайомство з представниками місцевої влади (тодішнім комендантом Нарви Василем Зотовим та ін.), які теж спочатку «не пускали» данського дипломата на берег через шведський корабельний ескорт та підозри в шпигунстві, — було не таким, як очікував Юст Юль.³⁵³ Власне, Нарва стала початком уважних спостережень і детальніших нотаток у щоденнику данського посланця про повсякденне життя, побут, місцеві звичаї та інші виміри життя в цій країні. Цікаво, що данець згадує також і про «інструменти» тогочасної російської дипломатії — «приставів», які мали би розв'язувати побутові проблеми іноземних дипломатів, але зазвичай просто шпигували за ними.³⁵⁴

Зустріч із Петром I та перебування при царському дворі були центральною метою цієї місії, оскільки давали змогу данському посланцеві бути біля основних «джерел інформації» і надсилати своєму королю правдиву інформацію про перебіг Північної війни та політику царя (зовнішню й внутрішню). Саме в Нарві Юль вперше зустрівся з царем, який своїми спонтанними візитами не раз дивував власних підданих та іноземців.³⁵⁵ Офіційне вручення вірчої грамоти Юля мало б відбутися в Москві під час

³⁴⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 35–36.

³⁴⁸ Там само, 41.

³⁴⁹ Там само, 36, 38.

³⁵⁰ Див. прим. 37.

³⁵¹ Там само, 36, 37.

³⁵² Юст Юль прибув до затоки біля Нарви в супроводі шведських кораблів 30 серпня 1709 року (Там само, 45).

³⁵³ Там само, 47.

³⁵⁴ Там само, 47, 65.

³⁵⁵ Там само, 220.

офіційної аудієнції,³⁵⁶ проте Петро I чомусь не приділив цьому ритуалу належної уваги, пояснюючи це вже отриманими листами від данського короля. Можна припустити, що така неуважність до дипломатичного церемоніалу образила данського посла, оскільки прибуття інших європейських дипломатів (наприклад, Чарльза Вітворта, Фрідріха Фіцтума, Марціна Воловича) до царського двору відбувалось офіційно й урочисто, а йому вдалося домовитись лише про приватну аудієнцію 10 лютого 1710 року.³⁵⁷ Такі «реверанси» російського царя та придворних аристократів могли свідчити про більшу прихильність до певних дипломатів через міжнародну політику їхніх держав та союзи з царською Росією або ж про брак дипломатичного етикету.

Щоденникові записи підтверджують, що під час цієї місії данському посланцеві часто випадала нагода отримувати різноманітну інформацію, яка була важлива для розуміння міжнародної ситуації в Європі, перебігу Північної війни та інших подій, що навіть у «непрямий спосіб» впливали на війну й дипломатичні відносини. Наприклад, у Нарві він довідався про маніфест Августа II, де йшлося про оголошення війни Швеції і амбіції щодо повернення на польський престол.³⁵⁸ Під час першої бесіди з Петром I Юль почув про поширення чуми в Пруссії і Польщі.³⁵⁹ Пізніше він був поінформований царем особисто про висадку данського війська в Сконе;³⁶⁰ про успішні підсумки російської воєнної кампанії та захоплення 8 фортець наприкінці 1710 р.,³⁶¹ про Карловицький мир³⁶² і багато інших подій навколо Північної війни.

Крім цього, Юст Юль мав нагоду особисто спостерігати за спробою налагодження міжнародних відносин між курляндським герцогом Фрідріхом Вільгельмом та царем Петром I через укладення династичного шлюбу (одруження з Анною Йоанівною, небіжкою царя). Юст Юль описує в щоденнику прибуття курляндських послів, їхню аудієнцію в царя та пізніший

³⁵⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 92–3.

³⁵⁷ Там само, 146.

³⁵⁸ Там само, 74.

³⁵⁹ Там само, 92.

³⁶⁰ Там само, 99.

³⁶¹ Там само, 249.

³⁶² Там само, 158.

візит до нього самого.³⁶³ Офіційні заручини, як вказано в щоденнику, відбулися 21 червня 1710 року. Данський дипломат був присутній на цій церемонії особисто, про що свідчить детальний опис цих подій у щоденнику. Його увагу привернули «політичні вигоди» майбутнього шлюбу, особливо для Курляндського герцога, який сподівався таким чином повернути собі захоплені шведами території.³⁶⁴ Як відомо, цей шлюб не був тривалим³⁶⁵ через хворобу й подальшу раптову смерть³⁶⁶ молодого герцога Фрідріха Вільгельма.³⁶⁷ Проте ця подія, певною мірою, пізніше спричинила приєднання Курляндії до Російської імперії у 1795 р.

Також данський дипломат під час своєї місії при царському дворі намагався особисто налагоджувати відносини з присутніми там європейськими дипломатами та іноземцями. Розбудова «мережі контактів» була перевіреним способом отримати таємну інформацію або дізнатися придворні плітки³⁶⁸ про російських вельмож. Завдяки участі в гучних бенкетах при дворі та аудієнціях, за свідченнями Юста Юля, присутні в Москві дипломати мали можливість спілкуватися на різні теми. Данський дипломат згадує на сторінках щоденника про спільні трапези та візити до низки європейських дипломатів: Чарльза Вітворта (британського посла),³⁶⁹ Марціна Воловича³⁷⁰ та Фрідріха Фіцтума³⁷¹ (польських дипломатів), Георга Кайзерлінга³⁷² (пруського посла). Ці вияви ввічливості як форма усталених дипломатичних формальностей, ймовірно, були також прикладами особистої комунікації, якої іноземцям так бракувало в чужій державі. Така форма спілкування давала змогу іноземним послам обмінюватись інформацією про останні події війни та придворну ситуацію. Наприклад, дискусійне питання щодо використання титулів віцеканцлера Петра

³⁶³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 208–9.

³⁶⁴ Там само, 211.

³⁶⁵ Шлюб тривав з 11 листопада 1710 року до 26 січня 1711 року.

³⁶⁶ Там само, 275.

³⁶⁷ Там само, 276.

³⁶⁸ Там само, 224.

³⁶⁹ Там само, 166.

³⁷⁰ Там само, 284–5.

³⁷¹ Там само, 191.

³⁷² Там само, 169.

Шафірова в листуванні та інших процедурах спровокувало конфлікт між європейськими дипломатами та російським аристократом.³⁷³ Саме завдяки спілкуванню й кооперації дипломатами було обрано спільну тактику щодо вимоги письмово засвідчити надання цих титулів Шафірову та їхнього пізнішого використання. Подібні випадки описує у своїй статті американська дослідниця Авіс Болен. На її думку, ще із XVII ст. російські правителі та їхні дипломати завжди гостро реагували на помилки при вживанні титулатури чи різних письмових формах звертання: випадкова неточність чи навмисне опускання одного з титулів могло вважатися серйозною образою на міжнародному рівні.³⁷⁴

Аналіз персоналій та сюжетів у щоденнику підкреслив також сегрегацію іноземців та росіян у придворному середовищі, а також у структурі російського соціуму, до різних груп / верст якого в часи Петра I ввійшло багато іноземців. У тексті щоденника можна помітити певні повтори сталих конструкцій. Наприклад, данський посланець часто вживає словосполучення «всі іноземні посланці та іноземне панство» (alle fremmede Gesandter og Herrer), коли пише про запрошення на банкети при царському дворі або інші заходи.³⁷⁵

Московсько-петербурзький період місії Юста Юля (вересень 1709 — червень 1711) був насичений як дипломатичними обов'язками, так і повсякденними проблемами.³⁷⁶ Щоденник данця свідчить про регулярне інформування короля та його радників про стан речей при царському дворі через депеші, зміст яких зазвичай шифрувався цифровими кодами. Проте варто зазначити, що місія Юля не спричинилася до помітних зрушень у дансько-російських відносинах (особливо в питанні фінансових субсидій для данської армії, про які йшлося в інструкції для Юста Юля).

³⁷³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 158.

³⁷⁴ A. Bohlen, «Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 7 (3) (1966): 344.

³⁷⁵ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 234, 249, 250, 252, 260.

³⁷⁶ Див. статтю: І. Папа, «(Не)повсякденне життя данського дипломата під час місії (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля, 1709–1711 pp.)», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 1 (2018): 3–11.

Поворотним моментом у данській дипломатичній місії стала звістка від царського посла в Туреччині про оголошення Османською імперією війни Росії (цю подію датовано Юстом Юлем 4 січня 1711 року).³⁷⁷ Ретельне дотримання королівських інструкцій зобов'язувало данського посланця їхати за царем. Тому наприкінці травня 1711 р. він вирушив із Москви до Києва, де мав очікувати на інформацію про місце перебування царя й новини щодо походу.³⁷⁸ Прутський похід Петра I, який через невдачу російської армії призвів до підписання мирного договору 23 липня 1711 року, згадується данським посланцем у щоденнику аж 2 серпня 1711 року. Саме тоді, перебуваючи в містечку Зінків, він і дізнався від царського гінця про актуальний стан речей. Згодом Юст Юль отримав від канцлера Гаврила Головкина письмову рекомендацію їхати до Могилева, щоб зустрітися з царем.³⁷⁹ Така увага данського дипломата до російсько-турецької війни була спричинена побоюваннями данського короля та його радників щодо послаблення російської військової присутності в Північній війні. Зрештою 10 серпня 1711 року, як свідчать записи щоденника, Юст Юль таки мав особисту зустріч із Петром I, під час якої отримав детальну інформацію про сам похід та умови договору. На жаль, у цій частині свого щоденника він «вставляє» великий фрагмент тексту із щоденника військового інженера та учасника походу генерала Людвіга Ніколауса фон Алларта з детальним описом цього походу.³⁸⁰

На цьому етапі місії ретельність Юста Юля щодо виконання його обов'язків проявилась у намаганні особисто ознайомитися зі змістом Прутського мирного договору, щоб перевірити його вплив на будь-які умови Північного союзу чи можливу шкоду інтересам Данії.³⁸¹ Протягом серпня 1711 р. Юст Юль мандрував українськими шляхами, щоб дістатися Львова та отримати наступні інструкції щодо «польського маршруту» Петра I. Як

³⁷⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 274.

³⁷⁸ Там само, 328.

³⁷⁹ Там само, 356, 358.

³⁸⁰ Там само, 359.

³⁸¹ Там само, 373.

виявилось згодом, це була завершальна частина дипломатичної місії Юста Юля.

Коротка зупинка у Львові через хворобу дала змогу данському посланцю дізнатися про політичну ситуацію в Речі Посполитій та ставлення поляків до царя і його армії: внутрішня нестабільність держави підсилювалася зловживаннями російських союзників та виснажливою і тривалою війною зі шведами.³⁸² Покинувши Львів, Юль прямував до Ярослава для зустрічі з царем, яка не відбулася через зміну планів та погану комунікацію.³⁸³ Подібні ситуації, як свідчить його щоденник, не раз додавали його автору непередбачуваних клопотів, а самій дипломатичній місії — невизначеності.

Завершальна частина цієї місії-мандрівки теренами Речі Посполитої та Пруссії була менш насичена подіями та зустрічами, але їх не бракувало в щоденному укладі життя Юста Юля. Після довгої дороги з Ярослава данський дипломат прибув до Торуня (24 вересня 1711 року),³⁸⁴ де перебувала Катерина Олексіївна (майбутня дружина Петра I) та деякі європейські дипломати й політичні діячі. Тут данський посланець мав нагоду познайомитися з відомим Ференцом II Ракоці, трансильванським князем «в екзилі», який запам'ятався данцю своєю освіченістю (і. е. знанням кількох іноземних мов) та постійними розмовами про союз із Францією.³⁸⁵ Також у Торуні перебував, за даними щоденника, надзвичайний посланець Республіки Об'єднаних провінцій до польського короля. Тривале очікування подальших інструкцій щодо місця й часу зустрічі з царем дало змогу данському дипломатові оглянути Торунь³⁸⁶ та дочекатися гінця, надісланого до Кенігсбергу за листами з Данії.³⁸⁷ 5 жовтня 1711 року Юст Юль через таку вже типову для його місії «невизначеність» ухвалив рішення їхати до Гданська, щоб там чекати на подальшу інформацію

³⁸² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 380.

³⁸³ Там само, 381–382.

³⁸⁴ Там само, 385.

³⁸⁵ Там само, 386.

³⁸⁶ Там само, 386–388.

³⁸⁷ Там само, 388.

від царя.³⁸⁸ Ймовірно, це рішення мало й інші передумови, які, швидше за все, були визначальними для нього: данський посланець хотів зустрітися зі своїм королем, який у той час брав участь в облозі Штральзунда. Проте плани щодо від'їзду були змінені через рішення «цариці» організувати бенкет із нагоди річниці перемоги Петра I в битві під Лісною (9 жовтня 1708 року) та заборону покидати місто без її дозволу.³⁸⁹ Це теж був не перший випадок під час місії Юста Юля, коли його особиста свобода та службовий обов'язок обмежувались або залежали від примх царедворців.

13 жовтня 1711 року Юст Юль таки прибув до Гданська (Данцига), де зустрівся з курляндським графом Фердинандом, французьким посланцем Жаном Базенвалем і вже знайомим трансильванським князем Ференцом Ракоці. Тоді ж він отримав рескрипт від Німецької канцелярії щодо написання листів *in duplo*.³⁹⁰ Подальші накази та інструкції від таємного радника Дітлева Вібе данський дипломат отримав 28 жовтня разом із копією королівського наказу, датованого 28 вересня. Отже, Юст Юль отримав запізнiлу (майже на чотири тижні), але позитивну відповідь короля щодо свого прохання про закінчення місії та наказ приїхати до данського військового табору під Штральзундом.³⁹¹

21 грудня 1711 року Юст Юль був остаточно відкликаний данським королем Фредеріком IV, про що листами та грамотою було повідомлено царя Петра I. Того ж самого дня данський дипломат написав прощальні листи Петру I, Гаврилу Головкіну, Олександрові Меншикову та попрощався з усіма іноземними представниками.³⁹² Слід зазначити, що данський посланець уже робив певні кроки для отримання подібного дозволу від данського короля наприкінці листопада 1711 р.³⁹³ Щоденникові записи свідчать, що це рішення короля було радісною звісткою для самого Юста Юля, який не хотів

³⁸⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 389.

³⁸⁹ Там само, 390.

³⁹⁰ Там само, 395.

³⁹¹ Там само, 398–399.

³⁹² Там само, 403–407.

³⁹³ Там само, 400–401.

повертатися знову до Москви, де він під час місії зіткнувся з численними незручностями й небезпеками, «тисячну долю яких навіть складно описати».³⁹⁴

Ця данська дипломатична місія до царського двору не спричинилася до кардинальних змін ані в міжнародних відносинах у Балтійському регіоні загалом, ані у відносинах із царською Росією зокрема. Не було й особливих воєнних успіхів Данії в Північній війні протягом 1709–1711 рр. Проте подорожній щоденник, написаний дипломатом-очевидцем та учасником деяких подій, є цінним джерелом для презентації «людського обличчя» дипломатії під час глобальних конфліктів, ролі дипломатів у налагодженні міжнародних та міжособистісних відносин правителів, повсякденного життя іноземних дипломатів під час місій, формування ранньомодерної дипломатичної культури.³⁹⁵ Цей досвід данського посланця добре передає значення «антропологічного фактора» в налагодженні відносин між державами та їхніми правителями під час тривалої і масштабної війни.

Текст щоденника також демонструє важливу роль комунікації та інформування під час війни. Поширення інформації про успішні воєнні кампанії, облоги міст, військові втрати, оголошення війни чи підписання мирних угод було визначальним для прийняття політичних рішень та подекуди й зміни зовнішньополітичного курсу. Як відомо, перемога царя в битві під Полтавою та поширення чутки про поразку шведів, стала вагомим аргументом для Данії, що займала нейтральну позицію майже дев'ять років, проте хотіла реваншу над Швецією. Власне, на сторінках щоденника Юст Юль детально описує проблеми з поштою і браком належної письмової комунікації між царем та іноземними дипломатами при дворі та ін.

Цей подорожній щоденник також дає змогу читачеві уявити збірний образ дипломата, який під час тривалих і масштабних воєнних конфліктів мав

³⁹⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 407.

³⁹⁵ Пітер Фогтдаль, данський письменник, написав роман «Царська карлиця», який також згадує учасників місії Юста Юля та відображає особливості життя при дворі Петра I. Відомо, що автор консультувався з істориками, тому в тексті використано багато історичних фактів та алюзій.

би бути універсальним спеціалістом, виконувати роботу шпигуна, репортера, етнографа, політика-міжнародника й досвідченого військового.

2.1.3. Расмус Еребо та його «ролі» під час дипломатичної місії: від секретаря до співавтора щоденника Юста Юля

Британський дослідник Пол Довер у своєму дослідженні стверджує, що «у всій Євразії ранньомодерний період був епохою секретарів», оскільки вони «з пером у руці в оточенні паперу як хоронителі інституцій прагнули охопити світ у письмовій формі». Власне, на думку цього історика, посилення ролі секретаря особливо проявилось в роботі дипломатії і привело до появи посадових осіб, на яких покладалося управління все більшою кількістю завдань, а також відзначалося все більш виразним «паперовим слідом», який вони залишали за собою.³⁹⁶

Постать Расмуса Еребо окреслюється в наративі Юста Юля на самому початку (Додаток 6). Подорожній щоденник вперше згадує його як студента, якого найняли на посаду «писаря або секретаря для особистого листування» в червні 1709 р.³⁹⁷ Отже, випускник богословського факультету Копенгагенського університету став членом дипломатичної місії. Щоденникові згадки про діяльність Расмуса Еребо написані, ймовірно самим Юстом Юлем, який досить часто згадує його, на відміну від решти членів цієї місії. Малоімовірно, що сам Расмус Еребо вписував себе в канву цієї історії без погодження з данським посланцем.

Спектр його обов'язків під час місії був доволі широкий, як свідчить джерело. Як особистий помічник посланця він був його особистим кур'єром, який передавав усні повідомлення³⁹⁸ та листи.³⁹⁹ Це була майже повсякденна

³⁹⁶ P. M. Dover, ed., *Secretaries and Statecraft in the Early Modern World* (Edinburgh, 2016).

³⁹⁷ «Потім я став наймати людей і робити замовлення екіпажів, упряжі, одягу та іншого. До середини червня все було готово, корабель "Фере" також. Найняв я і писаря або секретаря для особистого листування, **студента Расмуса Еребо**» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 7).

³⁹⁸ «Новоприбулий польський посол повідомив мені про свій приїзд, але не через свого секретаря, а через особу, що іменує себе посольським "ргаессор'ом"... **Я в той же день послав привітати (Воловича) з приїздом,**

рутина, особливо під час перебування Юста Юля в Москві та Петербурзі, де мешкало багато російських аристократів та іноземців, із якими данцям доводилося контактувати в різний спосіб.

Освіта Расмуса Еребо та його мовні здібності часто-густо ставали в пригоді Юсту Юлю. Його секретар працював у ролі перекладача, особливо тоді, коли вимагалось знання латини.⁴⁰⁰ Данський посланець також використовував таланти свого помічника для здобуття прихильності царських вельмож: Расмус Еребо певний час був гувернером при сині віцеканцлера Петра Шафірова.⁴⁰¹

Цікаво, що Расмус Еребо мав також нагоду безпосередньо практикувати свою богословську освіту та проповідувати в протестантських церквах і приватних оселях, про що згадує у своїй автобіографії.⁴⁰² Також він досить вміло знайомився з різними людьми та всіляко розширював мережу своїх контактів серед російських кліриків та богословів.⁴⁰³

Слід зазначити, що його роль у цій місії часто трактують як другорядну, проте відсутність його імені в королівській інструкції чи на титульному аркуші щоденника не є підставою для применшення його ролі під час самої місії та

(але) замість секретаря місії відправив до нього приватного свого секретаря Расмуса Еребо. Мій секретар застав посла за столом... Посол спочатку (випив і) запропонував моєму секретарю випити келих угорського вина за здоров'я короля данського, потім за моє здоров'я, а потім (випив з ним) ще кілька (чаш), так що Еребо повернувся додому напідпитку» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 282).

³⁹⁹ «Я послав особистого свого секретаря разом з приставом передати віце-гетьману листа до гетьмана, якого я отримав з Посольського наказу» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 336).

⁴⁰⁰ «Яновського вельми збентежив царський наказ спілкуватися латинською мовою, якої він ніколи не вивчав, і не знав що робити. Скориставшись знайомством з **моїм секретарем** Расмусом Еребо, він вдався до його допомоги. Еребо переклав основні слова шлюбу зі слов'янської мови на латинську і, написавши цей переклад на окремих клаптиках паперу, передав їх Яновському, який поклав їх в свій требник. Спочатку Яновський навчився розбирати на них букви, потім став швидко читати слова, поки не вивчив текст майже напам'ять» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 255–256).

⁴⁰¹ «Бажаючи укріпити дружбу з віце-канцлером Шафіровим і заручитися його заступництвом для моїх справ з царським двором, я запропонував взяти до себе в будинок його сина, для того щоб мій **особистий секретар Расмус Еребо давав йому уроки**» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 224).

⁴⁰² «13-го жовтня 1709 року я проповідував в будинку посла (і. е. Юста Юля)»; «Того літа я (1710 р.) проповідував у Петербурзі по-данськи, чого доти ніколи не було. Цар, дізнавшись про це, сам з'явився до церкви на мою проповідь» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 455).

⁴⁰³ «Під час перебування мого в Москві я познайомився з професорами, що викладають в тамтешній Російській гімназії. Всі вони були зі мною дуже ввічливі завдяки знанням латини і богослов'я — єдиних предметів, яким там навчаються. Особливо я зблизився з Теофілактом Лопатинським, тодішнім ректором гімназії (нині архієпископ Тверський)... Через нього я познайомився з *Rectore academiae Kioviensis Theophane Procopovitz*. Тепер Прокопович найважливіша духовна особа в Росії, архієпископ Великого Новгороду і так званий віце-патріарх. Це вельми вчений і красномовний чоловік... **В Росії, як і в Папській області, духовенство знає все, і що через спілкування з духовними особами я наперед дізнавався про багато таємниць, — так наприклад дізнався, що Цар згодом одружиться на своїй незнатній коханці, а в ті дні для більшості і навіть для розумних людей це здавалося неймовірним, потім все-таки збулося; дізнався я і багато іншого**» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 448–449).

написання подорожнього щоденника. Адже він був не тільки безпосереднім виконавцем різноманітних доручень Юста Юля, а людиною, якій довіряли особисте та дипломатичне листування та багато інших таємних обов'язків.

Під час місії Рasmus Еребо також був «очима» та «вухами» Юста Юля, які помічали особливості релігійної культури, відмінності сакральної архітектури та літургійного співу. Ті частини щоденника, що містять розлогі описи церков, релігійних обрядів та коментарі щодо богословських відмінностей православ'я та протестантизму, ймовірно, були написані рукою дипломованого богослова Рasmus Еребо, а не морського офіцера Юста Юля.

Найбільшим очевидним внеском Рasmus Еребо в цій місії, на нашу скромну думку, є компонування фінального тексту подорожнього щоденника. Рукописне джерело дає нам змогу побачити ремарки та виправлення Юста Юля в наративі, який ймовірно був написаний Рasmus Еребо після повернення з Росії у 1713 р.⁴⁰⁴ Очевидно, що вміння синтезувати та компонувати текст вкотре свідчить про добру університетську освіту секретаря.

Отже, медіаторські ролі Рasmus Еребо в цій дипломатичній місії зовсім не були другорядними, навпаки, вони сприяли та всіляко забезпечувати її перебіг.

2.2. Мовний інструментарій культурного перекладу подорожніх реалій

Мовний фактор завжди був визначальним під час мандрівок та міжнародних відносин. Можливість порозумітися з «іншими» під час подорожі

⁴⁰⁴ «Оскільки мене було відкликано з мого посольства під час подорожі за царем, який перебував в поході проти турків, я (мимоволі) залишив в Москві багатьох людей і велику кількість речей домашнього вжитку, інших же людей з деякими кінями, екіпажами і іншим добром, не знаючи ще про своє відкликання, я відправив з Шаргорода до Москви. Тому мені довелося продати мої речі в Москві через посередництво сторонніх людей, саме тому я зазнав величезних збитків, бо ледь отримав половину вартості всього проданого. Решта моїх речей — домашнє начиння, папери і т. п. — я повинен був (зберігати) в Москві і до того ж утримувати частину моїх людей, платити їм гроші і годувати. Повернути їх мені вдалося лише (в 1713 р). 26 листопада 1712 року **я послав (за ними) в Москву мого секретаря Рasmus Еребо**. У квітні 1713 року він благополучно повернувся додому і привіз між іншим частину залишених мною в Москві документів і паперів, які я потім здав в королівську Німецьку канцелярію...» (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 419–20).

(приватного чи державного характеру) була запорукою її успішного й безпечного перебігу. Знання певних мов було ключем до розуміння інших культур та допомагало налагодити контакти з їхніми представниками.

Аналіз іноземних слів у данському тексті щоденника Юста Юля (і Расмуса Еребю) дав змогу помітити ознаки намагання його авторів «перекласти» історичні та культурні реалії відвіданих ними країн за допомогою різних методик: транслітерації невідомих раніше або невластивих їхнім мовам понять; вживання в тексті слів та виразів іншими європейськими мовами; використання кирилиці й латинських цитат.

Такі елементи наративу цілком можна трактувати як приклад «культурного перекладу», який розглядає у своїх працях британський історик Пітер Берк.⁴⁰⁵ Його дефініція поняття та основні аргументи побудовані на дослідженнях у сфері гуманітаристики та власних історичних напрацюваннях. Використовуючи тезу Умберто Еко про те, що «переклад — це, переважно, перехід не між двома мовами, а двома культурами», Пітер Берк апелює до численних прикладів використання перекладу для трансферу ідей та цінностей, що давав змогу уявно долати національні чи релігійні кордони в ранньомодерну добу.⁴⁰⁶ Таке трактування уможливлює використання цього концепту для аналізу різних способів передачі реалій за допомогою лінгвістичних інструментів, які застосовували мандрівники.

Текст данського подорожнього щоденника, на нашу думку, містить цінну інформацію про типові мовні перешкоди, на які зазвичай натрапляли іноземці під час комунікації з «іншими» (і. е. брак перекладачів, неписьменність певних соціальних груп тощо), та інші проблеми для культурного перекладу відмінних

⁴⁰⁵ P. Burke, *Translating Knowledge, Translating Cultures* (2010), <http://bracorotar.files.wordpress.com/2010/10/11-burke-translating-knowledge-translating-cultures.pdf>. Див. інші праці: P. Burke, «Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe», *European Review* 15 (2007): 83–94, DOI: 10.1017/S1062798707000087; P. Burke, and R. Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe* (Cambridge, 2007); H. J. Vermeer, 'Übersetzen als kultureller Transfer', in M. Snell-Hornby (ed.) *Übersetzungswissenschaft* (Tübingen, 1986), 30–53; C. Tihanyi, 'An Anthropology of Translation', *American Anthropologist* 106 (2004): 739–42; R. Muchembled (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*. 4 vols (Cambridge, 2007).

⁴⁰⁶ P. Burke, and R. Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe* (Cambridge, 2007), 7.

соціокультурних реалій (і. е. наприклад, відсутність данських відповідників для певних слів, наприклад: «поп», «царь», «приставъ», «гетьман», «ікона» та ін.).

Отже, детальний аналіз тексту данського джерела дає нам змогу виокремити декілька проблем для подальшого аналізу. До них слід зарахувати використання латини під час місії; вивчення російської мови секретарем Расмусом Еребом та послуговування іншими європейськими мовами для «культурного перекладу» під час данської дипломатичної місії 1709–1711 рр.

2.2.1. Роль латини під час данської місії

На початку XVIII ст. латина все ще залишалася мовою дипломатії та елітарного спілкування, незважаючи на поширення й популярність інших європейських мов (і. е. французької чи німецької).⁴⁰⁷ Відомо, що в Данії домінувала німецька мова в дипломатичній кореспонденції, при королівському дворі та серед представників привілейованих прошарків суспільства. Данська ж мова почала опановувати ці сфери лише наприкінці століття.⁴⁰⁸ Тогочасна Російська держава, якою керував Петро I, мала інше «мовне тло», яке геть відрізнялося від європейських реалій. «Велике посольство» російського царя в 1697–1698 рр., на думку істориків,⁴⁰⁹ посприяло «латинізації» певних сфер життя й поширенню інших мов у цій державі. Проте були й інші проблеми, які віддаляли її від європейських мовних реалій. Наприклад, відомо про брак перекладачів при Посольському приказі в часи Петра I.⁴¹⁰ Цілком імовірно, що

⁴⁰⁷ P. Burke, «The hybridization of languages in early modern Europe», *European Review* 14 (2006): 105–10, DOI: 10.1017/S1062798706000093; P. Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (2004), 1–210, DOI: 10.1017/CBO9780511617362.

⁴⁰⁸ E. Hovdhaugen, F. Karlsson, C. Henriksen, and B. Sigurd, *The History of Linguistics in the Nordic Countries* (Helsinki, 2000); K. Sanchez-Sumner, and W. Frijhoff, (eds.), *Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States: 18th–20th Centuries* (Amsterdam, 2017), DOI: 10.2307/j.ctt1s476sk; N. Bijleveld, «Germans Making Danes.: Germans and the German Language in Copenhagen and the Construction of Danish Culture 1750–1880», in *Battles and Borders: Perspectives on Cultural Transmission and Literature in Minor Language Areas*, edited by P. Broomans, G. Jensma, E. Jiresch, J. Klok, and E. van Roald (Groningen, 2015), 41–57.

⁴⁰⁹ Ю. К. Воробьев, *Латинский язык в русской культуре XVII–XVIII веков* (Саранск, 1999).

⁴¹⁰ *Переводчики и переводы в России конца XVI — начала XVIII столетия* (Материалы междунар. науч. конф., Институт российской истории Российской академии наук, Москва, 2019); Б. А. Куненков, «Посольский приказ в 1613–1645 гг.: структура, служащие, делопроизводство» (Дисс. ... канд. истор. наук, Брянск, 2007); Б. А. Куненков, *Переводчики и толмачи Посольского приказа во второй четверти XVII в.: функции, численность, порядок приема* (2012), <http://mkonf.iriran.ru/papers.php?id=50>; I. Maier, «Foreign-language specialists

в 1709–1711 рр. не було перекладача з данської мови, хоча російські архівні документи містять інформацію про персоналії перекладачів (переважно полонених шведів або іноземців на військовій службі), що співпрацювали з Посольським приказом.⁴¹¹

Правдоподібно, що латина трактувалась організаторами данської дипмісії та російською стороною як основна мова для комунікації. Саме тому в складі місії появився Расмус Еребо, який завдяки своїй університетській освіті та знанню латинської мови мав сприяти планам данських дипломатів. Про володіння латиною самого Юста Юля в тексті щоденника не згадується.

Як свідчить текст джерела, впродовж місії-подорожі Расмус Еребо поєднував дві ролі: особистого секретаря й перекладача Юста Юля.⁴¹² Ймовірно, саме його перу належать щоденникові нотатки про знання або незнання латини, які можна трактувати як певне мірило освіченості відомих та безіменних представників тогочасного російського суспільства. Наприклад, історія шлюбу герцога Курляндського засвідчила незнання латини духівником Петра І Феодосієм Яновським.⁴¹³ Не володіла латиною, за спостереженням данських мандрівників, і більшість представників російського православного духовенства.⁴¹⁴ Хоча Юль та Еребо згадують у щоденнику «начитаність» Теофана Прокоповича (ректора Київської академії) та освіченість Теофілакта Лопатинського (ректора Патріаршої школи).⁴¹⁵ Під час перебування в Києві данцям трапилися освічені монахи Києво-Печерської лаври.⁴¹⁶ Цікаво, що аналіз істориками інших джерел та літератури на цю тему показує ширшу перспективу й дає змогу трактувати спостереження данських мандрівників як

in Muscovite Russia (16th and early 17th century)», in *S ljubov'ju k slovu: Festschrift in Honour of Professor Arto Mustajoki on the Occasion of his 60th Birthday*, Jouko Lindstedt et al. (editor) (Helsinki, 2008), 191–206; Д. В. Лисейцев, *Посольский приказ в эпоху Смуты* (Москва, 2003).

⁴¹¹ *Переводчики и переводы в России конца XVI — начала XVIII столетия*, 188, 192, 196, 205, 208.

⁴¹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 282.

⁴¹³ Там само, 255.

⁴¹⁴ Там само, 108–109.

⁴¹⁵ Там само, 213, 325, 346.

⁴¹⁶ Там само, 344.

суб'єктивні та поодинокі судження, за якими не варто робити узагальнення про знання чи незнання латини в царській Росії.⁴¹⁷

Представники ж інших соціальних груп, за спостереженнями данців, також не володіли цією класичною мовою належним чином (наприклад, канцлер Петро Головкін).⁴¹⁸ Хоча й серед них траплялися поодинокі винятки.⁴¹⁹ Можна зауважити, що знання латини іноземцями, з якими траплялося данцям спілкуватися під час подорожі, трактується як невід'ємна частина освіченості представників європейської політичної еліти.⁴²⁰ На жаль, це джерело не дає змоги здійснити компаративний аналіз мовної підготовки та інших вимірів освіченості відомих персоналій при царському та інших європейських дворах для формулювання висновків про мовний інструментарій.

Окрім «культурного іншування» через незнання латини, у цьому подорожньому наративі очевидною є демонстрація одним з авторів власної освіченості. Власне, цитування латиною класичних творів та вживання латинських канцеляризмів і сталих виразів є основними аргументами на користь того, що Еребо — співавтор тексту щоденника Юста Юля. Очевидно, що процитовані тексти секретар-данець читав під час навчання в Копенгагенському університеті. Отже, їхнє використання в наративі слугує своєрідним стилістичним прийомом, що свідчить про очевидне конструювання наративу та намагання авторів надати йому «вишуканої форми» для майбутніх освічених читачів (і. е. короля і його радників).

Перелік цитат, використаних у тексті щоденника, також дає змогу уявити читацький репертуар Расмуса Еребо та наповнення університетської бібліотеки в Копенгагенському університеті наприкінці XVII та на початку XVIII ст

⁴¹⁷ G. L. Freeze, *The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century* (Oxford, 1977); G. Argent, D. Offord, & V. Rjeoutski, «The Functions and Value of Foreign Languages in Eighteenth-Century Russia», *The Russian Review* 74 (2015), DOI: 10.1111/russ.10752; Л. Н. Пушкарев, «Начальный этап в изучении иностранцами русского языка: Вторая половина XVI–XVII в.», *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия* 3 (2006): 221–231; V. Rjeoutski, «Migrants and language learning in Russia (late seventeenth — first part of eighteenth century)», *Paedagogica Historica* 54:6 (2018): 691–703, DOI: 10.1080/00309230.2018.1521848; V. Rjeoutski, *Latin In The Education Of Nobility In Russia: The History Of A Defeat: Education, Sociability, and Governance* (2018), DOI: 10.1515/9789048535507-007, <https://doi.org/10.1080/00309230.2018.1521848>.

⁴¹⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 122, 138.

⁴¹⁹ Там само, 208.

⁴²⁰ Там само, 386.

(Додаток 19, 20). Завдяки латинським цитатам у тексті можна «відчитати» несприйняття, іронію, приховану критику, «протестантську етику» та інші реакції щодо певних ситуацій та фактів під час місії. Наприклад, цитата з Горація «Risum teneatis, amici!» (пер. «Стримуйте сміх, друзі») була вжита під час переказу історії життя святого Антонія Новгородського, яка, очевидно, протестанту з богословською освітою видалась доволі нереалістичною і смішною. Проте цей «прихований меседж» до майбутніх читачів (також освічених протестантів) виглядає як софістикована іронія й завуальоване несприйняття православної теології у тій формі (і. е. культ мощей, «житіє» та ін.), у якій її презентували данським мандрівникам під час візиту до новгородського монастиря Святого Антонія.

Слід зазначити, що латинські цитати вживалися не тільки в релігійному контексті. В щоденнику їх використовували також для політкоректної характеристики відомих російських діячів, із якими Юст Юль часто контактував під час місії. Наприклад, цитата із сатири Ювенала була використана для критики хвалькуватості й чванькуватості Олександра Меншикова.⁴²¹ Щодо постаті та діянь Петра I в тексті щоденника наведено цитати з творів Курціуса, Горація й Цицерона, які згадували відомі війни і, отже, доповнювали характеристику перебігу Північної війни (Додаток 20).

2.2.2. Використання в щоденнику слів

та словосполучень з інших європейських мов

Цілком очевидно, що латина була не єдиним засобом спілкування під час цієї місії. Юст Юль, наприклад, наводить у нотатках розмову нідерландською з Петром I. Цей приклад нагадує читачам про попередній досвід перебування в Нідерландах обох співрозмовників.⁴²² Також це додає постаті царя позитивного іміджу в очах читачів, адже спілкування без допомоги перекладача однією з

⁴²¹ Оригінал: «Nihil est quod credere de se non possit, cum laudatur, Dis aequa potestas». Переклад: «Нема нічого, у щоб могла повірити рівна богам влада, коли її хвалять».

⁴²² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 91.

європейських мов було ознакою інтелектуальних здібностей російського царя та його «європейськості».

Присутність нідерландських купців і моряків у Петербурзі свідчила про давні й міцні московсько-нідерландські відносини, у яких особливо був зацікавлений Петро I. Ймовірно, Юст Юль спілкувався нідерландською з представниками місцевої громади. На жаль, щоденник не містить інформації про цей факт. Хоча його вірогідність дає нам змогу припустити, що можливість спілкуватися із цією групою іноземців їхньою рідною мовою допомагала данцеві отримувати додаткову інформацію про стан міжнародної торгівлі та поточні новини при дворі. Цьому сприяло багато факторів: культурна близькість, мовний фактор і релігійна спорідненість данців і голландців. Дослідники релігійних громад у Петербурзі стверджують, що на початку XVIII ст. існувало вісім протестантських спільнот, які часто здійснювали спільні богослужіння та збори в приватних будинках та храмах, що засвідчує вагому роль спільного релігійного фактора та невиразність самоідентифікації за національною ознакою в той час.⁴²³

Німецька мова, якою на початку XVIII ст. користувалися при копенгагенському королівському дворі та в Німецькій канцелярії, була однією з центральних мов данської дипломатії.⁴²⁴ Наприклад, Георг Грундт, попередник Юста Юля, написав свій звіт про перебування в Росії з 1705 до 1709 р. німецькою мовою,⁴²⁵ а його попередник Пауль Гайнс користувався виключно французькою для написання своїх депеш.⁴²⁶ В архівній справі Юста Юля

⁴²³ А. Н. Андреев, «Протестанты в составе российского высшего чиновничества при Петре I», *Новый исторический вестник* 3 (49) (2016), <https://cyberleninka.ru/article/n/protestanty-v-sostave-rossiyskogo-vysshego-chinovnichestva-pri-petre-i>; А. Э. Алашкин, «Источники о деятельности протестантских общин в Петербурге в XVIII столетии», *Вестник ЧелГУ* 15 (2008), <https://cyberleninka.ru/article/n/istochniki-o-deyatelnosti-protestantskih-obshchin-v-peterburge-v-xviii-stoletii>; Е. Е. Князева, Г. Ф. Соловьева (сост.), *Лютеранские церкви и приходы России XVIII–XX вв.: ист. справочник* (Санкт-Петербург, 2001), ч. 1; И. М. Снегирев, *О начале и распространении лютеранских и реформатских церквей в Москве* (Москва, 1862); *Голландская реформатская церковь в Санкт-Петербурге (1717–1927): Сб. ст.* (Санкт-Петербург, 2001), 39–63; П. Н. Холтруп, Т. Й. С. ван Стаалдаун, Г. Бринкман (ред.), *Голландская реформатская церковь в Санкт-Петербурге (1717–1927): Сб. ст.* (Санкт-Петербург, 2001).

⁴²⁴ *Danish Department of Foreign Affairs until 1770. Vejledende arkivregistraturer*, XVI, by A. G. Hassø and E. Kroman (Rigsarkivet, 1973), <https://www.sa.dk/wp-content/uploads/2016/12/VA-16-komp.pdf>.

⁴²⁵ «Bericht über Russland in den Jahren 1705–1710».

⁴²⁶ Г. В. Форстен, «Датские дипломаты при московском дворе во второй половине XVII века», ноябрь: 67–101, декабрь: 291–374.

містяться документи обома мовами. Наприклад, королівська інструкція по-німецьки й листи від королівських радників французькою. Достеменно невідомо, чи володів цими мовами сам Юль, оскільки про це не згадується в його щоденнику. Хоча цілком ймовірно, що завдяки службі на нідерландському флоті він міг отримати певний досвід і мав можливість вивчити ці мови завдяки спілкуванню з моряками-іноземцями.

Щодо Еребо, то з його «Автобіографії» відомо про самостійне опанування ним німецької через читання тексту Адама Олеарія.⁴²⁷ Очевидно, що французькою секретар данського посланця не володів на високому рівні, проте переписував «циркулярні листи» й дещо перекладав завдяки знанню латини.⁴²⁸ Під час наступної, але вже самостійно поїздки до царської Росії в 1712 р. Расмус Еребо згадує про прочитані книжки та удосконалення розмовної французької.⁴²⁹

Вживання німецьких та французьких слів у тексті свідчить про володіння мовами на певному рівні хоча б одним з авторів подорожнього щоденника (Додаток 21). У більшості випадків ці слова належать до категорії загальної лексики. Проте є приклади воєнної та дипломатичної термінології, яка, ймовірно, вказує на Юста Юля і його попередній професійний досвід, а також намагання опанувати особливості дипломатичної мови (є. г. титулатура, дипломатичні ранги).

2.2.3. Російська мова та кирилиця в тексті щоденника

Історичні розвідки засвідчують, що данські посланці до російських правителів у XVI–XVII ст. завжди проявляли інтерес до вивчення російської мови.⁴³⁰ Проте це була *lingua incognita* для членів данської дипломатичної місії

⁴²⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 444.

⁴²⁸ Там само, 453.

⁴²⁹ Там само, 462.

⁴³⁰ Л. Н. Пушкарев, «Начальный этап в изучении иностранцами русского языка: Вторая половина XVI–XVII в.», 221–31; Л. Флоровский, «Первый русский печатный букварь для иностранцев 1690 г.», *Труды Отдела древнерусской литературы XVII* (1961): 482–494; К.-Х. Лунд, и О. В. Иванова, «Под знаком Севера: языковой

в 1709 р., як свідчать щоденник та «Автобіографія» Расмуса Еребо. Юст Юль же у вступі до чистового варіанта щоденника пише, що саме «незнання російської» було однією з перепон до написання «повного опису Росії».⁴³¹ Також ця проблема впливала безпосередньо на його безпеку як іноземця в російських реаліях.⁴³²

Зміст щоденника засвідчує, що певний інтерес до вивчення російської мови мав лише Расмус Еребо (звичайно, не без сприяння Юста Юля), принаймні про це йдеться в його автобіографічних нотатках.⁴³³ Практична необхідність та пошук нового каналу комунікації стимулювали Расмуса Еребо до опанування нової мови. Як свідчить його автобіографія, він користувався відомою в ті часи латинською граматикуою Генріха Людольфа⁴³⁴ та старослов'янським текстом Нового завіту.⁴³⁵ В такий спосіб секретар данського посланця вивчав граматику та читання. Навички усного спілкування він отримував під час виконання різних доручень Юста Юля, які вимагали комунікації з місцевими мешканцями.⁴³⁶ Пізніше знання азів російської мови посприяло Расмусу Еребо під час самостійної мандрівки в 1713 р.⁴³⁷

аспект датских дипломатических отношений с Россией в конце XVI в.», *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 5 (2014): 87–109; К.-Х. Лунд, и О. В. Иванова, «Хенрик Олуфсен — датский переводчик XVI в.», *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 5 (2012): 88–111; К.-Х. Лунд, «К первому опыту дипломатического перевода с русского на датский», *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 4 (2011), <https://cyberleninka.ru/article/n/k-pervomu-opytu-diplomaticheskogo-perevoda-s-russkogo-na-datskiy>; К.-Х. Лунд, «Переводчик Нильс Мунк и языковой аспект датских дипломатических отношений с Россией в первые два десятилетия XVII в.», *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 1 (2017), <https://cyberleninka.ru/article/n/perevodchik-nils-munk-i-yazykovoy-aspekt-datskih-diplomaticheskikh-otnosheniy-s-rossiey-v-pervye-dva-desyatiletia-xvii-v>.

⁴³¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 2.

⁴³² Там само, 123.

⁴³³ «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо», в *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 444.

⁴³⁴ J. A. Dunn, «What Was Ludolf Writing About?», *The Slavonic and East European Review* 71, № 2 (1993): 201–16, <http://www.jstor.org/stable/4211207>; Б. А. Ларин (перевод, вступит. статья), *Генрих Вильгельм Лудольф. Русская грамматика* (Оксфорд, 1696) (Ленинград, 1937); переиздано в составе: Б. А. Ларин, *Три иностранных источника по разговорной речи Московской Руси XVI–XVII веков* (Санкт-Петербург, 2002), 511–658; Б. А. Успенский, «Неизвестная русская грамматика Петровской эпохи (грамматика Ивана Афанасьева 1725 г.)», *Russ Linguist* 13 (1989): 221–44, <https://doi.org/10.1007/BF02527972>; В. О. Unbegaun, «Russian Grammars before Lomonosov», *Oxford Slavonic Papers* VIII (1958): 98–116.

⁴³⁵ «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо», 453.

⁴³⁶ «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо», 444.

⁴³⁷ «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо», 474.

Саме завдяки Расмусу Еребо в тексті щоденника було вміщено старослов'янський алфавіт та короткий коментар до нього⁴³⁸ (Додаток 18). В оригіналі джерела можна помітити виправлення в цій частині тексту, які свідчать на корекцію формулювань у певних реченнях рукою Юста Юля.⁴³⁹ В тексті також трапляються слова, написані кирилицею (найімовірніше, вписані теж рукою Еребо) (Додаток 17), або російські слова, які були просто транслітеровані. Часто біля цих слів вживається конструкція «називається по-російськи».⁴⁴⁰ Використання транслітерації та записи кирилицею є також маніфестацією двох поширених способів сприйняття мови: на слух та через читання. Як відомо, Еребо за допомогою перекладача Ейзентраута⁴⁴¹ намагався виробити власну методику вивчення нової мови, яка б поєднувала комунікацію з носіями мови. Крім цього, джерело інформує про купівлю кирилических книжок під час місії (на жаль, назви не вказані).⁴⁴²

Російські слова, словосполучення та речення, транслітеровані або ж записані кирилицею в тексті щоденника, належать до загальної лексики, яка стосується різних сфер життя (є. г. релігії, побуту, суспільства тощо). Ця лексична група в словнику відрізняється графічно: в більшості випадків російські слова (особливо іменники) написані великими літерами. Переважна більшість цих слів не мають відповідників у данській мові, тому такий спосіб опису тогочасних російських реалій для данських читачів виглядає цілком зрозумілим і винахідливим. Перелік слів також добре ілюструє релігійні відмінності та, відповідно, «мовні лакуни», які виникли в данських мандрівників-протестантів через, наприклад, відсутність ікон у протестантизмі, посту в певні дні, поклонів із накладання хреста та культу реліквій, розгалуженої церковної ієрархії тощо. Малозрозумілими для них залишилися

⁴³⁸ Юль, Записки Юста Юля, датского посланника, 272–273.

⁴³⁹ Just Juels gesandtskabsarkiv (1709–1712), VA XI, Tyske Kancelli II, 280, TKUA, Speciel del, Rusland, 104–107.

⁴⁴⁰ J. Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 53 («samme kaldis paa Russisk PRISTAW»), 189 («paa Rysszisk kaldet Maslenitza»), 81 («som paa Rysszisk kaldis POKLON»), 193 («det kaldis paa Rysszisk лихоядение Lichojudenie, er saa meget, som Læckeræden»).

⁴⁴¹ «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо», 444.

⁴⁴² Юль, Записки Юста Юля, датского посланника, 273.

також соціальні й політичні категорії російського суспільства: бояри, князь, цар, пристав. Міський простір додав данським мандрівникам нових слів (е. g. «печери» у Києві, «слобода»). У своєму повсякденні Юст Юль та Расмус Еребо дізналися про «квас», «сани», «підводи», «похмілля» та інші слова й мали нагоду «апробувати» їх у реальності.

Усі три лексичні групи, виокремлені завдяки детальному аналізу тексту та вживанню іноземних слів, ілюструють певний варіант «культурного перекладу», застосований учасниками данської дипломатичної місії в дуже природній, на нашу думку, манері до нових і незнаних реалій своєї подорожі.

2.3. Інтертекст(и)

2.3.1. Подорожні записки Якоба Ульфельдта та Юста Юля: спільне та відмінне

Подорожній щоденник Юста Юля стане зрозумілішим, якщо ми трактуватимемо його не лише як унікальне свідчення, яким він є, і як авторський твір, а як частину данського метанаративу про подорож у краї, розташовані на північний схід від непогано відомої в тогочасній данській культурі Німеччини.

Незважаючи на невелику чисельність данських подорожей до Московії (до 1700 р.), цей відносно невеликий репертуар подорожніх текстів можна використовувати для аналізу та подальшої реконструкції «данського погляду».⁴⁴³ Переважно ці джерела до історії «мандрів-місій» не мають назв і є досить стандартними звітами про перебіг посольства.⁴⁴⁴ Проте серед цього переліку можна виокремити одне джерело, що поєднує в собі і «дипломатичний

⁴⁴³ Данські мандрівники, переважно члени дипломатичних посольств, фігурують у списку згаданої раніше «Foreign Moscovitica» або так званої Россіки, починаючи від XV ст. до 1700 р. Аналіз цього списку подорожніх текстів дав нам змогу виокремити 24 «данські позиції» серед 638 «записок іноземців» про Московію-Росію (Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*).

⁴⁴⁴ Висновки зроблено на основі додаткової літератури, а не архівних джерел. Оскільки цей комплекс джерел не виходить в хронологічні та тематичні межі дослідження.

звіт», і «опис держави» (за типологією Маршала По).⁴⁴⁵ Це подорожні записки данського дипломата Якоба Ульфельдта про місію 1578–1579 рр., відомі під оригінальною латинською назвою: «Jacobi Ulfeldii legatio moscovitica sive hodoeporicon ruthenicum» (1578, вид. 1608).⁴⁴⁶

Подорожні наративи Ульфельдта та Юля, незважаючи на хронологічну дистанцію, різні історичні контексти та інші відмінності, на нашу думку, мають багато спільного. Тому подальша спроба компаративного аналізу цих текстів, імовірно, зможе наочно проілюструвати типологію, виокремити структурні паралелі та засвідчити наявні спільні й відмінні теми. Наприклад, компаративний аналіз двох тревелогів про Єгипет, який майстерно зробив В. Ададуrow у розділі колективної праці про Яна Потоцького, може слугувати нам добрим прикладом для прочитання та аналізу подорожніх наративів, які часто містять багато паралелей і відмінностей водночас.⁴⁴⁷

У цьому випадку Маршал По рекомендує дослідникам робити добірку подорожніх наративів для подальших історичних студій за трьома категоріями: подія, тема і період.⁴⁴⁸ Проте обрані нами тексти не поєднує ані спільна подія, ані хронологічний період. Єдиною точкою дотику є тема «данського посольства до московського правителя», яка в обох випадках стала основною причиною мандрівки цих історичних постатей та центральним сюжетом їхніх епо-

⁴⁴⁵ M. Poe, *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*; Ch. J. Halperin, «In The Eye Of The Beholder: Two Views Of Seventeenth — Century Muscovy», *Russian History* 24, № 4 (1997): 409–23, www.jstor.org/stable/24660893; Ch. J. Halperin, «Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus», *The Sixteenth Century Journal* 6, № 2 (1975): 89–111, DOI: 10.2307/2539745.

⁴⁴⁶ K. Rasmussen, *Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578*, utg. av K. Rasmussen (Copenhagen, 1978), 7–27; K. Rasmussen, «Das Hodoeporicon Ruthenicum von Jacob Ulfeldt — eine Quelle zur russischen oder zur danischen Geschichte?», in *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte* (Wolfenbüttel, 1982), 177–92; К. Расмуссен, «О книге Якоба Ульфельдта «Hodoeporicon Ruthenicum», Frankfurt 1608», *Скандинавский сборник* 23 (Таллинн, 1978): 57–67; B. Norretranders, *Ivan den skraekkelige i russisk tradition* (Copenhagen, 1956); Idem, *The Shaping of Czardom under Ivan Groznyj* (Copenhagen, 1964); A. Kappeler, *Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes* (Frankfurt a/M., 1972); Я. Ульфельдт, *Путешествие в Россию*; А. А. Масловский, «Гравюры из книги датского посла Якоба Ульфельдта как исторический источник изучения истории Александровской слободы XVI в.» (Из материалов научных конференций (1990–1993 гг.), Александров, 1993), 11–5.

⁴⁴⁷ Adadurov, V. Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-Francois Volney (1787) und Jan Potocki (1788). In *Jan Potocki (1761-1815). Graenzeger zwischen Disziplinen und Kulturen*. Hrsg. von Lena Seauve, Klaus Weber, Erik Martin, eds. Frankfurt (Oder): Europa Universität Viadrina (Interdisciplinary Polish Studies, 7), 2019, 157–168.

⁴⁴⁸ М. По, «Сочинения иностранцев о Московии», в *Номо viator: Путешествие как историко-культурный феномен*, под ред. А. В. Толстикова и И. Г. Галковой (Москва, 2010), 209–38.

наративів. Крім цього, важливою точкою дотику можна вважати спільну соціальну культуру, носіями якої є автори цих тревелогів.

Як відомо з уже згаданих історичних студій, і Якоб Ульфельдт, і Юст Юль, очоливши посольства, виконували дипломатичні інструкції данських монархів (і. е. Фредеріка II і Фредеріка IV) щодо налагодження двосторонніх відносин після певних криз. Обидва дипломати очолювали посольства, організовані в часи масштабних воєн у Балтійському регіоні — Лівонської та Великої Північної, що, своєю чергою, додає цим текстам «шпигунського підтексту». Слід додати, що ці дипломатичні місії припали на час правління доволі знакових та неординарних російських монархів: Івана IV (Грозного) та Петра I — та періоди певних політичних трансформацій у Московській державі.⁴⁴⁹

Обидва наративи було написано для данських правителів та їхніх радників, тому ці тексти об'єднує спільна мета: інформування своєї влади. Як відомо, подорожній щоденник Юста Юля пролежав у королівському архіві аж до публікації в 1893 р. Проте подорожні записки Якоба Ульфельдта, які, за рішенням риксроду, було заборонено публікувати, таки отримали своє визнання завдяки «загадковому зникненню» та пізнішій публікації за межами Данії в 1608 р. Щоправда, це відбулося вже після смерті самого автора.⁴⁵⁰

Слід додати, що текст Юста Юля був частиною документації, яка мала прозвітувати про завершену місію, а оповідь Якоба Ульфельдта, окрім звітування, була ще апологією й виправданням данського дипломата за невітішні наслідки його місії.

Звичайно, що відмінності між цими дипломатами-мандрівниками та їхніми подорожніми записками доволі очевидні. Біографія Якоба Ульфельдта свідчить про його аристократичне походження, ґрунтовну освіту та політичну

⁴⁴⁹ А. Л. Хорошкевич, «Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство», в *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина* (Москва, 1990), вып. 2; А. Л. Хорошкевич, *Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI вв.* (Москва, 1980).

⁴⁵⁰ Історія публікації джерела детально висвітлена у книзі: Ульфельдт, *Путешествие в Россию*.

кар'єру,⁴⁵¹ тоді як Юст Юль був тільки досвідченим моряком.⁴⁵² Різний бекграунд цих персоналій можна «відчитати» в текстах подорожніх щоденників. Наприклад, у Юста Юля часто трапляються детальні описи кораблів, будівництва російського флоту, фортифікаційних споруд, а також численні записи про напрямок та силу вітру під час подорожі морем, відстань між містами тощо. У тексті ж Ульфельдта можна помітити увагу до актуальної політичної ситуації Московії (і. е. «опричнина»),⁴⁵³ дипломатичного протоколу⁴⁵⁴ й придворного церемоніалу.⁴⁵⁵

На думку данського історика літератури Петера-Ульфа Мьоллера, для виявлення спільних ознак слід насамперед звернути увагу на спостереження згаданих дипломатів-мандрівників щодо грубості й загальної (не)вихованості московитів-росіян. Ці спостереження можна трактувати як один із восьми стереотипів, що фігурували в нараціях більшості данських авторів аж до ХХ ст.⁴⁵⁶ Також до переліку цих часто повторюваних «тверджень про росіян» данський дослідник зараховує фізичну витривалість, зловживання алкоголем, недотримання особистої гігієни, вірнопідданість цареві, релігійну забобонність, брехливість і корупцію.⁴⁵⁷ Проте слід пам'ятати, що вони є своєрідними узагальненнями, якими «грішила» більшість мандрівників-іноземців, а пізніше і їхні читачі та дослідники. Як писав Мьоллер, більшість із цих дефініцій-стереотипів були побудовані за принципом «росіяни є...» Тому генералізація цих окремих спостережень теж суб'єктивна і має сприйматися критично.

⁴⁵¹ H. Bruun, «Jakob Ulfeldt», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (København, 1979–84), <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=298693>.

⁴⁵² C. With, *Juel, Just i Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, bind 8 (1894), 587–90, <http://runeberg.org/dbl/8/0589.html>.

⁴⁵³ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 300.

⁴⁵⁴ Там само, 302.

⁴⁵⁵ Там само, 320, 322, 323.

⁴⁵⁶ P. U. Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», in *Danmark og Rusland i 500 år* (København: SNU, 1993), 104–131; P. U. Møller, «Russian Identity as an East-West Controversy Outlining a concept», *Slavica Lundensia* 19 (1999): 1–13.; P. Møller, «Russia and Europe: a duel with images. Introductory remarks», 5–13; Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», 48–66; Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen», 27–41.

⁴⁵⁷ Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», 104–131.

Серед перелічених уявлень данських мандрівників є декілька, які можна було б об'єднати поняттям «невихованість», а саме брак освіти, релігійна забобонність, брутальність або відсутність манер. Особливу увагу, наприклад, данський посланець Ульфельдт звертав на порушення етикету⁴⁵⁸ та непристойну поведінку на публіці,⁴⁵⁹ оскільки добрі манери вважалися ознакою вищих прошарків суспільства та своєрідним «соціальним вододілом» (Н. Еліас). У наративі Юля теж наявні численні ремарки про брак гостинності та незнання дипломатичного етикету,⁴⁶⁰ які свідчать як про його самоосвіту через читання книжки Абрагама Вікфорта,⁴⁶¹ так і про «несприйняття» численних випадків невихованості та брутальності, які він часто спостерігав у царському оточенні. До прикладу можна навести фрагменти щоденника, у яких згадується публічне вишмаркування носа карликами в присутності царя,⁴⁶² справляння фізіологічних потреб під час банкетів та ін.⁴⁶³

Неотесаність царського двору, про яку згадують у своїх текстах данські мандрівники, дуже контрастують з європейськими естетичними ідеалами, що з часів Ренесансу популяризувались при монарших дворах.⁴⁶⁴ Несприйняття та критика носіями європейських «кодів поведінки» російських манер у текстах посилюються також «бестіарними порівняннями». Ульфельдт, наприклад, порівнює грубих та невихованих московських бояр із віслюками.⁴⁶⁵ Юст Юль же в цьому контексті використовує порівняння з мавпою, яке добре передає критику безглузлого копіювання європейських манер при загальній неосвіченості росіян.⁴⁶⁶

Близькими до теми неосвіченості та невихованості є зловживання алкоголем і недотримання особистої гігієни серед московитів-росіян, від якого постійно в прямий та непрямий спосіб «страждали» згадані нами данські

⁴⁵⁸ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 316.

⁴⁵⁹ Там само, 303.

⁴⁶⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 147.

⁴⁶¹ Abraham Wiquefort, *L'Ambassadeur et ses Fonctions* (1681).

⁴⁶² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 93.

⁴⁶³ Там само, 129.

⁴⁶⁴ Там само, 84, 94, 388.

⁴⁶⁵ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 326.

⁴⁶⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 79.

мандрівники. Дипломатичні місії передбачали участь посланців у придворних банкетах та різних трапезах, під час яких іноземці мали нагоду не лише куштувати російські страви та напої, а також спостерігати певні «культурні моменти», які їх дивували, а пізніше ставали темою для записок. Детальні описи трапез у тексті Ульфельдта не містять інформації про зловживання алкоголем, проте критикують манери царя й царевича за столом.⁴⁶⁷ На думку норвезького історика Івера Ноймана, ці «тілесні практики» царя відображали «політичне тіло» держави.⁴⁶⁸ Таке спостереження знову ж таки можна пояснити бекграундом самого дипломата та його досвідом при данському королівському дворі.

Натомість у Юля тема «зловживання алкоголем» при дворі займає одне з центральних місць у наративі. Як свідчить щоденник данського посланця, в часи правління Петра I гучні банкети з будь-якої нагоди (і. е. воєнна перемога, іменини тощо) були звичним явищем при царському дворі й не тільки. Ця «російська традиція»⁴⁶⁹ була для данця великим випробуванням фізичного здоров'я,⁴⁷⁰ а деколи — нагодою поговорити з царем та залагодити власні справи.⁴⁷¹ Зловживання алкоголем серед придворного оточення царя додавало негативу до іміджу росіян «в очах іноземця» і ще раз підкреслювало їхню нецивілізованість.⁴⁷² Щоденникові записи данського посланця ілюструють частоту та тривалість цих «банкетів»,⁴⁷³ а також їхню приховану мету — вивідувати в іноземних послів чи придворних таємну інформацію та плітки.⁴⁷⁴

Схильність до зловживання алкогольними трунками та наїдками,⁴⁷⁵ яку спостерігали іноземці, часто ставала причиною смороду росіян, який, відповідно, не сприяв прихильному ставленню до них іноземців. Юль Юст у тексті часто критикує страви з цибулею і часником, які і є однією з причин

⁴⁶⁷ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 323–4.

⁴⁶⁸ Neumann, I. *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation*, 69.

⁴⁶⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 5, 98.

⁴⁷⁰ Там само, 226.

⁴⁷¹ Там само, 177, 187.

⁴⁷² Там само, 99.

⁴⁷³ Там само, 129, 223, 224, 250, 252, 265.

⁴⁷⁴ Там само, 249.

⁴⁷⁵ Там само, 128–9.

цього запаху.⁴⁷⁶ У записках Ульфельдта нема згадок про цю характеристику, проте є часті згадки про бруд у будинках, де зупинялося посольство.⁴⁷⁷ На нашу думку, це очевидне недотримання елементарних санітарних умов й особистої гігієни було досить переконливим аргументом для читачів цих наративів щодо «культурних дисонансів» під час контактів із московитами.

У переліку стереотипів, які сформулював Петер-Ульф Мьоллер, також можна виокремити характеристики, які не є цілком негативними, зважаючи на історичний контекст (і. е. Лівонська та Північна війни). «Росіяни — фізично витривалі та вірнопіддані», за спостереженнями Ульфельдта та Юля.

Звістки з фронтів Лівонської війни та власні спостереження Ульфельдта під час мандрівки спричинилися до метафоричних порівнянь «жорстокості росіян» із левами, скаженими собаками та дикими свинями.⁴⁷⁸ Крім цього, данський посланець окреслив життя росіян як вічну військову службу, у тому числі охорону своїх кордонів, під час якої вони витримують різні труднощі (і. е. голод і спрагу) і таким чином уподібнюються вкотре до «диких тварин».⁴⁷⁹ Як відомо, фізичну силу й жорстокість традиційно приписували варварам, тому такі атрибути московитів у записках Якоба Ульфельдта можна було б трактувати як класичне «іншування» представником європейської цивілізації.

Цікаво, що на початку свого наративу Ульфельдт згадує античного автора Теренція, який радить шлях перемовин, а не війни. Отже, бажання данського короля Фредеріка II за допомогою цієї дипломатичної місії налагодити відносини з московським правителем Іваном Грозним дипломат трактує як більш «цивілізований» метод, аніж жорстока війна, яка спричиняє до кровопролиття через жагу помсти.⁴⁸⁰ Варварського іміджу в цьому контексті росіянам додає і їхня жорстока поведінка з полоненими під час війни, особливо щодо жінок, про яку дізнався данський мандрівник.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 87, 96.

⁴⁷⁷ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 336, 341.

⁴⁷⁸ Там само, 340.

⁴⁷⁹ Там само.

⁴⁸⁰ Там само, 286.

⁴⁸¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 333–4.

Фізичний потенціал росіян зауважив Юль, який неодноразово мав нагоду спостерігати за російським військовими під час поїздок із царем.⁴⁸² Під час згадок про Прутський похід 1711 р. данський посланець переказує чутки про вияви саможертви та відданості солдат у цій складній воєнній кампанії. Це, звичайно, могло бути перебільшенням, проте додавало позитивного іміджу російській армії в очах імовірних данських союзників.⁴⁸³

Обидва мандрівники-дипломати, ймовірно, звернули увагу на ці характеристики у зв'язку з війнами, у яких російські царі намагалися використати людський потенціал для досягнення політичних цілей та вразити своїх європейських сусідів або інших учасників конфлікту. В будь-якому разі фізична витривалість росіян у цих текстах виглядає екстраординарною і водночас варварською.

Укладення (поновлення) угоди у випадку Якоба Ульфельдта або повернення Данії на воєнну арену після тривалого нейтралітету через нову угоду з гарантіями фінансової та військової підтримки, як у випадку Юста Юля, мало на меті застосування дипломатичних (тобто цивілізованих) інструментів для досягнення поставлених цілей, хоча й розглядало росіян та їхніх правителів як вигідний воєнний ресурс у тогочасних конфліктах. Отже, це підтверджує дихотомію в нарисі Петера-Ульфа Мьоллера, яка узагальнює данські уявлення про фізичні та інтелектуальні маркери в тревелогах: «росіяни — це природа і плоть», а «європейці — це розум та цивілізація».⁴⁸⁴

Особливу увагу данські мандрівники звертають також на постать правителя, бо саме відданість йому народу, особливо військових, привертала їхню увагу. В обох випадках данські посланці могли особисто спілкуватися з російським царями, перебувати при їхніх дворах тривалий час і таким чином записувати свої безпосередні враження та різні досвіди.

⁴⁸² Там само, 176.

⁴⁸³ Там само, 372.

⁴⁸⁴ Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», 108.

Якоб Ульффельдт за час своєї місії робить власний висновок, що «який правитель, такі і його підлеглі»,⁴⁸⁵ апелюючи до зверхності Івана Грозного та надокучливих боярських порад данським посланцям щодо обов'язкової згадки у своїх промовах усіх титулів російського правителя.⁴⁸⁶ Ця увага московської сторони до титулатури царя могла бути своєрідним намаганням отримати визнання серед європейських монархів та задекларувати певні територіальні претензії (і. е. «князь всея Руси»), особливо в часи Лівонської війни, коли частини «руських земель» належали Речі Посполитій. У записках данського дипломата Іван Грозний також зображений як жорстокий «тиран», який керує впертим та непокірним народом.⁴⁸⁷ Цікаво, що лексема «тиран» фігурує і в наративі Юста Юля, який відвідував місце поховання Івана Грозного в Михайлівському соборі в Москві.⁴⁸⁸

На початку XVIII ст. Юль теж зіткнувся з проблемою «титулатури» в публічному спілкуванні з Петром I та його оточенням (є. г. титул Шафірова⁴⁸⁹). На думку дослідників, зростання міжнародного престижу Росії після Полтавської битви викликало хвилю амбіцій російської влади, яка шукала різні інструменти для формування власного іміджу.⁴⁹⁰ Титул «імператор», який уже тоді вживали при дворі Петра I, викликав у данського посланця певний дисонанс, який він відобразив у розлогодному поясненні історичних та етимологічних нюансів у титулах «цар» та «імператор».⁴⁹¹ Цілком імовірно, що Юль добре розумів, що ця тема є також дипломатичним інструментом і європейських монархів, і самого Петра I.⁴⁹²

⁴⁸⁵ Ульффельдт, *Путешествие в Россию*, 326.

⁴⁸⁶ Там само, 317.

⁴⁸⁷ Там само, 313.

⁴⁸⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 292.

⁴⁸⁹ Там само, 158.

⁴⁹⁰ Б. А. Успенский, *Царь и император: Помазание на царство и семантика монарших титулов* (Москва, 2000); E. N. Marasimova, «The Russian Monarch's Imperial Title: (The Formation of Official Russian Imperial Doctrine in the Early Eighteenth Century)», *Russian Studies in History*, 45:3 (2006): 9–30, DOI: 10.2753/RSH1061-1983450301; W. Vodoff, «Le regne d'Ivan III: une étape dans l'histoire du titre 'tsar,'», in *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* (Berlin, 1996), vol. 52, 15–20.

⁴⁹¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 157–8.

⁴⁹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 157–8..

Загалом образи російський царів у цих двох данських наративах доволі різні. Іван Грозний є уособленням московської тиранії,⁴⁹³ а Петро I постає як неординарний, амбітний правитель-реформатор,⁴⁹⁴ який намагався трансформувати суспільство «з тварин у людей» і керувати «найвойовничішим у світі народом».⁴⁹⁵ В обох наративах постаті правителів посідають чільне місце в спостереженнях іноземних посланців та пов'язані з певними стереотипними узагальненнями про тогочасне російське суспільство.

Іншування данцями російського суспільства в часи Івана Грозного й Петра I ґрунтувалося не тільки на «фізичних характеристиках», а й на рисах «ментального характеру». В щоденнику Юля наводяться згадки про корупцію та зловживання владою, невиконання усних домовленостей, відмови надавати письмові відповіді іноземним посланцям, інформувати про місце перебування царя та ін. Як підсумовує данський посланець, «із росіянами краще вирішувати справи, використовуючи міцні напої і подарунки, бо право й справедливість тут недійсні». Такі висновки теж, певною мірою, підкреслюють брак «раціонального» в повсякденному житті росіян і їхню «ментальну інакшість» у ставленні до роботи, державних справ, комунікації з іноземцями тощо.

Ця спроба компаративного аналізу двох подорожніх наративів, написаних данськими дипломатами-мандрівниками в різні історичні епохи, частково доповнює огляди Петера-Ульфа Мьоллера, Маршала По, Івера Ноймана та інших дослідників тревелогів про Російську державу й демонструє «точки перетину» в історії їх появи. Виокремлені теми та сюжети можуть трактуватися як «топосні» й свідчити про наявність тяглого дискурсу.

2.3.2. Від Юста Юля до Педера фон Гавена:

тяглість (і) традиції в описі Росії данськими мандрівниками

⁴⁹³ A. Kappeler, *Ivan Groznyi im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes* (Frankfurt a./M., 1972); M. T. Poe, *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748* (Ithaca, London, 2000), www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv11wj97.

⁴⁹⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 92, 118, 122–3, 146, 158.

⁴⁹⁵ Там само, 210.

Порівнювати подорожній щоденник Юста Юля як із попередниками, так із тими, хто відвідав Росію після нього, доволі непросто й ризиковано. Відмінність історичних реалій та різноманітних контекстів, що впливали на появу наративів Якоба Ульфельдта та Педера фон Гавена,⁴⁹⁶ таки помітна під час аналізу джерел. Також той факт, що тексти згаданих данських мандрівників були опубліковані після здійснених мандрівок і стали популярними серед тодішньої читацької аудиторії, теж є аргументом на користь відмінності, а не схожості із щоденником Юста Юля. Хоча можемо припустити, що текст Ульфельдта був відомий освіченим данцям у XVII ст. Напевно, міг існувати трансфер певних ідей та стереотипів у тогочасному данському дискурсі щодо Московії в ранньомодерну добу. Крім цього, досить очевидний брак інших релевантних данських джерел⁴⁹⁷ та вже зроблені спроби компаративного аналізу цих текстів істориками та літературознавцями⁴⁹⁸ є підставами для використання тревелогу Педера фон Гавена як додаткового джерела для аналізу й трактування тексту Юста Юля.

«Подорож до Росії» Педера фон Гавена⁴⁹⁹ була матеріалізацією спостережень та рефлексій після досить тривалого перебування в Російській

⁴⁹⁶ Спроби вписування Педера фон Гавена у різний контекст: L. Daae, *Nordmænd og Danske i Rusland i det attende Aarhundrede* (Christiania, 1884), 40–1; K. Rasmussen, «Historie og diplomati», in *Dansk-russisk forbindelser gennem 500 år. København* (1964), 58–9; P. U. Møller, *Danish-Russian Cultural Relations 1700–1900*, red. S. Mentz, M. Skougaard (Hillerød, 2011).

⁴⁹⁷ Наприклад, це підтверджує згадка двох текстів фон Гавена в розділі «Подорожі до Росії» на сторінках бібліографічного видання «Данська бібліотека» (ориг. «Bibliotheca Danica») (т. 2, 409–10) та відсутність інших данських тревелогів про Росію та Східну Європу.

⁴⁹⁸ Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», 48–66; Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen», 27–41; В. Е. Возгрин, «Этнопсихологические характеристики народов Северного Причерноморья первой трети XVIII в. (по материалам П. Хавена)» (Материалы Междунар. науч. конференции «Полевая этнография – 2006», Санкт-Петербург, 2007); В. Е. Возгрин, «Национальная политика Петербурга 1730-х гг. в записках датского пастора П. Хавена» (Материалы восьмой ежегодной научной конференции «Санкт-Петербург и страны Северной Европы», Санкт-Петербург, 2007); М. Алпатов, *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.)* (Москва, 1985); С. А. Мезин, «Стереотипы России в европейской общественной мысли XVIII века», *Вопросы истории* 10 (2002): 148–59; О. Г. Агеева, «Русская культура начала XVIII века глазами западноевропейских дипломатов» (Материалы конференции «Историческое познание: традиции и новации», Ижевск, 1996), 309–19; О. Г. Агеева, «Петр I глазами западноевропейских мемуаристов начала XVIII века», *Россия и мир глазами друг друга: из истории взаимовосприятия* 1 (Москва, 2000); О. Агеева, «Петровский Петербург в восприятии современников», *Отечественная история* 5 (2001): 3–11; О. Агеева, «Петровский Петербург глазами иностранцев», *Отечественная история* 3 (2003): 3–13.

⁴⁹⁹ Сучасне перевидання тексту появилось у данській серії «Берінгіана»: P. von Haven, *Reise udi Rusland. Første udgave fra 1743 med forord af Ludvig Holberg, genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller og Jesper Overgaard*

імперії в 1736–1739 рр. Цікаво, що цей данський мандрівник, як свідчить біографія,⁵⁰⁰ прибув до Росії самостійно в пошуках роботи. Власне, під час першої мандрівки в 1736–1739 рр. він працював секретарем і проповідником у Пітера Бредаля (Peter Bredal), російського адмірала норвезького походження, а також певний час був приватним учителем. Уже під час другого візиту в 1743–1746 рр. він був на посаді пастора дипломатичної місії (ориг. «legationspræst til Rusland»), що більше відповідало його богословській освіті. Після другої мандрівки Педер фон Гавен написав щось на кшталт підручника про Російську імперію. У 1747 р. було опубліковано два томи (майже 1100 сторінок), які отримали назву «Нові й покращені відомості про Російську державу» («Nye og forbedrede Efterretninger om det russiske Rige»)⁵⁰¹ Частина цього трактату була перекладена німецькою та видана в 1776 р.⁵⁰² Проте численні дослідження підтверджують компілятивну природу цього твору та брак оригінальності.⁵⁰³

Як відомо, перший візит Педера фон Гавена до Російської імперії у 1730-ті рр. припав на царювання Анни Іоаннівни у так звану постпетрівську добу, коли ще жили соратники Петра I, а його правління пам'ятали сучасники. Зрештою, це доволі добре ілюструє й сам наратив, де про першого російського імператора часто згадується в різних контекстах. Певною мірою, постать Петра I є зв'язною ланкою між текстами Юста Юля й Педера фон Гавена, які трактують його як екстраординарного правителя, що спричинився до радикальних змін всередині держави й на міжнародній арені. Як відомо, Юст Юль був очевидцем подій у 1709–1711 рр., а Педер фон Гавен мав нагоду лише дізнатися про «спадок» Петра I в різних сферах життя Російської імперії.

Наратив фон Гавена, на відміну від оповіді Юля, за формою не є щоденником. Ймовірно, автор робив якісь чернеткові записи, але не мав на меті

Nielsen, *Beringiana* 2 (2003) (Aarhus Universitetsforlag). Російський переклад: П. фон Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина (Санкт-Петербург, 2007).

⁵⁰⁰ «Haven, Peder von», i *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, bind 7 (1893), forfattet af A. Jantzen, 170–1.

⁵⁰¹ Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», 48–66; Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen», 27–41.

⁵⁰² Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина, 5–7.

⁵⁰³ Там само, 5–7.

писати щоденні нотатки. Проте відсутність чіткої хронології компенсується тематичними рубриками, що досить добре структурують його спостереження та рефлексії за 1736–1739 рр.,⁵⁰⁴ а також свідчать про конструювання авторського тексту. Цікаво, що дослідники з різних сфер гуманітаристики дуже часто виокремлюють описи російських міст⁵⁰⁵ і тогочасну політику,⁵⁰⁶ але рідше звертають увагу на соціокультурну проблематику цього джерела,⁵⁰⁷ яка, на нашу думку, якнайбільше заслуговує на уважне прочитання та компаративний аналіз. Зрештою, стаття Петера-Ульфа Мьоллера з переліком стереотипів, які фігурували в більшості данських авторів аж до XX ст., часто звертається до тексту Педера фон Гавена.⁵⁰⁸

Хоча варто відзначити, що в цьому джерелі все-таки є певні відмінності в «твердженнях про росіян». Педер фон Гавен, як і його попередники (Ульфельдт та Юст Юль), пише про побачені «вади», але й водночас згадує про «національні достоїнства».⁵⁰⁹ До них данець зараховує красу, відданість, природну обдарованість, субординацію, вміння торгувати та ін. На думку Петера-Ульфа Мьоллера, це були наслідки впливу Просвітництва на сприйняття іноземцями абсолютизму в Росії, зокрема, часів Петра I і його наступників, а також доволі позитивне світосприйняття європеїзованої

⁵⁰⁴ Наприклад, «Про флот», «Свобода віросповідання», «Причини п'янства», «Торгівля в Петербурзі» та ін.

⁵⁰⁵ П. фон Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. Ю. Н. Беспярых, в Ю. Н. Беспярых, *Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии* (Санкт-Петербург, 1997), 303–64; М. Д. Самарина, «Петербург Аннинского времени в восприятии иноземцев», *Скиф* 10(26) (2018), <https://cyberleninka.ru/article/n/peterburg-anninskogo-vremeni-v-vospriyatii-inozemtsev>; О. Д. Столяров, «Иностранцы в российской правящей элите в периоды правления Петра I и Анны Иоанновны. Сравнительный анализ», *Вестник Самарского ун-та. История, педагогика, филология* 3 (2019), <https://cyberleninka.ru/article/n/inostrantsy-v-rossiyskoy-pravyaschey-elite-v-periody-pravleniya-petra-i-i-anmy-ioannovny-sravnitelnyy-analiz>; Г. М. Коваленко, «Великий Новгород в европейской письменности XV начала XX вв.», *Вестник НовГУ* 38 (2006), <https://cyberleninka.ru/article/n/velikiy-novgorod-v-evropeyskoy-pismennosti-xv-nachala-xx-vv>.

⁵⁰⁶ Возгрин, «Национальная политика Петербурга 1730-х гг. в записках датского пастора П. Хавена».

⁵⁰⁷ Возгрин, «Этнопсихологические характеристики народов Северного Причерноморья первой трети XVIII в. (по материалам П. Хавена)»; Е. В. Краснова, «Реализация оппозиции «свой — чужой» в книге "Путешествие в Россию" Педера фон Хавена», в *Скандинавские чтения 2012 года: Этнографические и культурно-исторические аспекты* (Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2014), 495–502.

⁵⁰⁸ Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», 104–31; P. U. Møller, «Russian Identity as an East-West Controversy Outlining a concept», *Slavica Lundensia* 19 (1999): 1–13; Møller, «Russia and Europe: a duel with images. Introductory remarks», 5–13; Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Aereboe, von Haven», 48–66; Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen», 27–41.

⁵⁰⁹ Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина, 54.

російської культури.⁵¹⁰ За нашими спостереженнями, Ульфельдт та Юль більше акцентували увагу на недоліках та вадах. Ймовірно, через власні «негативні досвіди».

Наприклад, Педер фон Гавен досить позитивно відгукувався про релігійний піст у росіян та вбачав у ньому запоруку витривалості, здоров'я та низьких цін на м'ясо.⁵¹¹ Хоча він також вказував на прямий зв'язок цієї благочестивої традиції з пияцтвом⁵¹² та обжерливістю,⁵¹³ що вкотре підкреслювали амбівалентність та «дикість» російської культури. Автор навіть намагався відшукати якісь раціональні «причини п'янства», зараховуючи росіян до «північних народів», серед яких це була доволі поширена «недуга».⁵¹⁴ Гадаємо, що це авторське твердження можна використати як аргумент на користь трактування Росії як Північної Європи в уявленнях тогочасних данських мандрівників. Також схожу логіку автор застосовує до виправдання «лінивства»,⁵¹⁵ яке вважає частково культурно й географічно зумовленим.

Данський мандрівник у своєму наративі спростовує нарікання на недотримання особистої гігієни серед росіян,⁵¹⁶ але критикує відсутність зручностей, до яких, напевно, звик під час життя в Данії. Очевидно, що спочатку Педер фон Гавен писав про певні апріорні уявлення, які сформувалися в нього на основі читання або спілкування з іноземцями. Проте особистий досвід цього мандрівника спричинився до їхнього заперечення та формування нових на основі власних спостережень.

Подібним чином Педер фон Гавен заперечує уявлення про російську неосвіченість. Хоча ці уявлення данець мав лише про російське дворянство⁵¹⁷ й духовенство.⁵¹⁸ Про ситуацію в інших соціальних групах згадав доволі скупом,⁵¹⁹

⁵¹⁰ Møller, «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie», 117.

⁵¹¹ Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина, 51.

⁵¹² Там само, 48.

⁵¹³ Там само, 49–50.

⁵¹⁴ Там само, 49.

⁵¹⁵ Там само, 54.

⁵¹⁶ Там само, 53.

⁵¹⁷ Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина, 167.

⁵¹⁸ Там само, 177–80.

⁵¹⁹ Там само, 57.

тому складно робити висновки про його особисті враження. В цьому данському джерелі, як і в щоденнику Юста Юля, ми можемо прочитати про позитивний досвід спілкування з Теофаном Прокоповичем,⁵²⁰ який, на нашу думку, теж вплинув на формування загального й досить позитивного уявлення про російське духовенство, його освіченість загалом та релігійну культуру зокрема. В тексті наявні згадки про побачені данцем вияви народної релігійності (наприклад, поклони, накладання хреста, моржування на Водохрещу, особливе шанування ікон), проте вони не містять очевидної критики чи несприйняття мандрівником-протестантом.⁵²¹

Часткова схожість зі спостереженнями Ульфельдта та Юля дає змогу зробити припущення про тяглість і традиції в системі данських стереотипів про росіян, а також цю частину Європи. Ймовірно, ця система уявлень почала формуватися з другої половини XVI ст. завдяки різноманітним каналам інформації: подорожній літературі (особливо німецькомовній) і усній інформації скандинавських / данських дипломатів, моряків та купців, які бували в Московії з різною метою. Всі ці писемні та усні джерела інформації формували певний імідж Росії, а також цілого регіону в ранньомодерному данському світогляді. Наратив Петера фон Гавена також є прикладом проникнення просвітницьких ідей у подорожню літературу та їхнього впливу на утворення національних образів і символічної географії цього регіону Європи.

2.3.3. Одна подорож — різні наративи. Компаративний аналіз подорожнього щоденника Юста Юля й автобіографії Расмуса Еребо

У подальшому аналізі ми зосередимося на джерельній інформації з тих «фаз» автобіографії Расмуса Еребо, що хронологічно й тематично збігаються із часом місії Юста Юля. Наприклад, наприкінці 4-ї фази Расмус Еребо розповідає

⁵²⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 156, 157, 346, 458.

⁵²¹ Хавен, *Путешествие в Россию*, пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина, 52, 53.

про те, як він став «новим Еребом»⁵²²: закінчення навчання на теологічному факультеті в березні 1709 р. та пошук роботи, що стало підсумком «копенгагенського періоду» життя в ролі студента та початком нового етапу в ролі «приватного секретаря» королівського надзвичайного посланця Юста Юля.⁵²³ Наступна, 5-та, фаза в цій автобіографії охоплює весь період дипломатичної місії Юста Юля. Її стиль відрізняється від інших частин наявністю чіткого датування, яке більше нагадує щоденникові записи, ніж мемуари, де мав би домінувати ретроспективний і описовий виклад подій. Тому можемо зробити припущення, що саме ця частина автобіографії була сконструйована на основі втраченого щоденника.

Автобіографія ж Расмуса Еребом, яка, ймовірно, була написана наприкінці його життя,⁵²⁴ на відміну від щоденника Юста Юля, мала на меті поінформувати його нащадків про непросту життєву долю та розповісти екстраординарну «історію успіху» тогочасного данця (Додаток 2). Тому очевидно, що відмінність цих его-наративів була від початку визначена цілями авторів та різною читацькою аудиторією. Офіційні інструкції змушували Юля бути інформативним, детальним та описувати важливі для королівського двору теми. Расмус Еребом, залучений до формування цього щоденника, мав можливість отримувати власний емпіричний досвід і нотувати це у власному щоденнику, а також упорядковувати щоденник Юля. Такий «режим» під час місії удосконалював письменницькі навички Еребом завдяки постійному вправлянню в описі тих самих подій, але з різних перспектив.

Крім того, аналіз вибраного фрагменту «Автобіографії» дає змогу виокремити три групи фактів, які, на нашу думку, свідчать про відображення в наративних практиках Расмуса Еребом різних типів його досвіду. Перша група — це події, до яких він був особисто причетний, тобто в яких брав активну

⁵²² Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 76

⁵²³ Там само, 66–75.

⁵²⁴ Точна дата написання автобіографії не вказана в оригінальних варіантах джерела. За змістом останніх частин автобіографії можна припустити, що текст був скомпонований наприкінці 1730-х по 1740-ві рр. Остання датована згадка містить інформацію про хорунвання в 1736 р. Як відомо, Расмус Еребом помер у 1744 р.

участь. Наприклад, переклад під час шлюбу герцога Курляндського, богословські диспути з Теофілактом Лопатинським та Теофаном Прокоповичем, переклад перемовин у Торуні та ін. Друга група стосується подій, які він описує як пасивний учасник-спостерігач. До них можна зарахувати «весілля карликів», тріумфальне святкування перемоги під Полтавою, закінчення Прутського походу Петра I. Третя група стосується міжнародних новин, особливо з фронтів Північної війни. До цієї групи подій належать короткі ремарки про захоплення міст, поширення чуми в Прибалтиці, оголошення російсько-турецької війни, підписання Прутського миру та ін. Ці факти також досить органічно «вписують його біографію» в ширші контексти: перебіг місії Юста Юля та історію Північної війни. Важко сказати, чи це був літературний прийом, запозичений із «читацького репертуару», чи авторський спосіб оповіді.

Участь у дипломатичній місії була для Еребо першою закордонною поїздкою, на відміну від його патрона,⁵²⁵ тому й опис побаченого й пережитого подекуди дуже емоційний і відвертий. Автор розповідає про те, як почав курити тютюн і вживати алкоголь;⁵²⁶ вивчати російську мову;⁵²⁷ удосконалювати інші мови (французьку, німецьку й голландську);⁵²⁸ спілкуватися з російськими аристократами, представниками духовенства та іноземними дипломатами;⁵²⁹ проповідувати.⁵³⁰ Свої нові знання та досвід Еребо не трактує як особистий здобуток та передумови для його подальшого успіху після закінчення цієї місії.

Знайомство Еребо з новими державами та їхньою специфікою відбувалося в досить емпіричний спосіб, як свідчить автобіографія. Наприклад, перша зустріч із царськими чиновниками сталася під час прибуття до Нарви, де він мав охороняти майно місії. Описуючи цей досвід, він пише про

⁵²⁵ Наприклад, у тексті «Автобіографії» Расмус Еребо згадує про мандрівку Юста Юля Середземноморським регіоном.

⁵²⁶ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 89.

⁵²⁷ Там само, 88, 90.

⁵²⁸ Там само, 80, 88, 90, 123, 124, 173.

⁵²⁹ Там само, 104, 105, 131, 144.

⁵³⁰ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 81, 91, 133.

«перебільшене відчуття страху» перед ними й «незнання їхньої вірності».⁵³¹ Ймовірно, ці висновки були зроблені пізніше й додані як *post factum*. Емпіричною був також оцінка клімату в новій державі, а брак теплого одягу засвідчив, що зими в Росії таки холодніші, ніж у Данії. Крім того, «російський спосіб подорожі»,⁵³² з яким познайомилися члени данської місії під час проїзду до Новгороду, додав їхнім уявленням ще трохи власних вражень про стан інфраструктури та особливості російської зими.⁵³³ Окрім цього, від початку місії Еребо, як і Юль, зазнавав випробувань при царському дворі, де часто «за російським звичаєм» гучно пиячили.⁵³⁴ Неможливість протистояти цій «традиції» призводила до сильних кількадечних похмілля та, відповідно, відсутності записів у щоденнику як Юста Юля, так і Расмуса Еребо.⁵³⁵ На нашу думку, ці малоприємні (подекуди дуже негативні) спогади додають автобіографії Расмуса Еребо авантюристичності, аніж інформативності. Хоча це доволі типово для жанру автобіографії.

Найпозитивнішими в емоційному плані є, на нашу думку, ті епізоди, де розповідається про спілкування з представниками православного духовенства.⁵³⁶ Наявність цих фрагментів в автобіографії вказує на фахову цікавість Еребо до східного християнського обряду. Його богословський бекграунд також проявився в описах православних храмів. Вони містяться як у щоденнику Юля, так і в тексті автобіографії. Проте в тексті щоденника вони більш розлогі, аніж у спогадах Еребо.⁵³⁷ Ймовірно, він робив детальніші описи у власному щоденнику, який пізніше дублював у щоденнику Юля. «Релігійні спостереження» в текстах обох данців досить чітко декларують їхню конфесійну інакшість та протиставлення релігійній культурі у відвіданих

⁵³¹ Там само, 88.

⁵³² Там само, 93.

⁵³³ Там само, 91, 93.

⁵³⁴ Там само, 103.

⁵³⁵ Текст автобіографії містить інформацію про тривалі похмілля в Расмуса Еребо. Найдовше із згаданих в тексті тривало вісім днів (Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 117).

⁵³⁶ Там само, 105, 131, 142, 144.

⁵³⁷ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 140–1.

держав. Хоча аналіз тексту щоденника Юля засвідчує, що більшість його нотаток були зроблені таки дипломованим богословом Еребом.⁵³⁸

Компаративний аналіз більшості фактів із подорожнього щоденника Юста Юля та автобіографії Расмуса Еребом засвідчує їхню схожість, за винятком дрібних описок та огріхів у датах.⁵³⁹ Це дає змогу припустити, що Расмус Еребом під час місії став досвідченим секретарем, який ретельно записував як власні подорожні спостереження, так і враження Юста Юля. Цей текст добре проілюстрував особливості «писемної культури» освічених данців та використав техніку компіляції щоденникових нотаток та спогадів із різних періодів життя.

У цьому его-наративі трапляються «маркери», що свідчать про наявність певних стереотипів. Наприклад, географічні уявлення про відвідані держави та регіони відображені у вживанні певних топонімів: «Росія» («Rusland») для позначення держави Петра I,⁵⁴⁰ «Туреччина» («Tyrkiet») для згадок про тогочасну Османську імперію,⁵⁴¹ «Козацька Україна» («cosaquiske Ukraine») для окреслення території Гетьманщини,⁵⁴² «Польща» («Pohlen») для теренів Речі Посполитої.⁵⁴³ Також Еребом використав у тексті термін «Європа» («Eurora») під час порівняння тріумфального святкування перемоги під Полтавою з римськими тріумфами,⁵⁴⁴ що, певною мірою, свідчить про репрезентацію ним Росії як частини тогочасної Європи.

Мандрівка разом з Юстом Юлем була сповнена різних фізичних труднощів. Голод, холод, часті хвороби та смертельні небезпеки, які пережив особисто данець, були описані ним в автобіографії як випробування, що він героїчно переніс із Божою допомогою. Можливо, тому цей его-наратив, на

⁵³⁸ Див. детальніше: І. Ю. Папа, «"Протестантська етика" данських дипломатів на початку XVIII ст. (за матеріалами дипломатичної місії Юста Юля, 1709–1711)», *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка* 135 (4) (2017): 37–41.

⁵³⁹ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 142.

⁵⁴⁰ Там само, 107, 109, 142.

⁵⁴¹ Там само, 139, 142.

⁵⁴² Там само, 142.

⁵⁴³ Там само, 89, 151, 153, 181, 185.

⁵⁴⁴ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 98.

думку Петера-Ульфа Мьоллера, нагадує більше біблійну історію «блудного сина», мандрівки якого трактуються як життєві випробування. Хоча завдяки їм Расмус Еребо став не тільки успішним копенгагенським нотаріусом, а й «піонером російських студій у Данії», вивчивши російську мову та переклавши пізніше данською «Соборное уложение».⁵⁴⁵ Проте таке трактування й сприйняття цього его-нарративу побудоване більше на літературному прочитанні цього тексту як зразка данської літератури початку XVIII ст.

На нашу думку, аналіз автобіографії Расмуса Еребо та спроба компаративного аналізу двох его-нарративів вказує не тільки на точки дотику, а й на очевидні відмінності. Хоча учасники однієї подорожі мали спільний досвід, що по-різному відображено в нарративах. «Мікроісторія» життя Еребо доповнює історію дипломатичної місії Юста Юля незначними деталями. Водночас «історія подорожі», викладена в щоденнику, є поширеною версією подій і нарративом, який водночас конструювали обоє данських мандрівників. Отже, ці два его-нарративи поєднує взаємодоповнення та взаємозалежність як у фактологічному, так і сенсовому вимірі.

⁵⁴⁵ «Æreboe, Rasmus, and Poulsen-Hansen, Lars Peder. Den Ryssiske Lov 1649», *Beringiana* 6 (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2013); Møller, «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven», 48–66; Møller, «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen», 27–41.

РОЗДІЛ 3

ТЕКСТ І УЯВЛЕННЯ

3.1. Просторові уявлення: географія та соціальна культура

3.1.1. Особливості данського ітінерарію: маркерні поняття для означення географічного та адміністративного просторів

Згідно з королівською інструкцією, Юст Юль у ролі королівського посланця мав відвідати царя Петра I в Москві та перебувати при ньому для виконання інших інструкцій. Отже, у маршруті подорожі, який було сплановано в данській столиці, кінцевою точкою було вказано Москву, яка на західних ментальних мапах все ще зберігала статус столичного міста. Це добре ілюструє особливості ранньомодерної дипломатії, яка «відображала» політичну карту світу через столиці та персоналії монархів. Проте, щоб добратися до царя й супроводжувати його, члени данської місії мусили також відвідати Козацьку Україну та Річ Посполиту.

Незважаючи на відсутність карти в данському джерелі, подорожні нотатки детально відтворюють маршрут мандрівки (назви регіонів, місцевостей, опис природи й населених пунктів та ін.) (Додаток 12). Єдина згадка про географічну мапу Росії (під час переправи через річку Ока⁵⁴⁶) дає змогу зробити припущення, що Юст Юль таки користувався картами під час подорожі. На жаль, невідомо, якими саме.⁵⁴⁷

Опис природних об'єктів та особливостей ландшафту в подорожніх нотатках нагадує більшість тогочасних тревелогів. Це, звичайно, виходить за межі королівських інструкцій, але дає змогу «уявити» географію та природні ресурси царської Росії та Речі Посполитої. Наприклад, такий «туристичний

⁵⁴⁶ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 376.

⁵⁴⁷ Малоймовірно, що це були данські карти, оскільки Данія в цей час не мала відомих осередків для укладання та друку карт. (Див.: *The History of Cartography*, vol. 4, «*Cartography in the European Enlightenment*», edited by M. H. Edney and M. S. Pedley, Associate Editors, R. W. Karrow, D. Reinhartz and S. Tyacke (Chicago and London, 2019).) Швидше за все, Юст Юль користувався нідерландськими картами російських земель, які були відомі йому із часів служби на флоті.

погляд»⁵⁴⁸ Юста Юля часто зупинявся на описах водойм (озера, річки, ставки) та приморських територій. В данському джерелі є численні згадки про Ладогу⁵⁴⁹ та Неву,⁵⁵⁰ нотатки про мости на річці Ока,⁵⁵¹ опис Дніпра під час візиту до Києва,⁵⁵² опис Прута та Дністра під час прутської кампанії Петра I,⁵⁵³ а також подорожі на поромі Сяном та Віслою,⁵⁵⁴ згадки про багаті на рибу ставки та озера Речі Посполитої.⁵⁵⁵ Цей фокус також відсилає нас до бекграунду Юста Юля, вихідця з морської держави, для якої морські та водні шляхи завжди були в списку найпріоритетніших транспортних каналів та природних ресурсів.

Простір ранньомодерної Росії в описах данських мандрівників виглядає подекуди природним і недоторканим, але водночас нецивілізованим. Негативні враження від подорожей поганими дорогами або бездоріжжям, труднощі пересування заболоченою місцевістю, великі відстані між містами та селами й загалом погану інфраструктуру не додають образу позитивних ознак та протиставляють іншим європейським державам.⁵⁵⁶

У тексті щоденника можна виокремити певні лексичні маркери, які дають змогу реконструювати систему просторових та орієнтаційних уявлень данських мандрівників. Найширшими категоріями, що трапляються в тексті джерела, є поняття «світ» («verden»),⁵⁵⁷ яке подекуди тотожне поняттю «Європа» («Europa»),⁵⁵⁸ та «іноземні / закордонні держави» («fremmede lande»).⁵⁵⁹ Наведені поняття часто протиставляються царській Росії не тільки в географічному, а й у цивілізаційному вимірі. Наприклад, у тих випадках, коли

⁵⁴⁸ Згідно з теорією дослідника мобільності Джона Уррі, «туристичний погляд» властивий мандрівникам у різні епохи.

⁵⁴⁹ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 208, 220, 265, 277.

⁵⁵⁰ Там само, 117, 208, 219, 222.

⁵⁵¹ Там само, 376.

⁵⁵² Там само, 387–8.

⁵⁵³ Там само, 420, 423.

⁵⁵⁴ Там само, 432–5, 445.

⁵⁵⁵ Там само, 401, 430.

⁵⁵⁶ І. Папа, «(Не)повсякденне життя данського дипломата під час місії (за матеріалами подорожнього щоденника Юста Юля, 1709–1711 рр.)». *Наук. записки НАУКМА. Історичні науки* 1 (2018): 3–11.

⁵⁵⁷ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 56, 113, 244, 245, 278, 356.

⁵⁵⁸ Там само, 87, 113, 224, 242, 334.

⁵⁵⁹ Там само, 56.

права та свободи європейських дипломатів обмежувалися на території Росії на відміну від європейських держав⁵⁶⁰ або коли російського царя порівнювали з монархами в Європі.⁵⁶¹ Нам не вдалося знайти прямих згадок чи альянсів, які б натякали на використання координат Північ — Південь та Захід — Схід у процесах мапування. Ймовірно, це свідчить про відсутність або інше трактування цих категорій у данській системі уявлень про світ, а також Росію і Річ Посполиту зокрема.

Як свідчить джерело, Юст Юль коротко перебував у Берліні та Потсдамі, а вже звідти вирушив через пруські володіння («Preutziske Herredømme»)⁵⁶² до Росії. Ознаками перетину кордону на цьому відтинку подорожі була зміна валюти та мови. Щось схоже відбувалося й на наступних кордонах, проте до цього переліку додавалися військові застави (блокпости), які нагадували про Північну війну. Інколи це були природні бар'єри (наприклад, болота між Російською та Козацькою Україною).⁵⁶³

Автори щоденника також використовують поняття «кордони», яке часто поєднують з атрибутивними прикметниками «російські» та «царські» (і. е. «Ryssziske grændser»,⁵⁶⁴ «tsarens grændszer»,⁵⁶⁵ «Ryslands grændser»⁵⁶⁶), наголошуючи на політичній та символічній владі російського правителя на цих теренах. Це доволі зрозумілий і природний спосіб окреслювати кордони держав із монархічним устроєм. Ці джерельні приклади частково ілюструють поняття «кордон» (англ. border) та «межі» (англ. boundaries), які часто слугують для реконструкції політичних карт та ментальних мап.

Ще однією особливістю данського его-наративу є назви держав, які використовуються як на політичній, так і ментальній мапі цього регіону. Вони символізують тяглість мовної традиції та «протестантську лаконічність»

⁵⁶⁰ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 76.

⁵⁶¹ Там само, 113, 244–5.

⁵⁶² Там само, 28.

⁵⁶³ Там само, 335.

⁵⁶⁴ Там само, 121, 253, 329, 376.

⁵⁶⁵ Там само, 7.

⁵⁶⁶ Там само, 374.

форми. Наприклад, називати державу Петра I Росією, на думку деяких сучасних істориків, некоректно. Проте в аналізованому данському тревелогі слово «Росія» («Rysland») вживається більш ніж 120 разів у різних контекстах. Як свідчать данські словники, ця форма використовувалася ще в Середні віки та циркулювала пізніше в ранньомодерну добу.⁵⁶⁷ Хоча назва «Московія» теж була і її вживали в різні історичні епохи як синонім.⁵⁶⁸ Отже, використання цієї назви для позначення Російської держави на початку XVIII ст. є цілком коректним та обґрунтованим як для данських мандрівників, так і їхніх земляків. «Московія» в тексті цього джерела трапляється досить рідко (наприклад, у німецькому тексті королівської інструкції та латинській супровідній грамоті, вписаній у текст щоденника). Як свідчать статті в данських глосаріях та словниках, назва «Росія» була відомою і вживаною в тогочасній данській мові паралельно з терміном «Московія».⁵⁶⁹ Отже, держава, яку ранньомодерні європейські мандрівники зазвичай називали «Московія», данці також позначали як «Росія».

Географічний та політичний простір, який відвідала данська місія, був окреслений за допомогою різних наративних стратегій. Юст Юль та Расмус Еребю використовують доволі модерні назви для їхнього позначення. Наприклад, Річ Посполиту в тексті згадують переважно як Польщу («Pohlen»)⁵⁷⁰ Проте «Річ Посполита» («Republiquen af Pohlen») усе ж трапляється в оригіналі декілька разів (Додаток 11).⁵⁷¹

Українські ж території, які були раніше інкорпоровані до складу Речі Посполитої та Російської держави, отримали власні окреслення: «Російська

⁵⁶⁷ «Rysland» fra *Moths Ordbog*, <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=Rysland>; «Ryssland» fra *Kalkars Ordbog*, <https://kalkarsordbog.dk/ordbog?query=ryssland>; «Rysland» fra *Holbergordbog*, bind 4, <https://holbergordbog.dk/ordbog?query=ryssland>.

⁵⁶⁸ «Moskovien» fra *Kalkars Ordbog*, <https://kalkarsordbog.dk/ordbog?query=moskovien>; «Muskou Hertugdom» fra *Moths Ordbog*, <https://mothsordbog.dk/ordbog?select=Muskou%20Hertugdom&query=muskou>; «Moscovien» fra *Holbergordbog*, bind 3, <https://holbergordbog.dk/ordbog?query=moscovien>.

⁵⁶⁹ «Rysse(re) (Rytser)» fra *Otto Kalkar: Ordbog til det ældre Sprog (1300–1700) i 2. udgave* fra 1976, [https://kalkarsordbog.dk/ordbog?entry_id=67140386&query=Rytseland&hi=Ry\(t\)s\(e\)land](https://kalkarsordbog.dk/ordbog?entry_id=67140386&query=Rytseland&hi=Ry(t)s(e)land); «Rysland» fra *Moths Ordbog*, <https://mothsordbog.dk/ordbog?query=Rysland>; «Rysland» fra *Holbergordbog*, bind 4, <https://holbergordbog.dk/ordbog?query=Rysland>.

⁵⁷⁰ У тексті джерела більше 60 разів трапляється саме ця назва.

⁵⁷¹ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 334, 429, 437.

Україна» («*Ryssziske Ukrainien*»),⁵⁷² «Польська Україна» («*Pohlske Ukranien*»)⁵⁷³ та «Козацька Україна» («*Cosaquiske Ukranien*»)⁵⁷⁴ або «Козацька держава / земля» («*Cosaquenland*»)⁵⁷⁵. Перші два варіанти можна трактувати як позначення прикордонних, транзитних територій (тобто «окраїна»). Отже, використані в подорожньому щоденнику Юста Юля та Расмуса Еребо назви можна вважати відображенням данських мовних реалій початку XVIII ст. (Додаток 10). Ми будемо використовувати їх як маркерні віхи в реконструкції їхніх уявлень.

3.1.2. Ітінерарій подорожі до Росії

Маркерами для позначення географічної та культурної периферійності Російської держави були ремарки Юля на перших сторінках щоденника про «довгу й небезпечну подорож».⁵⁷⁶ Ймовірно, вони були написані після завершення місії, в процесі формування тексту щоденника із чернеткових нотаток. Проте можемо також припустити наявність у данському придворному середовищі (можливо, і суспільному дискурсі) певних стереотипних уявлень про Росію, які підсилювались також Північною війною. Зрештою, сама мандрівка з Данії до російських теренів таки була досить тривалою⁵⁷⁷ й небезпечною через воєнні дії в Балтійському морі.

Слід зазначити, що «подорож до Росії» відбувалася за певним маршрутом, у якому можна виокремити свої етапи. Данські та німецькі володіння (пруські, саксонські, річпосполитські), які Юсту Юлю та Расмусу Еребо довелося переїхати на шляху до царської Росії, були своєрідним вступом до цієї подорожі.

⁵⁷² Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 381.

⁵⁷³ Там само, 401.

⁵⁷⁴ Там само, 381.

⁵⁷⁵ Там само, 134, 424, 381, 382, 386, 387, 398.

⁵⁷⁶ Там само, 5.

⁵⁷⁷ Він виїхав із Берліна 16 липня 1709 року й лише 3 вересня 1709 року прибув до Нарви.

Точкою відліку стало данське місто Роскілле (17 червня 1709 року), звідки данська місія дісталася до Гамбургу, а пізніше — до Берліна та Потсдама, де чекала на детальніші інструкції від данського короля Фредеріка, які отримала лише 6 липня 1709 року. Напевно, Юль був добре обізнаний із цим регіоном, як і майбутні читачі його подорожнього щоденника (і. е. данський король та його таємні радники), тому цей простір вважався «безпечним та своїм», а отже, не потребував детального опису. Помітні захоплення від побаченого в Берліні та Потсдамі,⁵⁷⁸ а також позитивна оцінка наявної інфраструктури (і. е. добрих заїжджих дворів,⁵⁷⁹ системи дороговказів⁵⁸⁰), що буде пізніше дисонувати з реаліями царської Росії.

Після отримання інструкцій Юль прямував через річпосполитський Гданськ, прусський Кенігсберг та Ліфляндію до Нарви. Саме тут почнеться «російська частина» його ітінерарію. Присутність російської адміністрації та численних військових, прогулянки містом та візити до певних осіб (і. е. коменданта Нарви, протестантського пастора та ін.) дають змогу данському мандрівнику зробити свої перші спостереження про Російську державу та її представників, із якими він уперше тут зустрівся.

У щоденнику є детальні нотатки про агресивну політику царя щодо місцевого населення, яка втілювалась у дискримінації протестантів⁵⁸¹ та всіляких утисках (і. е. виселення, конфіскація майна) після захоплення міста росіянами. Данського мандрівника важко запідозрити в симпатіях до місцевих мешканців, проте описи не дуже справедливої поведінки росіян все-таки дають підставу припускати його особисте несприйняття таких методів.

Царська Росія постає перед Юстом Юлем як країна дивних і незрозумілих звичаїв: накладання хреста перед трапезою,⁵⁸² використання по батькові у

⁵⁷⁸ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 21.

⁵⁷⁹ Там само, 28.

⁵⁸⁰ Там само, 12–13.

⁵⁸¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 51.

⁵⁸² Там само, 70, 83.

звертаннях,⁵⁸³ биття поклонів⁵⁸⁴ та ін. Більшість цих традицій апелюють до православної релігійної культури або ж практик, властивих традиційним суспільствам. За спостереженнями данського посланця, росіяни на початку XVIII ст. всіляко намагалися копіювати «європейські народи», щоб позбутися цього спадку (тонкий натяк на реформи Петра I), але всередині них все одно залишався «неотесаний мужик».⁵⁸⁵

Враження від Нарви були доповнені враженнями від тривалого перебування в Москві та Петербургу й коротких візитів до інших міст (Новгорода, Твері, Выборгу, Калуги). Досвід проживання в старій і новій столицях царської Росії та частих переїздів між маленьким та великим містами дав змогу данському посланцеві сформувати нову групу спостережень та уявлень про територію Росії та її інфраструктуру.

Наприклад, під час подорожі з Нарви до Петербурга, а пізніше до Москви данський мандрівник вказує точні відстані та час в дорозі.⁵⁸⁶ Власне, великі дистанції між містами дослідники історичної географії та міської історії вважають ознакою периферійності, оскільки свідчать про низьку густоту населення та нерозвинуту інфраструктуру регіону: «європейський континент, за винятком його східної частини, вже в XV ст. був вкритий густою мережею невеликих міських поселень, що розташовувалися одне від одного в середньому на відстані 20–30 км. Наприкінці XVIII ст. середня відстань між містами Великої Британії, Німеччини, Італії, Іспанії та Франції становила від 12 до 30 км».⁵⁸⁷

Також істотним недоліком російської інфраструктури була нестача або повна відсутність заїжджих дворів⁵⁸⁸ на міжміських маршрутах. Єдиним позитивом була наявність верстових стовпів на російських дорогах, що

⁵⁸³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 71.

⁵⁸⁴ Там само, 48.

⁵⁸⁵ Там само, 79.

⁵⁸⁶ Там само, 96, 115.

⁵⁸⁷ Б. Миронов, «Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации», *Отечественные записки* 3(48) (2012).

⁵⁸⁸ Там само, 114.

допомагали Юсту Юлю підраховувати відстань між відвіданими містами.⁵⁸⁹ Брак дорожнього сервісу в цій частині Європи, окрім подиву, викликав роздратування в данців, як можна зрозуміти з оповіді, через неготовність російської влади дбати про потреби іноземних мандрівників, особливо дипломатів.⁵⁹⁰

Після тривалого перебування в Москві та Петербургу данський посол помічає домінування деревини як будівельного матеріалу на російських теренах. Дерев'яна забудова російських міст, за спостереженнями мандрівників, була основною причиною частих і масивних пожеж,⁵⁹¹ які призводили до летальних випадків серед населення та тотальної руйнації міст.⁵⁹²

Попри певну критику цієї будівельної практики, він порівнює її з дерев'яною архітектурою Норвегії,⁵⁹³ яка була тоді в складі Данського королівства й теж певною мірою вважалась периферією.⁵⁹⁴ У щоденнику йдеться про те, що навіть дороги в Москві викладені з дерев'яних колод, а не бруковані.⁵⁹⁵ Хоча данський дипломат згадує про тогочасні спроби Петра I наблизити міський ландшафт Москви до європейських стандартів через наказ не використовувати дерево для будівництва в межах Кремля.⁵⁹⁶ Проте всі ці подорожні спостереження можна трактувати в різний спосіб. Наприклад, як певне протиставлення дерев'яної російської периферії і цегляного та брукованого європейського центру з метою засвідчити бідність, простоту міської забудови й нерозвинуту інфраструктуру Московії.⁵⁹⁷ Слід врахувати, що в Данії з XVI до XVIII ст. відбувався перехід від дерев'яної до цегляної забудови, який супроводжувався масштабним винищенням данських лісів (для

⁵⁸⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 95.

⁵⁹⁰ Там само, 247.

⁵⁹¹ Там само, 106, 160, 229, 324.

⁵⁹² Там само, 330.

⁵⁹³ Там само, 98, 104, 106.

⁵⁹⁴ *Cambridge History of Scandinavia*, vol. 2, 392–416.

⁵⁹⁵ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 107, 328.

⁵⁹⁶ Там само, 171.

⁵⁹⁷ H.-J. Nitz, «The Early-modern World-system in Geographical Perspective», *Erdkundliches Wissen* 110 (Stuttgart, 1993): 265–96.

випалювання цегли). Ці зміни призвели пізніше до збільшення піщаних дюн в окремих регіонах королівства й законодавчого обмеження використання лісових ресурсів наприкінці XVIII ст.⁵⁹⁸ Тому можна припустити, що в епоху Юста Юля цегляна забудова починала домінувати в данських містах, а дерев'яна асоціювалася з норвезькою периферією, яка мала більші, ніж Данія, лісові ресурси. Крім того, «нідерландський досвід» данського дипломата, на нашу думку, теж сформував його уявлення про типове ранньомодерне європейське місто з брукованими вулицями, регулярною забудовою та цегляними будинками.⁵⁹⁹

Іншою ознакою периферії, яку можна виокремити з наративу, є погана поштова комунікація між європейськими та російськими містами, яку помічає Юст Юль. У ранньомодерну добу пошта була своєрідним маркером цивілізованості та інтегрованості в європейський комунікаційний простір, передвісником медіа та преси. Для данського посла ця велика незручність, із якою він зіткнувся в Петербургу,⁶⁰⁰ не давала йому змоги виконувати королівську інструкцію про листування та звіти.⁶⁰¹ Також данський посланець не міг отримувати вчасно листи з Данії⁶⁰² та змушений був платити за дипломатичну кореспонденцію з власної кишені.⁶⁰³ Нерозвинута поштова система на російських територіях⁶⁰⁴ дуже контрастувала з відносно розвинутою європейською мережею,⁶⁰⁵ прусський приклад якої Юст Юль описує у своєму журналі.⁶⁰⁶ Недосконалість цього комунікаційного каналу додавала іміджу царської держави лише «мінусів» від іноземців різного рангу (дипломатів, купців та ін.).

⁵⁹⁸ T. Kjærgaard, *The Danish Revolution, 1500–1800, an Ecohistorical Interpretation* (Cambridge, 1994).

⁵⁹⁹ Anon, «A Golden Age — Innovation in Dutch Cities 1648–1720 — Jonathan Israel describes the trail-blazing technological advances that made Holland's cities magnificent and set the pace for the rest of Europe», *History Today* 45(3) (1995): 14–20.

⁶⁰⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 254.

⁶⁰¹ Юст Юль написав першого листа з Росії до Данії 10 січня 1710 року (Там само, 131–2).

⁶⁰² Там само, 83.

⁶⁰³ Там само, 271.

⁶⁰⁴ N. Platonova, *Russian Postal Service in the 18th century*, in: *Post Offices of Europe, 18th–21st centuries: A comparative History* (Paris, 2007), 115–25.

⁶⁰⁵ N. Schobesberger, et al., «European Postal Networks», in *News Networks in Early Modern Europe*, edited by M. Noah and R. Joad, 19–63 (Leiden, Boston, 2016), <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h1ng.9>.

⁶⁰⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 10.

Брак імпортованих товарів та харчових продуктів загалом виглядає як ще один приклад «відсталості» царської Росії на початку XVIII ст., незважаючи на активну торгівлю з європейським ринком через портове місто Архангельськ.⁶⁰⁷ Неможливість придбати провіант та дорожнеча продуктів (через війну та спекуляцію),⁶⁰⁸ на думку данця, були одними з «незручностей проживання» в цій державі,⁶⁰⁹ особливо для іноземців. Юль Юст, зазнавши випробування таким дефіцитом, врешті замовив певні продукти в Данії, за які теж заплатив самостійно, про що скаржився в щоденнику.⁶¹⁰ Продуктовий дефіцит⁶¹¹ та простота російської кухні змушували іноземних дипломатів витратити гроші на своє утримання та організацію прийомів, де зазвичай для полегшення різних дипломатичних справ іноземці пригощали росіян дорогим імпортованим алкоголем.⁶¹²

Отже, Юст Юль завдяки спостережливості, досвіду та детальним нотаткам описав, використовуючи методи порівняння та контрасту, простір Російської держави на початку XVIII ст. Ці характеристики складно назвати однорідними, оскільки вони стосуються різних сфер (дорожньої інфраструктури, економіки, системи комунікації, архітектури, продовольчого ринку). Проте їхня критика, порівняння з іншими державами, контрастування недоліків та досягнень у певних сферах дають змогу уявити низку проблем, властивих «європейській периферії», яку уособлювала Росія.⁶¹³ У щоденних нотатках Юста Юля досить добре проілюстровано географічну віддаленість, інфраструктурну нерозвинутість, культурну та релігійну інакшість, надмірну

⁶⁰⁷ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 364.

⁶⁰⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 204.

⁶⁰⁹ Там само, 268.

⁶¹⁰ Там само, 232.

⁶¹¹ У першому томі «Матеріальної цивілізації» Фернан Бродель пише про зв'язок урбанізації та екстенсивного сільського господарства в ранньомодерній Росії. На його думку, брак продуктів призводив до стагнації наявних міст та не сприяв появі нових. Вони, на його думку, «жили не за європейським західним часом», бо були приречені на відставання через монголо-татарську навалу, яка зупинила їхній розвиток (Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*, пер. з фр. Григорій Філіпчук (Київ, 1997), 450–1).

⁶¹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 275–6.

⁶¹³ Домінік Лівен у першому розділі *Cambridge History of Russia*, який назвав «Russia as empire and periphery», пише, що Росія була гідним членом «імперського клубу», проте її несприятливе географічне (периферійне) розташування завжди віддаляло її від цивілізації та світового добробуту.

традиційність та масову неосвіченість, які формували непривабливий образ Росії в 1709–1711 рр.

Відсутність тогочасних данських карт,⁶¹⁴ які б відображали просторові уявлення про царську Росію та її сусідів, на жаль, не дає змоги висувати додаткові гіпотези щодо трактування місця Росії як держави на карті Європи. Проте наявність у данському мовленні виразу «місто в Росії»,⁶¹⁵ що означає щось далеке, незрозуміле й фантастичне водночас, можна пов'язати з данським сприйняттям Російської держави, що сформувалося завдяки особистим візитам данців до цієї держави та тогочасному міжнародному дискурсу.⁶¹⁶ На думку данського історика Петера-Ульфа Мьоллера, «місто в Росії» було своєрідним підсумком тривалої, але строкатої історії дансько-російських відносин. На жаль, неможливо точно визначити час та причину появи цього словосполучення у вжитку самих данців. Проте цілком очевидно, що ця ідіома мала емпіричний базис, адже різні населені пункти (а саме — міста й села) завжди були основою будь-якого маршруту (дипломатичного чи торговельного), тому найчастіше саме вони слугували для творення відомих стереотипів та різних ідіом.

3.1.3. Уявне маркування кордонів царської Росії та Речі Посполитої

За нашими спостереженнями, так звана українська частина місії Юста Юля потрапила в «сіру зону», у якій приваблювала лише українських істориків та літературознавців, захоплених політичними ідеями та бажанням проілюструвати «довге тривання» української державницької традиції текстами іноземних (буцімто незаангажованих) мандрівників. Російські та данські дослідники, які теж трактують це джерело з погляду міждержавних відносин у час війни, не звертали уваги на цю частину щоденника Юста Юля.

⁶¹⁴ W. R. Mead, «Scandinavian cartography 1650–1800», *Norsk Geografisk Tidsskrift — Norwegian Journal of Geography* 74:4 (2020), 209–13, DOI: 10.1080/00291951.2020.1811756.

⁶¹⁵ «En by i Rusland», <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=en%20by%20i%20Rusland>.

⁶¹⁶ P. U. Møller, «Hvordan russerne er. Et stykke dansk mentalitetshistorie», in *Danmark og Rusland i 100 år*, eds. S. A. Christensen & H. Gottlieb (København, 1993), 104–31.

4 січня 1711 року царський посол у Туреччині надіслав «недобрі новини» до Москви про оголошення війни турецьким султаном.⁶¹⁷ Ця звістка, як пише данець, спричинила миттєву реакцію Петра I йти «походом проти турків».⁶¹⁸ Проте офіційно війну було оголошено царським маніфестом 8 березня в Успенському соборі Москви, де був присутній і данський посланець.⁶¹⁹ Уже 17 березня Петро I разом зі своєю свитою та міністрами вирушив із Москви на південь без особливого інформування та попередження іноземних послів, на що нарікає в щоденнику Юст Юль.⁶²⁰

Оскільки королівська інструкція зобов'язувала данського посланця перебувати при російському правителеві та оперативно інформувати данський двір про різноманітні зміни, то цей поворот подій був для Юста Юля доволі несподіваним. Проте цілком очевидно, що російська сторона не хотіла інформувати союзників та їхніх дипломатів про всі плани та деталі цієї воєнної кампанії, тому, наприклад, всіляко затримувала від'їзд данця з Москви.⁶²¹ Як відомо із щоденникових записів, Юст Юль змушений був чекати на офіційний лист головного канцлера Головкина щодо можливого місця зустрічі.

Цей довгоочікуваний лист данський посланець отримав 2 травня,⁶²² проте зміг вирушити в подорож лише 29 травня через власні проблеми зі здоров'ям та тривалу підготовку до цієї подорожі за участі Посольського приказу. У супроводі 12 солдатів і пристава він вирушив до Києва, де мав отримати подальші офіційні інструкції.⁶²³

На своєму шляху до «Російської України», на території якої за тогочасним адміністративним поділом Російської держави в 1708 р. було створено Київську губернію,⁶²⁴ данський посланець відвідує Калугу (1–

⁶¹⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 274.

⁶¹⁸ Там само, 274.

⁶¹⁹ Там само, 292–3.

⁶²⁰ Там само, 296.

⁶²¹ Там само, 296, 328.

⁶²² Лист був датований, за нотатками Юста Юля, 24 квітня.

⁶²³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 328.

⁶²⁴ А. Ф. Селиванов, «Киевская губерния», в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.) (Санкт-Петербург, 1890–1907); П. Гай-Нижник, «Київська губернія», в *Енциклопедія сучасної України*. 30 т., ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України

3 червня) і Лихвин (4 червня 1711 року). Власне, останнє місто, за його нотатками, і є межею Смоленської та Київської губерній.⁶²⁵ Наступне ж місто Бельов (Bielow, Белевъ) є першим містом уже згаданої Київської губернії, за нотатками Юста Юля.⁶²⁶ Мандрівник занотував, що це «досить велике місто, яке має блокгауз із дерев'яними стінами й управляється комендантом».⁶²⁷ Цей спосіб опису стане майже шаблоном для згадки про інші міста на цьому маршруті. Перебування в Болхові, який за описом теж був невеликим містом, але з дерев'яними укріпленнями, запам'яталося гостинністю бургомістра й щедрими продуктовими дарами.⁶²⁸

Із 7 до 11 червня Юст Юль проїздить багато міст і сіл (Додаток 13), про які майже нічого не пише. Винятком був лише Карачев, яке він називає першим містом «Російської України». На думку українського історика Володимира Маслійчука, поняття «Україна» в цьому випадку є суто географічним та означає «окраїну», «кордон».⁶²⁹ Тому оборонні укріплення та фортеці є невід'ємною складовою цього прикордонного ландшафту.

За нашими спостереженнями, триваліше перебування в містах впливало на їхній опис у подорожньому щоденнику. Наприклад, перебування в Сєвську із 12 до 14 червня додало до опису цього укріпленого, але опустілого міста навіть історичну нотатку про перебування там у давні часи бояр та царських чиновників.⁶³⁰ Швидше за все, ця інформація була отримана від місцевого бургомістра, який теж гостинно прийняв іноземного мандрівника⁶³¹ або царського пристава, який супроводжував данця.

НАН України (Київ, 2012), т. 12: «Кал — Киї», 662–3; О. Маркова, «Київська губернія», в *Енциклопедія історії України*, 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України (Київ, 2007), т. 4, «Ка — Ком», 220; Л. Похилевич, *Сказания о населенных местностях Киевской губернии* (Київ, 1864); *Список населенных мест Киевской губернии* (Київ, 1900).

⁶²⁵ Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 331.

⁶²⁶ Хоча дослідники стверджують, що це місто мало не дуже визначений статус у цей час. Його зараховували до Смоленської, а пізніше — до Київської губернії.

⁶²⁷ Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 331.

⁶²⁸ Там само, 332.

⁶²⁹ В. Маслійчук висловив таку думку в електронному листі-відповіді на мої запитання та гіпотези щодо цього фрагмента джерела.

⁶³⁰ Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 334

⁶³¹ Там само.

На цьому етапі мандрівки «Російською Україною» автор щоденника доволі малослівний. Ймовірно, причиною цього був брак часу та специфіка мандрівки, пріоритетом якої було якнайскоріше досягнути Києва. Данський посланець завжди вказував відстань між населеними пунктами та коротко описував міста й села, їхній розмір, фортифікації, залюдненість та наявність місцевої влади, яка мала б допомагати йому з провіантом, кіньми тощо. Такий підхід виглядає доволі прагматичним із погляду читача та дослідника, оскільки дає змогу відтворити маршрут та відчитати певні «уявлення» про «російський звичай» гостинності, тогочасну архітектуру малих міст і їхній стан.

Уже 14 червня 1711 року данський посол досягнув своєрідного кордону Російської та «козацької України» (Гетьманщини), про який мандрівникові нагадує зміна одиниць відстані: верстові стовпи змінюються стовпами з відстанню в милях, а також природний бар'єр — болото. Тут автор щоденника щиро зізнається, що це його перший візит до «черкаської або козацької України».⁶³²

15 червня данська місія відвідала село Есмань та місто Глухів, де залишалася аж до 17 червня. Приязне ставлення місцевої влади в особі Андрія Маркевича (тодішнього глухівського сотника) та тривале перебування вплинули на зміст подорожніх спогадів данського посланця. Юст Юль звернув увагу на певні відмінності в одязі, релігійній культурі та поведінці населення Глухова.⁶³³ Також він додав до свого опису кілька історичних штрихів: історію зруйнування Батурина, що спричинилась до перенесення столиці Гетьманщини до Глухова;⁶³⁴ ув'язнення князя Михайла Корибута Вишневецького (прихильника Станіслава Лещинського) в Глухові;⁶³⁵ участь гетьмана Івана Скоропадського в Прутському поході, через який його, власне, не було в Глухові. Також данський дипломат згадує про царських резидентів при

⁶³² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 335–6.

⁶³³ Там само, 336–8.

⁶³⁴ В. М. Заруба, *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* (Дніпропетровськ, 2007).

⁶³⁵ Ю. Мищик, «Вишневецькі», в *Енциклопедія історії України*. 10 т., редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України (Київ, 2003), т. 1, «А — Б», 519–20; Z. Anusik, «O księżętach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu», *Przegląd nauk historycznych*, VIII, № 2 (2009): 149–244.

гетьмані, призначених царем після 1709 р. Всі ці деталі є доволі строкатими, але дають змогу читачеві помітити «мозаїчність» у системі уявлень іноземних мандрівників про Гетьманщину, які формувалися під час не дуже тривалих візитів до очільників міст та на основі власних подорожніх спостережень щодо культури населення та історії регіону через «відомі сюжети» й культуру усної пам'яті.

Щоденниковий запис про прибуття до Кролівця 17 червня теж доволі схожий на опис Глухова за структурою. Це «велике і красиве місто» запам'яталося данському мандрівникові охайними будинками, забудова якого відрізнялась від московської⁶³⁶ й нагадувала данську; щедрими на рибу озерами; і особливим передзвоном церковних дзвонів. У цих спостереженнях можна «відчитати» спробу мандрівника знайти щось культурно близьке; протиставити уже побаченому та емпірично пізнаному в недавніх мандрах.⁶³⁷

Наступними в маршруті Юста Юля були невеличкі села та міста, де місцеві звичаї гостинності йому припали до душі: принесення хліба-солі в селі Царівка (18 червня),⁶³⁸ щедрі гостинці від влади в Коропі (18 червня)⁶³⁹ та Нових Млинах (19 червня).⁶⁴⁰ Тут мандрівникам, імовірно, від місцевих жителів стала відома історія частих нападів і пожеж у Коропі, як свідчить нотатка в щоденнику.⁶⁴¹ Проте, попри позитивні враження від мандрівки цими краями, данський посол мав і негативний досвід: селяни Борзни відмовилися віддати своїх коней, що затримало данця в цьому місті аж до 21 червня. Як відомо, Юст Юль отримав у Москві від Посольського приказу супровідну грамоту щодо забезпечення його провіантом та кіньми дорогою до Києва.⁶⁴² Однак місцеве населення, втомлене від війни й постійного грабунку, зреагувало на це

⁶³⁶ В. А. Смолій, ред. *Історія української культури*. 5 т. Т. 3., «Українська культура другої половини XVII–XVIII століть». Київ, 2003.

⁶³⁷ В. Ададуров, *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1, «Религия — Язык» (Київ, 2017), 169–70.

⁶³⁸ Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 339.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ С. А. Токарев, «Коропська сотня Ніжинського полку як осередок обслуги козацької артилерії», *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.*, вип. 4 (Київ, Глухів, 2011), 190–3.

⁶⁴² Юль, *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом*, 328–9.

неприхильно. Хоча таке бунтарство місцевих було потрактоване данцем як вияв наївності й, відповідно, не було покаране. Ймовірно, під час згаданого візиту до Глухова він уже мав уявлення про «вольності» місцевого населення, «бунтарство козаків» і толерантно ставився до цієї національної риси.⁶⁴³

Лише один день (22 червня) Юст Юль перебував у Ніжині, який описаний у його щоденнику як «велике торгове місто з добрими валами», де торгують греки й розташований великий гарнізон російських солдатів.⁶⁴⁴ По дорозі ж на південь, до Києва, данський посол відвідав села Носівку (23 червня),⁶⁴⁵ Козари (24 червня),⁶⁴⁶ місто Козелець (24 червня),⁶⁴⁷ а також села Димерку (25 червня)⁶⁴⁸ та Бровари (26 червня).⁶⁴⁹ До Києва данський посланець дістався 26 червня 1711 року.⁶⁵⁰

У столиці новоутвореного Київського губернаторства Юст Юль перебував досить тривалий час (від 26 червня до 14 липня), тому опис міста та подорожніх вражень мандрівника-посла доволі розгорнутий та детальний, на відміну від усіх згаданих вище міст. Тут данський посланець мав особисту зустріч із князем Дмитром Голіциним, який, за його словами, сприяв ремонту його екіпажів і дозволив оглянути місто та його укріплення. Данські дипломати відвідали Києво-Печерську лавру та комплекс печер, де зберігалися мощі відомих святих та монахів цієї обителі. Також члени данської місії оглянули Софіївський собор. Детальні описи храмів, вміщені в щоденнику, ймовірно, були написані секретарем Еребо, богословські деталі у яких виказують справжнього автора або співавтора.⁶⁵¹

⁶⁴³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 336.

⁶⁴⁴ Там само, 340.

⁶⁴⁵ Там само, 341.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ Там само, 342.

⁶⁴⁹ Там само.

⁶⁵⁰ Там само.

⁶⁵¹ Там само, 343–6.

Окрім сакральних споруд, які в усі часи привертали увагу іноземних мандрівників своєю архітектурою (і. е. «релігійний туризм»⁶⁵²), данські мандрівники мали можливість побачити Києво-Могилянську академію, помітити поділ міста на Нижнє та Верхнє, а також оцінити фортифікаційні споруди. Проте чомусь у цьому описі бракує згадок про міське населення та його повсякдення, які дали б змогу охарактеризувати, наприклад, тогочасний одяг та побут київських міщан.

Оскільки Київ був проміжною точкою маршруту данського дипломата до військової ставки Петра I, Юст Юль та його супровід продовжили свої мандри на південний захід від Києва. У другій половині липня 1711 р. данському посланцеві довелося подолати непростий маршрут, але вже теренами так званої Польської України, тобто територіями, що входили до складу Речі Посполитої. Згідно з тогочасним адміністративним поділом, це були Брацлавське та Подільське воєводства.⁶⁵³

Ця частина мандрівки почалась тривалим та складним виїздом із Києва й першою ночівлею в полі. Зміна рельєфу, яку Юст Юль помітив у Василькові,⁶⁵⁴ була географічною відмінністю Правобережної України, розташованої на Подільській височині. Також у щоденнику данський мандрівник згадує про минулу епідемію чуми на цих територіях (ймовірно, 1710),⁶⁵⁵ яка теж була частково причиною знелюднення.

Наступна зупинка в Білій Церкві (17–18 липня) дала змогу Юсту Юлю оглянути систему укріплень у цій фортеці та дізнатися про недавній набіг татар, напади яких у цьому регіоні й були зазвичай причиною малолюдності

⁶⁵² В. Ададуров, *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1, «Религия — Язык» (Київ, 2017), 165–72.

⁶⁵³ М. Крикун, *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел: [монографія]*, АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії, 2-ге вид. (Київ, 1993); М. Крикун, *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали*, Укр. катол. ун-т, гуманіт. ф-т. (Львів, 2012).

⁶⁵⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 345.

⁶⁵⁵ М. К. Бородій, «До історії боротьби з чумою на Україні», *Український історичний журнал* 5 (1984): 82–90; М. Бойчак, та М. Лякіна, «До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст.», *Військово-історичний альманах* 2 (2001): 122–34; С. Шамрай, *Місто Васильків (IX–XVIII вв.)* (Київ, 1929); С. Токарев, «Боротьба з проявами чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст.», *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства* 6 (9) (2008): 21–6.

населених пунктів та їхнього постійного руйнування й спустошення.⁶⁵⁶ Пізніше, з 19 до 23 липня, Юст Юль разом зі своїм супроводом добирався до Немирова через поля, знищені нашествиям сарани,⁶⁵⁷ яка спричинила незручності данським мандрівникам і водночас нагадала про «данських польових коників».⁶⁵⁸ Проте брак фуражу для коней був частково компенсований щедрими на рибу озерами на цьому відтинку української мандрівки.⁶⁵⁹

Приїхавши до Немирова (23 липня), Юст Юль зауважив майже типову особливість міст у цьому регіоні — фортифікаційні споруди (переважно вали) та малолюдність.⁶⁶⁰ Зупинка в цьому місті була вимушеною для данських мандрівників.⁶⁶¹ Її подовжили до 27 липня через погані погодні умови.⁶⁶²

Данський посланець продовжив свою мандрівку 28 липня, проте змушений був зробити об'їзд через потенційну небезпеку нападів із боку запорозьких козаків, що були на стороні шведського короля й часто нападали на російських солдатів у цьому регіоні.⁶⁶³ Завдяки цьому Юст Юль відвідав місто Вінницю, схоже на інші відвідані ним міста — спустошене й поруйноване.⁶⁶⁴ Такий «поворот» у маршруті данського посланця привів його 31 липня до міста Бар.⁶⁶⁵ Руїни фортеці та міської архітектури дали змогу мандрівникові припустити, що це місто колись знало й «кращі сторінки» своєї історії.

1–2 серпня 1711 року Юст Юль провів у дорозі, діставшись до міста Зінькова, яке теж, за подорожніми враженнями Юста Юля, було досить великим, але поруйнованим.⁶⁶⁶ Саме тут данський посланець нарешті зустрівся

⁶⁵⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 354.

⁶⁵⁷ Там само, 351.

⁶⁵⁸ Там само, 352.

⁶⁵⁹ Там само, 355.

⁶⁶⁰ Там само, 354.

⁶⁶¹ Там само.

⁶⁶² Там само, 355.

⁶⁶³ Там само.

⁶⁶⁴ Там само.

⁶⁶⁵ Там само, 355–6.

⁶⁶⁶ Там само, 356.

із царським гінцем, який повідомив йому про укладене перемир'я між російською та турецькою сторонами та віз листа до канцлера Головкина.⁶⁶⁷

Отже, коли Юст Юль намагався дістатися до місця дислокації російського царя і його армії, відбулися важливі події на російсько-турецькому фронті. Воєнне протистояння армій тривало із 29 червня до 10 липня й завершилося перемовинами та укладанням Прутського трактату 12 липня 1711 року, за умовами якого росіяни мали передати Османській імперії фортецю Азов, зруйнувати Таганрог і Кам'яний Затон, дати можливість Карлу XII без перешкод дістатися до Швеції, припинити втручання в польські справи, відмовитися від влади над українськими козаками та запорожцями й відкликати зі Стамбула російського посла. Проте через досить довгу дорогу з Києва про всі ці події данський посланець дізнався лише 2 серпня 1711 року від царського гінця.

3 серпня інший гінець повідомив, що цар попрямував до Могилева, а не до Жванця, куди їхав данець. Отже, зміна маршруту царя змінила плани Юста Юля, який хотів ще відвідати Кам'янець-Подільський, але так і не зміг це зробити.⁶⁶⁸

Такий «поворот» подій у дорозі спричинив не тільки незручності для данських мандрівників, а й смерті та хвороби серед свити данського посланця через тривалу й виснажливу мандрівку в літню спеку. 5 серпня 1711 року данський посланець був змушений залишити частину хворих у Барі, декого відіслати до Києва, в Немирові навіть поховати одного з людей. Людські втрати ускладнили мандрівку та завдали клопотів данцю, у якого попереду ще була довга дорога до місця зустрічі з царем.⁶⁶⁹

По дорозі до Могильова він відвідав Шаргород,⁶⁷⁰ який описав у щоденнику як місто поруйнованих церков та монастирів, оточене стінами.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 357.

⁶⁶⁸ Там само.

⁶⁶⁹ Там само, 358.

⁶⁷⁰ Там само.

⁶⁷¹ Увага до сакральних домінант у пейзажі є типовою ознакою тревелогів іноземців. Як пише у своїй книзі В. Ададуrow, французькі військові під час війни 1812 року описували Російську імперію як «країну церков та

Тут відбулася ще одна зустріч данського посланця із царськими гінцями та обмін листами між Юстом Юлем та Головніним для визначення місця зустрічі з царем. 8 серпня було надіслано підтвердження про зустріч у Могилеві. Вже наступного дня данський посланець знову вирушив у дорогу, прибувши ввечері 9 серпня в запусіле місто на Дністрі.⁶⁷² Зустріч данського посланця з Петром I відбулася 10 серпня. Данський посланець детально переповідає в щоденнику зміст цієї розмови, додаючи власні рефлексії щодо поразки в цьому поході та її значення для Північної війни.⁶⁷³

Довше перебування в Могилеві (до 14 серпня) дало змогу данцю також зробити більше подорожніх ремарок про це місто, аніж під час прибуття туди. Хоча структура цього опису вже була типовою: поруйновані фортифікації, знелюднення, згадки про минуле міста.⁶⁷⁴ В ці дні Юст Юль написав про погіршення свого здоров'я.⁶⁷⁵

Другий візит до Шаргорода став водночас поворотною та відправною точкою в цій мандрівці. Як вказує данець у щоденнику, вона мала продовжуватися на захід, через Лемберг (і. е. Львів) до Ярослава, згідно з письмовими розпорядженнями канцлера Головніна.⁶⁷⁶ В Шаргороді данець розпорядився своїм майном і супроводом, які частково скерував назад до Москви.⁶⁷⁷ Також під час цих ротацій він втратив свого давнього дворецького й перекладача, який помер і був похований під Шаргородом.⁶⁷⁸ Цей факт ще раз підкреслив виснажливість мандрівки для всіх її учасників.

Далі подорож данського посланця пролягла через уже знайомі йому міста Бар (18 серпня) та Зіньків (19 серпня). Проте нових записів про ці міста в щоденнику не було зроблено, лише короткі ремарки про факт перебування.

дзвіниць» (Ададуrow, *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1, «Религия — Язык», 161–5).

⁶⁷² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 359.

⁶⁷³ Там само, 373.

⁶⁷⁴ Там само, 374.

⁶⁷⁵ Там само.

⁶⁷⁶ Там само, 375.

⁶⁷⁷ Там само.

⁶⁷⁸ Там само, 376.

Як свідчить подорожній щоденник, 20 серпня Юль проїхав запусіле містечко Солобківці й прибув до міста Ярмолинці, не менш запусілого й безлюдного.⁶⁷⁹ Проте саме тут він зустрів курляндця, який служив колись у данському війську та проявив свою гостинність і привітність, прийнявши на ночівлю данського мандрівника.⁶⁸⁰

Юст Юль виїхав з Ярмолинців 23 серпня. Наступними зупинками в маршруті були такі міста: Сатанів (24 серпня),⁶⁸¹ Баварів⁶⁸² і Тернопіль⁶⁸³ (25 серпня), Золочів (28 серпня),⁶⁸⁴ Глиняни (29 серпня).⁶⁸⁵ Данський мандрівник досить скупко (за винятком опису Лемберга), але позитивно характеризує їхню фортифікацію та стан. Ці території він уже не називає «польською Україною»,⁶⁸⁶ ймовірно, через домінування єврейського населення, поляків серед міщан та візуальні маркери «польського» в повсякденні (і. е. одяг, гроші, католицькі храми).

Отже, щоденник Юста Юля досить добре ілюструє сприйняття данськими мандрівниками політичних кордонів двох держав-сусідів, їхнього адміністративного поділу та певних «меж», які є швидше уявними категоріями, ніж фізичними. У цьому джерелі мандрівник-іноземець трактує «польську Україну» і «російську Україну» як прикордонні, межові землі («транзитні зони»), що сформувалися між великими державами-імперіями через часті воєнні конфлікти, політичні трансформації, зміну кордонів (наприклад, Андрусівське перемир'я), міжкультурні контакти та ін. «Козацька Україна» в цих записках вирізняється певною політичною автономією (Гетьманщина), яка після 1709 р. почала зазнавати утисків з боку російської влади.⁶⁸⁷

⁶⁷⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 376.

⁶⁸⁰ Там само.

⁶⁸¹ Там само, 377.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само.

⁶⁸⁴ Там само, 378.

⁶⁸⁵ Там само, 379.

⁶⁸⁶ Там само, 378.

⁶⁸⁷ Я. Дашкевич, «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)», у *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. ССХХІІ, «Праці історико-філософської секції» (1991), 28–44; І. Чорновол, *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*, наук ред. Л. Зашкільняк, Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту; Ін-т критики, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Київ, 2015); А. Каппелер, «Україна між

Зміст подорожнього щоденника засвідчує, що данському мандрівникові властиве застосування певних «штампів» в описі відвіданих пунктів. Вони інформують читача лише про величину міста, його фортифікацію та наявність чи відсутність населення. У більшості нотаток ці «атрибутивні характеристики» майже ідентичні: «велике / невелике / мале місто / село», «добре / погано укріплене», «малолюдне», «спустошене / поруйноване». Частково такий спосіб опису ландшафту можна обґрунтувати нетривалим перебуванням мандрівника або лише проїздом через певні населені пункти та, відповідно, браком часу для огляду й нотаток. Тим паче всі ці міста й села не були вже ареною для баталій учасників Північної війни після 1709 р. Відповідно, вони не були об'єктами особливої уваги ні для данського посланця, ні для данського короля і його радників. Юст Юль теж потрактував події 1709 р. як минуле в історії цього краю та вписав згадки про зруйнований Батурин та Івана Мазепу для орієнтації читача в просторовій мапі краю.

Окрім опису населених пунктів, данський мандрівник звернув увагу на природні ресурси тутешніх земель, які запам'яталися йому щедрими на рибу озерами й річками,⁶⁸⁸ густими лісами й родючими ґрунтами.⁶⁸⁹ Хоча слід зазначити, що в подорожньому щоденнику зображено й проблеми: нашествия сарани, спустошення великих міст через набіги татар, чуму й тривалу війну. «Антропологічні спостереження» данського посланця можна зарахувати до «спонтанної етнографії»,⁶⁹⁰ яка була властива більшості ранньомодерних мандрівників.⁶⁹¹ Короткі нотатки про одяг, гостинність, манери, особливості облаштування будинків вплетені в описи відвіданих міст та сіл. На жаль, їхня фрагментарність та скупість не дає змоги зробити висновок, чи трактував Юст

Сходом і Заходом», у *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 2 (Харків, 1999), 5–2; А. Каппелер, «Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках», *Ab Imperio* 1 (2003); W. Sunderland, «Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century», *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930* (Bloomington, 2007).

⁶⁸⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 339.

⁶⁸⁹ Там само, 357.

⁶⁹⁰ M. Harbsmeier, *Spontaneous Ethnographies. Towards a social history of travelers' tales. Studies in Travel Writing*, vol. 1, nr 1, 216–38 (Genoptryk af artikel med samme titel fra 1996).

⁶⁹¹ N. S. Kollmann, «The Deceitful Gaze: Ukraine through the Eyes of Foreign Travelers», *CIUS-Archives*, accessed November 7, 2020, <https://cius-archives.ca/items/show/1397>.

Юль місцеве населення як окремий етнос (за винятком євреїв і поляків). У тексті також не трапляються етніми, за винятком хіба що поняття «козаки», яке застосовується для позначення запорожців, що підтримували шведського короля, та для окреслення мешканців Гетьманщини, тобто «козацької України». Етносоціальні позначки «українці» чи «українець» у щоденнику відсутні.

Отже, проаналізовані подорожні нотатки дають змогу зробити припущення, що уявлення про «три України» — Російську, Козацьку та Польську — сформувалися переважно на основі емпіричного досвіду данського мандрівника й частково на основі розповідей місцевих та/або його супроводу під час мандрівки влітку 1711 р. Для Юста ця подорож була незапланованою мандрівкою під час дипломатичної місії (1709–1711), тому (через відсутність окремих інструкцій щодо опису побаченого на цій території) данський мандрівник керувався власними пріоритетами, попереднім досвідом та обставинами, які впливали на його щоденне життя й, відповідно, ведення цих подорожніх нотаток.

3.1.4. Подорожні нотатки про Річ Посполиту

Якщо Прутський похід Петра I був основною причиною «повороту» в ітінерарії данського королівського посланця, то підписання мирних угод з Османською імперією стало іншим поворотним пунктом у подорожі Юста Юля. Отримавши нові розпорядження від канцлера Головкина щодо подальшої мандрівки та нової зустрічі з Петром I, місія вирушає на захід, через землі Речі Посполитої. Як пише данський посланець у своєму подорожньому щоденнику, йому рекомендували «прямувати через Лемберг до Ярослава» (ориг. «tage vejen over Lemberg til Jaroslaw»)⁶⁹².

Прибуття до Львова (Лемберга) виглядало проміжною зупинкою в цій мандрівці, тому опис цього міста все-таки був розлогішим. Прибуття до Львова

⁶⁹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 375.

(30 серпня 1711 року) та перебування (до 6 вересня), як свідчать щоденні нотатки, були спричинені хворобою його секретаря та інших членів свити.⁶⁹³

Опис Львова та інших міст Речі Посполитої в щоденнику добре ілюструє тривалу політично-економічну кризу в цій країні, яка була підсилена Північною війною та присутністю російських військ. Ця стагнація також вплинула на брак джерел та появу численних «білих плям» в історії Львова початку XVIII ст.,⁶⁹⁴ до якої апелюють історики, наприклад, польська дослідниця Божена Попіолек.⁶⁹⁵

«Данське бачення» Львова нагадує нам типові описи міст у ранньомодерних тревелогах, де автори звертали увагу на фортифікацію, політичну владу, сакральні об'єкти та інші характеристики, які не вимагали особливих розвідок та зусиль. Також описи інших міст Речі Посполитої в щоденнику Юста Юля схожі за формою (наприклад, Ярослав, Варшава, Торунь). У структурі опису можна виокремити: зовнішню характеристику міста (вал, мури, замок), внутрішню (будинки, церкви, вулиці); опис населення (мешканці, їхній вигляд, місцева влада); політичний і міжнародний контекст його існування в 1711 р. (російська армія, війна, відносини короля Августа II і царя Петра I).

Особливість цих занотованих спостережень полягає у відсутності офіційних інструкцій щодо їхнього відображення в щоденнику. Саме це є основною відмінністю і перевагою цієї частини оповіді. Припускаємо, що Юст Юль робив їх на свій розсуд та за власним бажанням, що можна вважати одним із чинників об'єктивності та відсутності самоцензури. Як відомо, у передмові, адресованій королю Фредеріку, данський посланець зізнається, що опускав деякі моменти в описі «російської частини місії», щоб не зіпсувати дансько-

⁶⁹³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 379–80.

⁶⁹⁴ J. T. Józefowicz, *Lwów utrapiony, albo dyaryusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris Anno 1704*», Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Dział Rękopisów, rkps 1631/II; A. Hirschberg, *Z czasów niedoli i upadku. Ustęp z dziejów miasta Lwowa* (Lwów, 1888); F. Papée, *Historia miasta Lwowa w zarysie* (1894, 1924).

⁶⁹⁵ B. Popiołek, «Lwów w czasach Augusta II», [w:] *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura : studia z dziejów Lwowa*, t. 4, red. K. Karolczak (Kraków, 2002), 104.

російські відносини через надто реалістичні сцени із життя царського двору та Російської держави загалом.

Як представник данського короля й держави, що воювала проти Швеції, а також військовий офіцер він доволі правдоподібно описує штурм і пограбування Львова шведами. Хоча, на наш подив, наводить помилкову дату: замість 1704 р. у тексті вказано «три роки тому» (і. е. 1708). Можемо припустити, що це була звичайна описка при переписуванні чистовика. Ймовірно, інформацію про ці події Юст Юль мав отримати від місцевих або від свого супроводу. Більшість його спостережень про поруйноване передмістя (ймовірно, Галицьке, бо приїхав він зі сторони Глинян), де він зупинився на час перебування,⁶⁹⁶ та понищені міські будинки збігаються зі свідченнями інших джерел до історії Львова.⁶⁹⁷ Крім того, військовий бекграунд Юста Юля відобразився і в описі так званого Високого замку у Львові та його стратегічного розташування, яке, на думку данця, дає змогу бачити всі вулиці міста в разі небезпеки. Отже, можна припустити, що він його відвідував та міг особисто оцінити переваги його локації.

Втім, є також очевидні хиби в данському описі Львова. Наприклад, данський посланець згадує про п'ятиповерхові будинки в місті, які його, ймовірно, вразили після примітивної дерев'яної московської архітектури та поруйнованих війною міст на Поділлі, але в центрі Львова були лише чотириповерхові будинки, оскільки перший поверх переважно мав господарське призначення й не був житловим.⁶⁹⁸ Проте інші спостереження щодо кам'яниць із декорованими фасадами (і. е. рустом) та металевими вікнами цілком відповідають будинкам, що збереглися до наших днів на площі Ринок.

⁶⁹⁶ A. Berdecka, «Zajazdy i hotele», in *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, opr. pod red. Witolda Hensla i Jana Pazdira (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978), t. IV, «Od połowy XVII do końca XVIII wieku», 305–10.

⁶⁹⁷ D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa* (1844), 451–9; В. Шутой, «Оборона Львова від шведської навали в 1704 році», *Жовтень* 2 (1955); F. Papée, *Historia miasta Lwowa w zarysie* (1894, 1924); *Історія Львова в документах і матеріалах: збірник документів і матеріалів. АН Української РСР, Ін-т сусп. наук, Центр. держ. істор. архів УРСР у м. Львові, Держ. архів Львів. обл.* (Київ, 1986), 90–3.

⁶⁹⁸ М. Долинська, *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* (Львів, 2006); В. Вуйцик, «Територіальний розвиток міста Львова (до 1939 р.)», *Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»* 8 (Львів, 1997): 41–8; В. Вуйцик, «Будівельний рух у Львові другої половини XVIII ст.», *Записки НТШ* (Львів, 2001), т. 241, «Праці Комісії архітектури і містобудування», 113–25; Р. Могитич, «Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст.», *Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»* 13 (2003): 33–51.

З-поміж інших споруд він виокремлює Єзуїтський колегіум і церкву при ньому. На жаль, він не згадує про інші сакральні об'єкти у Львові, які, ймовірно, бачив у центрі міста (наприклад, Латинську катедру).

Крім опису міста, Юст Юль згадує також про зловживання царської армії на території Речі Посполитої, коротко аналізуючи стан російсько-польських відносин ц цей час.⁶⁹⁹ За його спостереженнями, поляки гірше ставились до шведів, які прийшли як вороги, ніж до росіян, які прибули як друзі, але постійно грабували їх. Такі враження данця є досить влучними й відображають відомі з інших джерел витребеньки росіян на території Речі Посполитої (наприклад, у «Хроніці» Дениса Зубрицького).⁷⁰⁰

Данський посланець також згадує в тексті про шведа Carringhausen (?), який, за його свідченнями, був комендантом у Львові. На жаль, нам не вдалося знайти якусь інформацію про цю особу, щоб її ідентифікувати. У переліку міських урядників таке прізвище не згадується.⁷⁰¹

Певні штрихи в описі Львова нагадують нам відомі кліше з тревелогів ранньомодерних мандрівників. Наприклад, згадки по «французький одяг» у щоденнику данця можна потрактувати як маркер європейськості та цивілізованості, а «польський одяг» — як ознаку традиційного суспільства Речі Посполитої. Припускаємо, що таке спостереження могло бути свідченням про модернізацію в річпосполитському суспільстві (як і в російському) для майбутніх данських читачів. Проте дивує брак інформації про поліетнічність та поліконфесійність Львова, який, за описом Юста Юля, є містом поляків. У

⁶⁹⁹ J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706* (Kraków, 2010); W. D. Koroluk, *Polska i Rosja a Wojna Północna* (Warszawa, 1954); A. Kamiński, «Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu. Działania wojsk rosyjskich na terenie Polski w 1705–1706 roku», in *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XII (1966), cz. 2, 234–5, 258; T. Ciesielski, «Działania wojenne w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1700–1709 w świetle polskiej i litewskiej literatury pamiętnikarskiej», in *Северная война 1700–1721 гг. и исторические судьбы Европы: К 300-летию со дня битвы при д. Лесная* (Могилев, 2008), 363–6; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za Piotra I* (Kraków, 2010), 299–325; P. Krokosz, «"Mała wojna". Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704», in *Stać badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. III, «Inflanty polskie», red. W. Walczak, K. Łopatecki (Białystok, 2012), 167–222; Г. Ю. Гербільський, *Петро Перший в Західній Україні (1706–1707 pp.)* (Львів, 1948).

⁷⁰⁰ D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa* (Lwów, 1844), 451–9.

⁷⁰¹ *У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів* (Львів, 2016), 27–8.

тексті джерела не згадується про співіснування у Львові різних груп, про що відомо з інших джерел.⁷⁰²

На початку вересня 1711 р. данські мандрівники продовжили розпочату мандрівку через Річ Посполиту, у якій вони зупинялися в селах та містах (Ярослав, Варшава, Торунь, Гданськ) та подорожували більше річками, ніж сухоходом (Сян, Вісла). Ця частина мандрівки тривала майже два місяці й була не менш насиченою різними подорожніми досвідами, ніж попередні.

Приїзд до Ярослава, де мала відбутися зустріч із царем, став початком річкової мандрівки Юста Юля баржею. Раптовий від'їзд царя й відсутність подальших інструкцій (досить типова ситуація під час місії) змусили данського дипломата наздоганяти Петра I «по воді».⁷⁰³ Завдяки трохи довшому перебуванню в Ярославі (8–13 вересня 1711 року) данець зміг оглянути місто. «Оточений мурами» й «розташований на високій горі», Ярослав був не так детально описаний у щоденнику Юста Юля, як процес виготовлення баржі за «польською метою» («раа dend Pohlske maade»). Цей факт знову нагадує про професійний профіль Юста Юля, який часто визначав фокус його подорожніх описів. Тому навіть дорогою до Варшави данський посланець нотує у своєму щоденнику ті речі, які впадають в око досвідченому «військовому моряку»: понтонний міст, який охороняли литовські та польські солдати; впадіння Сяну у Віслу; швидкість течії та ширина річки; зруйнований замок воєводи Синявського й запустілі містечка на берегах Вісли.

Згадка про Варшаву (20 вересня) та наявний опис міста не дають нам змоги зрозуміти, зупинявся Юст Юль у місті чи просто проплив по Віслі. Компілятивний і строкатий характер нотатки, який містить інформацію про

⁷⁰² М. Капраль, упор., *Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: Зб. док.* (Львів, 2000); М. Капраль, *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)* (Львів, 2003); О. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження* (Київ, Львів, 2012); О. Заяць, «Етнічний та конфесійний склад новоприйнятих львівських громадян XV–XVIII століть: проблема кількісних підрахунків», у *Львів: місто — суспільство — культура*, т. 8, ч. 1, «Влада і суспільство» (Львів, 2012), 319–34; М. Капраль, «"Національний" Львів XVI–XVIII століть в історіографії», у *Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць*, за редакцією О. Аркуші й М. Мудрого (Львів, 2007), т. 6, «Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі», 17–34; М. Капраль, «Огляд історіографії національних взаємостосунків у Львові XVII–XVIII століть», *Український археографічний щорічник 7* (Київ, 2002): 216–31.

⁷⁰³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 381.

п'яти- та шестиповерхові будинки у Варшаві, колону Сигізмунда та заборону євреям селитися в польській столиці, дає підстави припустити, що цю інформацію він отримав від польських гребців або «третьої сторони».⁷⁰⁴ Подальший маршрут по Віслі описаний доволі коротко й зводиться до переліку населених пунктів та коротких ремарок про їхні укріплення й залюдненість.

Прибуття до Торуня (24 вересня) та триваліше перебування в цьому місті (до 9 жовтня) виразилися в розлогіму описі міста та спілкуванні з дружиною Петра I, деякими європейськими діячами (е. г. Ференцом Ракоці) та дипломатами (е. г. нідерландський посланець).⁷⁰⁵ В описі Торуня можна виокремити доволі типові для наративу Юста Юля «фокуси»: вибрані епізоди з історії міста, згадку про 22-тижневу шведську облогу, руйнування через пожежу та поліконфесійний сакральний ландшафт (ймовірно, ці обсервації були зроблені та внесені Расмусом Еребом).⁷⁰⁶ Перебування російських військ (і. е. Преображенського полку) та представників царського двору в Торуні в 1711 р. Юст Юль проілюстрував «проявами російського грубіянства» й прикладами поведінки «як у трактирі».⁷⁰⁷ Такі коментарі в нотатках Юста Юля, ймовірно, були спричинені тривалим очікуванням розпоряджень і невизначеністю свого перебування в цьому місті, а також обмеженням у мобільності (заборона виїзду з Торуня⁷⁰⁸). Зрештою негативний «російський досвід» данського посланця теж, напевно, був підставою для таких критичних зауваг. Можливість виїхати з Торуня до Гданська 9 жовтня стала початком фінального відтинку подорожі територією Речі Посполитої. 13 жовтня 1711 року, прибувши до міста, Юст Юль познайомився з іноземними посланцями та аристократами,⁷⁰⁹ отримав рескрипт від Німецької канцелярії

⁷⁰⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 381.

⁷⁰⁵ Там само, 385–6.

⁷⁰⁶ Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 386–7.

⁷⁰⁷ Там само, 388–9.

⁷⁰⁸ Там само, 390.

⁷⁰⁹ Там само, 394–5.

щодо перебування данського короля Фредеріка IV під Штральзундом та виявив проблеми з поштовою комунікацією.⁷¹⁰

Нетривале перебування стало нагодою відвідати фортецю Вейксельмюнде (Weichselmünde, Twierdza Wisłoujście),⁷¹¹ що входила до системи фортифікаційних укріплень Гданська. Цей візит вкотре засвідчив його увагу до стратегічних об'єктів на території держав-учасниць Північної війни, які він відвідував. Після цього він (очевидно, разом із Расмусом Еребом) здійснив візит до Олівського монастиря, відомого як місце укладення мирного договору між Річчю Посполитою та Швецією в 1660 р.⁷¹² Саме ця угода спричинилася пізніше до Копенгагенського мирного договору в тому ж році та закінчення другої Північної війни (1655–1660).⁷¹³ Увага до цієї локації поблизу Гданська могла мати як символічно-політичну, так і богословську передумову, що неможливо визначити з тексту джерела. Проте відвідання таких об'єктів для іноземних дипломатів могло бути частиною дипломатичного протоколу або певним різновидом туризму (посиленого військовим фахом).

Слід зазначити, що перебування в Гданську було останнім пунктом у річпосполитському маршруті Юста Юля. Оскільки 28 жовтня 1711 року данський посланець отримав запізненого листа від таємного радника Вібе разом із копією також запізненого на чотири тижні королівського наказу прибути до Штральзунда для обговорення його відкликання.⁷¹⁴ 31 жовтня Юст Юль покинув Гданськ та вирушив до військового табору данського короля,⁷¹⁵ куди прибув лише 12 листопада. Проте перша зустріч із данським королем Фредеріком IV була формальною і дуже короткою, на ній Юль не мав змоги викласти всі деталі своєї «російської місії». Через зайнятість короля він зміг поспілкуватися з ним лише на початку грудня 1711 р. Саме тоді він отримав

⁷¹⁰ Там само, 395.

⁷¹¹ «Wisłoujście», [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII, «Warmbrun — Worowo» (Warszawa, 1893), 607, «Wisłoujście», [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XV, cz. 2, «Januszpol — Wola Justowska» (Warszawa, 1902), 691.

⁷¹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 395–396.

⁷¹³ L. Kubala, *Wojny duskie i pokój oliwski, 1657–1660, szkiców historycznych serja 6* (Lwów, 1922).

⁷¹⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 398.

⁷¹⁵ Данці брали участь в облозі Штральзунда в 1711–1715 pp.

офіційне рішення щодо завершення дипломатичної місії. Хоча з тексту джерела очевидно, що Юль мав сумніви щодо ймовірних сценаріїв та остаточного рішення данського короля.⁷¹⁶ 21 грудня 1711 року датовані листи, надіслані від імені данського короля та самого Юста Юля Петру I, Гаврилу Головкіну та Олександру Меншикову з інформацією про відкликання данського посланця.

Отже, завершення дипломатичної місії відбулося наприкінці річпосполитського маршруту Юста Юля. Цей етап був набагато коротшим, аніж російський, але не менш насиченим різними подіями й досвідами. Текст джерела дає змогу уявити певні труднощі данських мандрівників, які регулярно виникали через раптові зміни в планах російського царя та брак інформації і розпоряджень від відповідальних осіб при царському дворі. Попри ці негативні моменти, члени данської місії мали нагоду самостійно зупинятися в певних містах для відновлення своїх фізичних ресурсів (Львів), пошуку транспортних засобів (Ярослав), подорожувати річкою, оглядати міста та їхні пам'ятки (Торунь, Гданськ). Відсутність російського супроводу на більшій частині дороги була певним полегшенням. Тому подорожні спостереження на цьому відтинку подорожі різноманітніші й менш формальні. У щоденнику можна натрапити на записи про такі деталі, як, наприклад, багаті на рибу водойми й мінеральні джерела поблизу Львова та ін., міське життя (ярмарок у Ярославі), відвідання богослужінь у лютеранському храмі (Торунь) тощо.

Контент-аналіз атрибутивних прикметників «польський / польська / польське, польські» (Додаток 9) дає змогу, наприклад, реконструювати уявлення данців про етнічну ідентичність іноземців або належність інших понять та матеріальних речей до Речі Посполитої. Наприклад, з оповіді Юля очевидно, що обидва посланці Речі Посполитої поляки, бо представляли інтереси цієї держави (тобто Польщі, як називає її в щоденнику данець). Проте відомо, що Марцін Домінік Волович (Marcjan Dominik Wołłowicz) мав литовське походження, а Фрідріх Фіцтум фон Екстедт (Friedrich Vitzthum von Eckstädt) — саксонське. Хоча така ранньомодерна ідентифікація й навіть

⁷¹⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 401.

самоідентифікація за державним принципом властива цій епосі. Зрештою, невідомо, чи вважали ці «польські посланці» себе поляками і як саме самоідентифікувалися.

Також данський посланець мав нагоду познайомитися з національними маркерами річпосполитського суспільства і його представників: «польські танці»,⁷¹⁷ «польські звичаї»,⁷¹⁸ «польський каптан, польські шаблі й шапки».⁷¹⁹ Ці емпіричні й дуже візуальні ознаки завжди є базою для формування колоритних «національних образів», які можна побачити на картинах чи картушах давніх карт.⁷²⁰ Отже, традиційний польський одяг, імовірно, в очах Юста Юля був ознакою традиційності (і. е. відсталості) і певної екзотичності, яка дисонує на фоні «французького одягу» (і. е. європейської моди), до якого звикло око данця.

Північна війна як основна причина й певне тло цієї місії, фокусує увагу данських мандрівників на військових, які трапляються їм в дорозі. Польські солдати, драгуни, військові різних рангів уособлюють мілітарний імідж Речі Посполитої, яка була не тільки плацдармом для численних битв і походів, а й ресурсною підтримкою царської армії і її союзників (і. е. забезпечувала фуражем, людським ресурсом тощо). Тому в уявленнях данських дипломатів і посадовців, які читали їхні наративи, Річ Посполита мала б асоціюватися з важливим воєнним союзником проти Швеції.

Локалізація Речі Посполитої на уявній мапі Юста Юля, певною мірою, була проведена через подорожні нотатки про зміну національних валют,

⁷¹⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 141, 162.

⁷¹⁸ Там само, 284, 357.

⁷¹⁹ ТПМ само, 337, 379.

⁷²⁰ Judith Raue, «Geschlecht und Körper. Stereotype über Polen und Russen im ethnografischen Diskurs der Frühen Neuzeit», in *Riha, Ortrun (Hg.): Klischee — Karriere — Krieg*, Beiträge von Judith Raue, Ron Hellfritsch und Vera A. Sokolova zu Ausprägungsformen deutsch-russischer Beziehungen von der Frühen Neuzeit bis zum Ersten Weltkrieg (= *Relationes. Schriftenreihe des Vorhabens «Wissenschaftsbeziehungen im 19. Jahrhundert zwischen Deutschland und Russland auf den Gebieten Chemie, Pharmazie und Medizin» bei der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Bd. 15*) (Aachen, 2014), 1–155; H. von. Zitzewitz, *Das deutsche Polenbild in der Geschichte: Entstehung, Einflüsse, Auswirkungen* (Köln, 1992); H. Rothe, «Fremd- und Eigenbilder von und über Slaven, vornehmlich bei Polen und Russen», in *Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts.*, ed. H. Dyserinck & K. U. Syndram (Bonn, 1988), 295–320; F. K. Stanzel, *Europäischer Völkerspiegel — Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Winter, Heidelberg, 1999).

наявність військових блокпостів та особливості місцевої влади. Щодо внутрішньої специфіки Речі Посполитої, то Юль зауважив певні культурні й релігійні відмінності від її сусідів. У тексті помітно, як описи поруйнованої війною інфраструктури Речі Посполитої контрастують із не дуже розвинутою або майже відсутньою інфраструктурою Росії; як поліетнічна та поліконфесійна Річ Посполита відрізняється від монолітності своєї східної держави-сусідки. У щоденнику можна помітити акцент на присутності євреїв у річпосполитських містах,⁷²¹ домінуванні католицького сакрального ландшафту, але не тотального,⁷²² та релігійній поліконфесійності й поліетнічності деяких міст Речі Посполитої (і. е. Торунь).⁷²³

3.2. Уявлення про релігію

3.2.1. «Протестантська етика» данських мандрівників та солідарність з іноземцями-протестантами

Найбільш помітним в аналізованих подорожніх наративах є релігійний фактор, що був передумовою критики мандрівниками-протестантами неосвіченості православних священників і вірян, забобонної обрядовості, сакральної архітектури та загальної релігійної культури. Увагу данців до цих православних «символів» (Кліффорд Гірц)⁷²⁴ можна витлумачити певною методичністю, яка, на думку Макса Вебера, була властивою протестантам через «глибоку християнізацію їхнього життя».⁷²⁵ Данські посланці засвідчували в текстах свою «протестантську етику»⁷²⁶ та «релігійну обізнаність», намагаючись дискутувати на різні богословські теми під час своїх мандрів.

⁷²¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 357, 378.

⁷²² Там само, 383.

⁷²³ Там само, 387.

⁷²⁴ К. Гірц, *Інтерпретація культур: Вибрані есе*, пер. з англ.: Н. Комарова; наук. ред.: В. Скуратівський (Київ, 2001), 108–113.

⁷²⁵ М. Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму* (Київ, 1994), 137–8.

⁷²⁶ Див.: І. Ю. Папа, «"Протестантська етика" данських дипломатів на початку XVIII ст. (за матеріалами дипломатичної місії Юста Юля, 1709–1711)», *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка* 135 (4) (2017): 37–41.

Ймовірно, такі спостереження та пізніші висновки формувалися в тексті записок не без допомоги помічників, які мали богословський бекграунд: разом із Якобом Ульфельдтом⁷²⁷ подорожував священник Андреас з острова Фюн, а з Юстом Юлем був випускник теологічного факультету Расмус Еребо. Крім того, данські мандрівники напрочуд співзвучні у своїх враженнях про російське православ'я, яке нагадувало їм знайомий та все-таки культурно зрозуміліший римський католицизм.

Оскільки Юль Юст був за освітою флотським офіцером, його знання про інші релігії та конфесії, швидше за все, були доволі загальними й лапідарними.⁷²⁸ Завдяки «нідерландському» етапу життя та подорожі німецькими, польськими та прибалтійськими культурними ландшафтами на початку дипломатичної місії він мав нагоду ознайомитись із різними формами протестантизму та римо-католицизму. Перебування в Російській державі, без сумніву, розширило та урізноманітнило його релігійний досвід через контакти з «іншими» конфесіями та «іншими» типами «релігійної культури».

Насиченість цих текстів латинськими цитатами, канцелярськими формулами, богословською термінологією й екскурсами в історію чітко відрізняє їх від інших частин щоденника, які могли бути написані як під диктування, так і самим Юстом Юлем. Проте, незважаючи на ці обставини, текст цих подорожніх записок відображає спостереження представників однієї нації та однієї конфесії, носіїв тієї самої протестантської релігійної культури.

Окрім основної дипломатичної теми, у щоденнику містяться й певні «релігійні моменти», які були частиною тогочасного повсякдення данців. Як свідчать нотатки в щоденнику, вони часто спілкувалися із церковними ієрархами, місцевою аристократією, брали участь у церковних богослужіннях, відвідували численні храми та монастирі, були учасниками хрестин, весільних церемоній, а також похоронних процесій. Розгляд цих сюжетів дає нам змогу частково реконструювати систему норм і цінностей членів данської місії щодо

⁷²⁷ Ульфельдт, *Путешествие в Россию*, 306–307.

⁷²⁸ C. With, Juel, *Just i Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udgave, bind 8 (1894), 587–90; E. Marquard, *Danske gesandter og gesandtskabs personale indtil 1914* (Munksgaard, 1952).

міжлюдських відносин, суспільної поведінки, адже ця система була основою їхніх соціально-етичних оцінок і відображала властиву їм як лютеранам «протестантську етику».⁷²⁹ Також соціоантропологічний аналіз цього джерела допомагає дослідити феномен «релігійної людини» (за висловом Мірче Еліаде) в контексті її зв'язків із культурою суспільства з метою виокремити внутрішнє ставлення особи до віри та зовнішні вияви прихильності до певних обрядових практик.⁷³⁰

Найбільше протестантська ідентичність данських мандрівників проявлялась під час контактів із православ'ям та його носіями, які домінували в царській державі. Релігійна поведінка православних росіян істотним чином відрізнялась від звичної йому протестантської практики. Найперше тим, що в православ'ї зовнішні прояви релігійності найбільше артикульовані: численні поклони, багаторазові накладання знаків хреста, цілування ікон, прикладання до мощей святих, голосний спів разом із хором, цілування рук священнослужителів тощо. У протестантизмі ж ритуальна та обрядова складова зазнала критики й виключення ще в часи Реформації. Внутрішня складова релігійної поведінки в протестантів, звичайно, найважливіша.

Релігійна неосвіченість населення, надмірна фетишизація та ритуалізація православної віри, описані на сторінках щоденника, на думку автора, мали одну вагому причину, а саме — низький рівень освіченості російського духовенства, яке «нічого не знає, не розуміє і подекуди є більшим невігласом, аніж простолюдини, яких воно, власне, має навчати й наставляти».⁷³¹ Ці висновки зроблено на основі спілкування із численними православними ієрархами, які не володіли жодною іноземною мовою і не могли порозумітись із ними. Так виглядає, що, критикуючи православну церковну ієрархію, він протиставляв її

⁷²⁹ Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму*.

⁷³⁰ Див.: Ададуров, *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1, «Религия — Язык», 68–70.

⁷³¹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 231.

протестантській моделі церковної ієрархії, де освіченість данського кліру була набагато кращою, ніж у Росії.⁷³²

Щодо внутрішніх характеристик релігійної культури, які вдалось «помітити та відчитати» учасникам місії, тут слід виокремити не тільки їхній власний емпіричний досвід, а й досвід інших іноземців. Також варто наголосити на ролі перекладача-медіатора під час формування поглядів на інший вид релігійної культури.

Як протестанти, що дбають про професійний розвиток та діловий успіх, вони звертали особливу увагу на стан справ у торговій сфері.⁷³³ Проте численні приклади сваволі представників російської влади стосовно німецьких та данських купців, які несправедливо зазнавали збитків і принижень,⁷³⁴ засвідчують складність або неможливість для іноземців чесно вести свої справи в умовах системного безправ'я та державного хаосу. Історії цих купців-іноземців, на нашу думку, дуже добре пасують до веберівського образу купця-пуританина, що невтомною працею та відданістю професії намагається віднайти свій шлях до спасіння.⁷³⁵

Історія купця Бутенанта фон Розенбуша, детально описана на сторінках щоденника, на нашу думку, була певним застереженням для данців, що хотіли б розпочати свою справу в Росії. Йшлося про те, що так звана протестантська етика, яка, за Максом Вебером,⁷³⁶ була жорсткою етичною системою і яку намагалися застосувати в тубільному середовищі купці та ремісники-іноземці, зазвичай не працювала на їхню користь.

Щоденні спостереження Юста Юля за життям царського двору та людей із різних соціальних груп формують на сторінках щоденника строкатий образ російського суспільства, яке, крім релігійного фанатизму, також схильне до різного роду крайнощів, що певною мірою пов'язані з категоріями моралі та

⁷³² Андреас Каппелер на сторінках своєї книги про історію Росії також вказує на досить високий рівень освіти членів протестантських громад у Балтійському регіоні та Петербургу, на відміну від православного населення (Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 114–5).

⁷³³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 301.

⁷³⁴ Там само, 301–3.

⁷³⁵ Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму*, 127.

⁷³⁶ Там само, 132.

етики й суперечать моральним установкам данського посланця щодо стриманості в алкоголі та їжі.⁷³⁷ Уваги данців також не уникло кричуще нерозуміння московитами категорій «право» і «справедливість»,⁷³⁸ відсутність ділової культури в політичній сфері,⁷³⁹ низька цінність людського життя⁷⁴⁰ та незаконні шляхи для досягнення власних цілей (і. е. корупція).⁷⁴¹ Засудження та несприйняття цих явищ в оповіді свідчать не тільки про конфесійну чи національну відмінність, а й про етичну інакшість, сформовану на основі протестантського вчення, європейського раціоналізму й ідей модерного часу. Через «соціокультурні окуляри» притаманного данцям раціоналізму Російська ж держава початку XVIII ст. сприймається як дуже архаїчна, домодерна⁷⁴² і подекуди навіть середньовічна, така, що провокує представників модерних європейських держав протиставляти власні цінності та системи норм через порівняння, критику та несприйняття побаченого й почутого. Як власне і робив Юль Юст на сторінках свого подорожнього щоденника.

Можемо зауважити, що автори щоденника намагаються бути лояльними й терплячими до певних незручностей та утисків під час своєї місії (наприклад, браку свічок і дров узимку, погано облаштованого помешкання, відсутності провіанту та коней під час тривалих переїздів), апелюючи до особливостей російської культури та економічних проблем у часи Північної війни. У цих випадках вони демонструють поведінку, яку можна охарактеризувати як «протестантську аскезу», використовуючи термінологію Макса Вебера.⁷⁴³

Отже, релігійна складова світогляду данців, яка виявилась через спостереження та безпосередні контакти в новому соціальному, політичному, культурному та релігійному середовищах, указує на очевидну

⁷³⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 128, 129.

⁷³⁸ Там само, 343.

⁷³⁹ Там само, 184, 272, 319.

⁷⁴⁰ Там само, 81–2.

⁷⁴¹ Там само, 305.

⁷⁴² М. М. Кром, «Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия», *Новая и новейшая история* 4 (2016), 3–15.

⁷⁴³ Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму*, 115–83.

«конфесіоналізацію»⁷⁴⁴ тогочасного європейського «релігійного простору» та ментальності європейців. Тому наратив Юста Юля й Расмуса Еребо та їхня «протестантська етика» є прикладом не тільки релігійної ідентичності, а й культурної «інакшості» через прихильність до нових філософських ідей, політичних і економічних практик, поширених у західноєвропейських і північноєвропейських державах.

3.2.2. *Контакти данців з іноземцями-протестантами під час місії*

Відомо, що «протестантська історія» Данії почала свій відлік у 1537 р.⁷⁴⁵ З XVI до початку XVIII ст. лютеранство укріпило свої позиції на території не тільки Данії, а й усієї Скандинавії. За ці майже 200 років сформувались цілі генерації данців-протестантів, виховані в дусі вчення Мартіна Лютера, який спричинився до формування особливого світогляду та системи цінностей. Саме цей конфесійний бекграунд, на нашу думку, мав помітний вплив на формування загального світогляду, який пізніше вплинув на їхнє сприйняття та опис представників «своїх» й «інших» конфесій, а також феноменів інших «релігійних культур».

Під час першої частини дипломатичної місії данські мандрівники мали нагоду спостерігати за пруськими й прибалтійськими протестантами, обрядовість та релігійна культура яких була їм близькою та зрозумілою. Проте в тексті щоденника все-таки є нотатки про відмінності в певних ритуалах⁷⁴⁶ і священницькому одязі.⁷⁴⁷ Увага до таких деталей «виказує» участь Расмуса Еребо в написанні цих нотаток, оскільки лише богослов міг їх зауважити.

⁷⁴⁴ J. Deventer, «'Confessionalisation' — a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe?», *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 11:3 (2004): 403–25, DOI: 10.1080/1350748042000313788; A. Brüning, «Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and limits of a Western Historiographical Concept», in *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*, ed. Thomas Bremer (Houndsmill, UK, 2008), 65–96.

⁷⁴⁵ Г. А. Дементьев, *Введение реформации в Дании* (Санкт-Петербург, 1900); *История Дании с древнейших времен до начала XX века*, РАН. Ин-т всеобщей истории, Центр истории и культуры Северной Европы (Москва, 1996).

⁷⁴⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 27–8.

⁷⁴⁷ Там само, 12.

Автор(и) щоденника оповідають про цікавий приклад своєрідного «екуменічного діалогу» між кальвіністами та лютеранами в Кенігсбергу.⁷⁴⁸ Детальний опис цієї спільної літургії, швидше за все, теж був написаний Расмусом Еребом, який добре розумів богословські відмінності протестантських течій і знав літургійні тексти.⁷⁴⁹ Ще одним позитивним прикладом міжпротестантського діалогу завдяки «спільності релігії», який занотували мандрівники, було чергове користування кальвіністами та лютеранами одним храмом у Піллау.⁷⁵⁰

Окрім уваги до релігійного життя пересічних протестантів, Юст Юль та Расмус Еребом уважно спостерігали за зустріччю «трьох монархів» у Потсдамі. Детальний опис перебування пруського, данського та польського королів у Берліні й Потсдамі, окрім дипломатичних перемовин, банкетів та різних розваг, містить також згадку про їхню участь у недільному богослужінні (7 липня 1709 року). Кожен із монархів через свою конфесійну належність брав участь в окремій літургії, яка відбувалась у їхніх приватних покоях: данський король молився разом зі своїм духівником-пастором, Іваром Брінком, за лютеранською традицією; пруський король мав літургію німецькою мовою, польський монарх разом з італійським єзуїтом були на месі в римо-католицькому обряді, на якій проповідь була французькою.⁷⁵¹ Цей приклад частково ілюструє тогочасне конфесійне різноманіття в ранньомодерній Європі, яке сформувалось після Реформації та Тридцятирічної війни. Він також може ілюструвати «релігійну толерантність» та той факт, що конфесійна відмінність не впливала в таких випадках на укладення міжнародних угод чи особисті відносини між монархами, для яких політичні та економічні чинники були вагомішими, аніж релігійно-культурні відмінності.

Щодо особливостей «релігійної культури» протестантів, то Юст Юль і Расмус Еребом описують ритуал публічного покарання жінки за перелюб, який

⁷⁴⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 31.

⁷⁴⁹ Там само, 31–2.

⁷⁵⁰ Там само, 31.

⁷⁵¹ Там само, 17.

їм довелось побачити в Піллау після літургії.⁷⁵² Подорож із Пруссії через прибалтійські краї дала змогу данським мандрівникам спостерігати й інші цікаві локальні феномени. Наприклад, двомовність у лютеранському літургійному богослужінні в Луповській церкві (використання німецької та польської),⁷⁵³ що певною мірою символізувала регіональну особливість лютеранства в цьому прикордонному регіоні. На жаль, про інші «таїнства» чи традиції пруських протестантів автор(и) згадують дуже мало.⁷⁵⁴ Хоча це вкотре можна пояснити «спільністю релігії» і відсутністю потреби описувати й так зрозумілі та відомі майбутнім читачам речі.

Триваліше перебування данської місії в Нарві було щедрішим на спостереження за релігійним життям місцевої протестантської громади, де данці мали нагоду побачити очевидний руйнівний вплив на нього Північної війни. Після приїзду до Нарви данський посол познайомився з місцевим бургомістром Крістіаном Гьотте та пастором Генріхом Брюнінком, які стали його інформаторами про «шведський період» історії міста та актуальні події. Цей факт також демонструє «перші спроби» Юста Юля формувати власну мережу зв'язків у новій державі через знайомства з іноземцями, особливо протестантського віросповідання. «Спільність релігії», мовна й культурна близькість у цьому випадку є певним «базисом» для «надбудови» нових категорій (і. е. культурної дипломатії).

Описуючи перебування в Нарві, Юст Юль наголошує, що там залишився лише один протестантський пастор, хоча до захоплення міста російськими військами їхня чисельність була істотною.⁷⁵⁵ Крім того, данський дипломат згадує про утиски та дискримінацію протестантського населення російською владою, яка, незважаючи на офіційні декларації толерантності до іноземців-інославців, намагалась гомогенізувати «релігійний і конфесійний простір»⁷⁵⁶

⁷⁵² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 33.

⁷⁵³ Там само, 24.

⁷⁵⁴ Там само, 19–20.

⁷⁵⁵ Там само, 51.

⁷⁵⁶ H. R. Schmidt, «Religious and Confessional Spaces», in *European History Online (EGO)* (Mainz, 2013-11-15), <http://www.ieg-ego.eu/schmidth-2013-en>.

своїєї держави через примусове виселення до інших міст та регіонів царської держави,⁷⁵⁷ конфіскацію храмів,⁷⁵⁸ пляндрування церковних цвинтарів,⁷⁵⁹ інформаційний тиск.⁷⁶⁰ Отже, «релігійна ситуація», що склалася в місті з тривалою протестантською історією, ймовірно, була для данського дипломата й членів його місії знайомством із російською нетолерантністю до «інославно», тобто протестантів. Зрештою, навіть тривала дансько-шведська конфронтація не проявила себе в негативному ставленні данця-лютеранина до прошведських протестантів у Нарві, з якими він спілкувався. Складається враження, що автор намагається проявити особисту увагу до їхніх проблем і засвідчити свою моральну підтримку. Наприклад, згадка в щоденнику про присутність данського посла під час вінчання однієї естляндської пари, якій пастор Брюнінк уділяв таїнство шлюбу в заміському будинку,⁷⁶¹ може слугувати аргументом на користь цієї гіпотези.

Перебування в Москві та Петербургу було іншим за змістом і формою «релігійним досвідом» для данця Юста Юля і його секретаря Расмуса Еребю. Саме в цих російських містах данські мандрівники познайомились із багатоконфесійною спільнотою іноземців, які давно перебували «на російській службі» або тимчасово виконували торговельні чи дипломатичні місії.⁷⁶² Як зазначають дослідники, на початку XVIII ст. відбулася доволі численна міграція данців за кордон не тільки в західноєвропейські держави, а й на схід, до тодішньої Російської держави.⁷⁶³ Будівництво Петербургу приваблювало іноземних купців і ремісників, розбудова російського флоту на Балтиці відбувалася за участі досвідчених інженерів та моряків західноєвропейського

⁷⁵⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 51–4.

⁷⁵⁸ Там само, 51.

⁷⁵⁹ Там само, 52.

⁷⁶⁰ Там само, 77.

⁷⁶¹ Там само, 88–9.

⁷⁶² Н. Rothe, *Religion und Kultur in den Regionen des russischen Reiches im 18. Jahrhundert. Erster Versuch einer Grundlegung* (Opladen, 1984); А. С. Мулюкин, *Приезд иноземцев в Московское государство: из истории русского права XVI–XVII вв.* (Санкт-Петербург, 1909); А. С. Мулюкин, *Очерки по истории юридического положения иностранных купцов в Московском государстве* (Одесса, 1912); А. Н. Пыпин, «Иноземцы в Московской России», *Вестник Европы. Санкт-Петербург* 1 (1888), 255–96; А. С. Лаппо-Данилевский, «Иноземцы в России в царствование Михаила Федоровича», *Журнал Министерства народного просвещения* 241, № 9 (1885): 66–106.

⁷⁶³ L. Daae, *Nordmænd og danske i Rusland i det attende aarh* (Christiania, 1884).

походження (особливо скандинавів і голландців).⁷⁶⁴ Також територіальна експансія, на думку Андреаса Каппелера, суттєво урізноманітнювала національний та релігійний склад російського населення, оскільки «від XVI століття під російське правління потрапляють щоразу нові групи протестантів»: лютеранські естонці, латвійці, балтійські німці, фіни й шведи.⁷⁶⁵ Отже, в Російській державі сформувалася доволі строката за своїм складом група іноземців (професійні моряки, військові, ремісники, купці та дипломати), яка навіть під час свого тимчасового чи тривалого перебування об'єдналась як територіальна⁷⁶⁶ й релігійна громада, засвідчувала свою конфесійну належність і відкрито практикувала протестантизм, відвідуючи лютеранські кірхи в Петербургу та Москві.⁷⁶⁷

Наприклад, під час візиту до Петербурга Юст Юль мешкав у норвежця, який був віцеадміралом російського флоту, — Корнеліуса Крейца.⁷⁶⁸ Цей скандинав «на російській службі» став відомим серед місцевих протестантів

⁷⁶⁴ Л. М. Дулич, «О некоторых аспектах правового регулирования службы иностранцев в военно-морском флоте России в первой четверти XVIII в.», *Россия и мир. Гуманитарные проблемы* 2 (Москва, 2000): 47–56; А. Л. Лебедев, «Служилые иноземцы в России XVII в. (1613–1689 гг.)» (Канд. дис., Ярославль, 1998); В. Н. Захаров, *Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I* (Москва, 1996); В. Н. Захаров, «Ростокские купцы в Петербурге в XVIII веке», в *От Древней Руси к России нового времени: Сборник статей: к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич*, сост. А. В. Юрасов, отв. ред. В. Л. Янин (Москва, 2003), 359–65; В. Н. Захаров, *Западноевропейские купцы в российской торговле XVIII века*, (Москва, 2005).

⁷⁶⁵ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 114; Т. Ю. Красовицкая, и В. А. Тишкова (отв. ред.), *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства*, Москва, 2012.

⁷⁶⁶ Н. Г. Вершинина, «Иноземцы и иноземные слободы в Москве» (Канд. дисс., Москва, 1948); Е. Звягинцев, «Слободы иностранцев в Москве XVII в.», *Исторический журнал* 2–3 (Москва, 1944); Н. Б. Голикова, *Очерки по истории городов России конца XVII — начала XVIII в.* (Москва, 1982); Н. Б. Голикова, «Численность, состав и источники пополнения гостей в конце XVI — первой четверти XVIII в.», в *Русский город*, вып. 8 (Москва, 1986), 83–114; А. А. Зимин, «Состав русских городов XVI в.», *Исторические записки* 64 (1959): 233–54; В. Л. Снегирев, *Московские слободы. Очерки по истории Московского посада XIV–XVIII вв.* (Москва, 1956); В. А. Ковригина, *Немецкая слобода Москвы и ее жители в конце XVII — первой четверти XVIII вв.* (Москва, 1998).

⁷⁶⁷ А. Э. Алакшин, «Становление протестантских общин в Санкт-Петербурге (первая четверть XVIII в.)» (Автореф. дис. ... канд. ист. наук, Челябинск, 1998); О. В. Курило, *Лютеране в России XVI–XX вв.* (Москва, 2002); Е. Е. Князева, и Г. Ф. Соловьева (сост.), *Лютеранские церкви и приходы России XVIII–XX вв.: Ист. справочник* (Санкт-Петербург, 2001), ч. 1; Д. В. Цветаев, *Построение первой каменной протестантской церкви в Москве* (Москва, 1885); Д. В. Цветаев, *Вероисповедальное положение протестантских купцов в России в XVI и XVII веках* (Москва, 1885); Д. В. Цветаев, *Из истории иностранных исповеданий в России XVI–XVII веках* (Москва, 1886); Д. В. Цветаев, *Протестанты и протестантство в России до эпохи преобразований: историческое исследование* (Москва, 1890); Д. В. Цветаев, *К истории изучения вопроса об иностранцах в России* (Варшава, 1891); Д. В. Цветаев, *Обрусение западноевропейцев в Московском государстве* (Варшава, 1903); Д. В. Цветаев, *Положение иноверия в России: историческое обозрение* (Варшава, 1904).

⁷⁶⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 96.

завдяки будівництву дерев'яної лютеранської церкви в Петербургу.⁷⁶⁹ Окрім цієї, ще існувала кірха в міській фортеці, яку теж відвідав данець, але, на жаль, не залишив жодного опису.⁷⁷⁰ Окрім Крейца, данський посол познайомився з іншими скандинавами, що служили на флоті. У тексті щоденника є згадка про участь Юста Юля в хрестинах сина «лейтенанта царського флоту» норвежця Бука (ім'я не було вказано в щоденнику).⁷⁷¹

Знайомство з європейськими дипломатами, що перебували в той час при царському дворі, теж частково ґрунтувалось на «спільності релігії». З тексту щоденника можна зрозуміти, що Юст Юль дуже часто зустрічався з пруським посланцем Георгом Кайзерлінгом, який був лютеранином та ходив до так званої нової лютеранської церкви в Німецькій Слободі.⁷⁷² Саме ця належність до однієї парафії, швидше за все, об'єднала данського та пруського посланців у пасторальних питаннях щодо опікунства над церквою та лютеранською громадою Москви,⁷⁷³ яка зазнала збитків після великої пожежі та внутрішніх конфліктів.⁷⁷⁴ Вартим уваги є також короткий опис протестантських парафій, що діяли в Москві на початку XVIII ст., який вміщено в цьому джерелі.⁷⁷⁵

Однією з численних спільнот іноземців були німці, які інколи проходили формальну «релігійну конверсію» і ставали православними заради культурної асиміляції. Такий приклад Юст Юль згадує у своєму щоденнику, розповідаючи про родину «колишніх протестантів» Ягужинських.⁷⁷⁶ До цієї групи іноземців також належав генерал Яків Брюс.⁷⁷⁷ Проте данський дипломат влучно зауважує, що все-таки більшість іноземців, незважаючи на свої високі чини й

⁷⁶⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 98.

⁷⁷⁰ Там само, 186.

⁷⁷¹ Там само, 212–3.

⁷⁷² Там само, 115.

⁷⁷³ Там само, 169.

⁷⁷⁴ Там само, 324–5.

⁷⁷⁵ Там само, 167.

⁷⁷⁶ Там само, 210.

⁷⁷⁷ Там само, 62.

спроби стати «своїми»,⁷⁷⁸ залишались до кінця життя «чужинцями-інославицями»,⁷⁷⁹ яких навіть не дозволяли ховати на російських цвинтарях.⁷⁸⁰

Отже, Юст Юль і Расмус Еребо використовували «спільність релігії» як певний компас у побудові мапи своєї мандрівки різними «конфесійними просторами» (і. е. протестантська Пруссія і Прибалтика, православна Московія, католицька Річ Посполита). Домінування протестантизму було певним маркером для знайомого й зрозумілого данцям релігійного простору (як у Пруссії); утиски ж протестантів в Прибалтиці стали початком знайомства з «російським релігійним простором», де православ'я проголошувало себе *religio dominans*. Проте згадки данського посла про існування спільноти іноземців та лютеранських церков у Москві, звичайно ж, додали інтернаціональності та толерантності (тобто «цивілізованості») до іміджу Російської держави та її правителя Петра I.

3.2.3. Протестантське сприйняття православ'я

На думку Роджерса Брубейкера, «мова й релігія, можливо, є двома найбільш соціально й політично значущими сферами прояву культурних відмінностей у сучасному світі».⁷⁸¹ Цю тезу цілком можна застосувати до реалій Нового часу, де поділ на католицькі та протестантські країни в межах лише однієї Європи був подекуди визначальним фактором під час політичної конфронтації чи співпраці. Хоча у випадку Великої Північної війни можна констатувати нерелевантність цього принципу, оскільки імперським амбіціям протестантської Швеції протистояла доволі строката в політичному, соціокультурному та конфесійному плані Північна ліга, що об'єднала

⁷⁷⁸ Д. В. Цветаев, *Обрусение западноевропейцев в Московском государстве*; Д. В., Цветаев, *Обрусение иноземцев-протестантов в Московском государстве* (Москва, 1887).

⁷⁷⁹ И. Э. Клейненберг, «Основные принципы выбора новых личных имен и адаптация иноязычных в России X–XIX вв.», в *Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. статей*, АН СССР (Ленинград, 1978), т. 9, 62–72.

⁷⁸⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 86.

⁷⁸¹ R. Brubaker, «Language, religion and the politics of difference», *Nations and Nationalism*, 19 (1) (2013): 1–20.

католицьку Річ Посполиту, православну Російську державу та протестантські Данію і Саксонію.

Подорожні наративи тогочасних іноземців, які відвідували царські володіння під час дипломатичних візитів, торговельних місій чи приватних мандрівок, переважно містять критику та нерозуміння російського православ'я, яке дисонувало через низку причин із постреформаційним конфесійним різноманіттям у Західній та Центральній Європі.

Щоденник Юста Юля теж можна зарахувати до цієї групи джерел, оскільки данські дипломати були протестантами та, швидше за все, перебували під впливом різних чинників, що сприяли доволі критичному сприйняттю іншої та невідомої їм релігійної культури в чужому для них «конфесійному просторі».⁷⁸²

Серед факторів впливу можна назвати «читацький репертуар» данців, про який вони згадують (і. е. як у тексті щоденника Юста Юля, так і в тексті «Автобіографії» Расмуса Еребю). Обидва мандрівники читали тексти Адама Олеарія,⁷⁸³ Петера Петреюса⁷⁸⁴ і Нільса Бергіуса.⁷⁸⁵ Відповідно, можна стверджувати про наявність у тексті певних «топосів», запозичених цими мандрівниками для формування власних спостережень та пізнішого тексту щоденника. Іншим «фактором впливу» могла бути інформація від послів-попередників, які, проживаючи там досить тривалий час, набули певного досвіду та вражень у цій сфері (наприклад, Пауля Гайнса та Георга Грунда). Ці фактори беззаперечно впливали на формування певних апріорних уявлень про царську державу та її релігійну специфіку. Інші ж фактори, такі як конфесійна належність, освітні компетенції, мовний інструментарій та ін., були важливими вже під час безпосереднього «контакту з православ'ям» та подальшого формування апостеріорних уявлень.

⁷⁸² H. R. Schmidt, *Religious and Confessional Spaces*, in: *European History Online (EGO)* (Mainz, 2013-11-15), <http://www.ieg-ego.eu/schmidt-2013-en>.

⁷⁸³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 96.

⁷⁸⁴ Там само, 88.

⁷⁸⁵ Там само, 72.

У щоденнику Юля можна виокремити декілька «блоків інформації», об'єднаних, за нашими спостереженнями, спільною темою або проблемою. Також ці «джерельні дані» можна згрупувати у дві великі теми: зовнішні та внутрішні характеристики релігійності, які наводить автор-мандрівник.

Звичайно, зовнішні характеристики релігійності в описах мандрівників посідають чільне місце через свою простоту й доступність. Вони не потребують особливих знань, тривалих наукових розвідок чи переосмислень. Це переважно інформація, що є «на поверхні» і якій не вистачає лише опису. Спостереження за поведінкою людей у храмах і побуті, опис сакральної архітектури та поведінки духовенства — досить типова інформація, на яку можна натрапити в численних тревелогах. Тому є підстави припустити, що ці «сюжети» найбільш дотичні чи, навіть, запозичені з читацького репертуару.

Найсильніше в тексті помітні численні згадки про ритуали та жести православних, які привернули увагу Юста Юля та Расмуса Еребо відразу по прибутті в нову країну. Мова йде про доземні поклони й накладання знака хреста перед іконами, що не тільки були в усіх будинках, але траплялися як зображення на воротах. Данський посол (або ж його секретар-співавтор записок) як освічений протестант у цьому випадку навіть пригадує цитату з Біблії, що можна трактувати як спробу знайти виправдання таких жестів у Священному Письмі, яке було основним джерелом аргументів (i. e. *sola Scriptura*).⁷⁸⁶ Також у тексті коротко згадується про поклони в богослужіннях, а саме в Каноні Андрія Критського,⁷⁸⁷ що не притаманно протестантській традиції. Контент-аналіз джерела засвідчив, що в тогочасній данській мові не було слова, яке б відповідним чином означало «доземні поклони», які бачили Юст Юль (і Расмус Еребо), тому в тексті щоденника використано транслітерацію для запису слова «poklon».⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 70.

⁷⁸⁷ Там само, 166.

⁷⁸⁸ В сучасній данській мові є слово «buk», що має значення «поклін», але воно синонімічне до слова «кивок». Ймовірно, у данській жестовій культурі не було «низьких» і «доземних» поклонів, як у росіян.

Відсутність культу ікон в протестантизмі, а також приклади формального ставлення православних до них у певних ситуаціях провокують жорстку критику проявів релігійної неосвіченості та примітивності.⁷⁸⁹ У тексті використовується словосполучення «*helgens billede*», що є синонімом сучасного данського слова «ікона» («*ikon*»).

Члени данської місії відвідали цілу низку храмів: московські собори Успіння Богородиці, Архангела Михаїла, Благовіщення; Петропавлівський собор у Петербургу; монастир Святого Антонія і «Богородичну церкву» в Новгороді; Києво-Печерську лавру й собор Святої Софії в Києві. Ці візити й сформували систему уявлень про православну сакральну архітектуру. Досить детально данці описують внутрішнє оздоблення православних храмів, адже візити до центральних соборів були обов'язковою частиною дипломатичної місії, яку вони намагалися ретельно виконувати. В описах цих храмів данські протестанти звертають увагу на елементи розкоші, які відразу особливо вражають іноземців-іновірців: ікони, прикрашені дорогоцінними металами та коштовним камінням, позолочені куполи і яскраві розписи церковних стін.⁷⁹⁰ Автори намагаються знайти паралелі й пригадують собі особливості католицької іконографії щодо зображення німбів, зразки якої ще збереглися у тогочасній Данії.⁷⁹¹ Під час перебування в Нарві, коли данці дізналися про традицію посту в православних у середу та п'ятницю,⁷⁹² вони порівняли її з католицькою у п'ятницю та суботу. Це можна трактувати і як опис чогось невідомого та незрозумілого через щось уже знайоме, щоб пояснити майбутнім читачам (тобто данському королю і його радникам) незрозумілі елементи в православній іконографії та зовнішній атрибутиці православ'я загалом.

Крім того, в тексті щоденника є цікава згадка про ставлення росіян до відвідування православних храмів «неправославними», яка вказує на існування «народних засторог» щодо візитів чужинців, які прирівнювались до

⁷⁸⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 56.

⁷⁹⁰ Там само, 288, 289–90, 343–4, 346.

⁷⁹¹ Там само, 287–8.

⁷⁹² Там само, 50.

осквернення храму й дисонували з «політикою толерантності», яку впроваджував Петро I.⁷⁹³ Хоча з тексту «Подорожі до Росії» очевидно, що Юст Юль та його секретар не мали проблем із цим завдяки своєму дипломатичному статусу.

Під час оглядів соборів, окрім ікон, увагу Юста Юля привернув культ мощей, який ще в часи Реформації зазнав потужної критики та переважно асоціювався в протестантів із католицькими практиками. Під час відвідування монастиря Святого Антонія в Новгороді данському посланцю пропонували поглянути на особливо цінні сакральні об'єкти, серед яких були не тільки мощі святого Антонія, а й певні предмети, які стосувались історії його життя. Особливе пошанування не тільки мертвого тіла, а й каменя та тростини викликало іронічну реакцію автора тексту, що проявилась у короткому реченні латинською мовою до цього сюжету. В перекладі цей коментар, а саме «*Risum teneatis, amici!*» означає «Стримуйте сміх, друзі».⁷⁹⁴ Цей коментар, швидше за все, зроблений знавцем латини Расмусом Еребо, підкреслив сарказм і критичне ставлення протестанта до православних практик. Це певною мірою була латентна демонстрація протестантської раціональності й критика ірраціональності православних. Зрештою, у цьому фрагменті він порівнює свого супровідника (який, зрозуміло, був православним) із мавпою, що бездумно копіює жести монахів під час цілування та прикладання до мощей. Юль Юст у цій ситуації демонструє безкомпромісність та небажання слідувати православним ритуалам, навіть *pro forma*. Хоча, якщо звернутись до дефініції Еміля Дюркгайма, який стверджував, що «ритуали — це правила поведінки, які приписують, як людина має поводитися зі святими речами»,⁷⁹⁵ то релігійна поведінка людей, описана в цьому фрагменті, виглядає цілком природним і логічним процесом, що відповідає православним приписам, проте відрізняється від протестантського уявлення про ритуали. На думку відомого соціолога, ритуали відіграють важливу роль також і в соціокультурному сенсі та є

⁷⁹³ Там само, 87.

⁷⁹⁴ Там само, 109–10.

⁷⁹⁵ Е. Дюркгайм, *Первісні форми релігійного життя, Тотемна система в Австралії* (Київ: Юніверс, 2002), 4.

джерелом солідарності, яке зміцнює колектив зі спільними віруваннями. Підтвердження цієї тези ми теж можемо знайти у фрагментах, де данський дипломат описує враження від співучасті вірних у літургії (спів із хором, синхронні поклони, повтори «Господи помилуй» та ін.). Такі колективні ритуали, властиві православним вірним, ідентифікували їхню релігійну свідомість, а також підкреслювали культурну спільність.

Як свідчать щоденникові нотатки, з віцепатріархом Стефаном Яворським Юст Юль особисто не спілкувався, але часто був присутній на богослужіннях, які він очолював,⁷⁹⁶ та на спільних трапезах при царському дворі.⁷⁹⁷ Зрештою, вагому роль у комунікації з відомими постатями в православній церкві все-таки відігравав далекоглядний і кмітливий Расмус Еребо,⁷⁹⁸ про що данський посланець щиро зізнається у своєму щоденнику.⁷⁹⁹ Наприклад, історія зі шлюбом герцога Курляндського та російської царівни, описана на сторінках щоденника, додала авторитету освіченому протестанту-секретарю й погіршила імідж вищого православного духовенства через незнання латини й обрядів інших конфесій.⁸⁰⁰ Ігумен та духівник царя Теодосій Яновський у цій історії постав неграмотним священнослужителем, який був змушений слухатись порад протестанта та вчити напам'ять латинський текст шлюбної церемонії заради державних інтересів і через офіційний наказ Петра I.⁸⁰¹ Хоча в цій «галереї» слід виокремити Теофана Прокоповича, який у тексті щоденника отримав дуже позитивну характеристику від данських протестантів.⁸⁰² Володіння латиною, якою він спілкувався з Расмусом Еребо, й ораторський хист, який він проявив у публічному виступі з нагоди перемоги під Полтавою, виділили його з-поміж решти православних церковників.

⁷⁹⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 254–5.

⁷⁹⁷ Там само, 134.

⁷⁹⁸ Там само, 449.

⁷⁹⁹ Там само, 213.

⁸⁰⁰ Там само, 254–5.

⁸⁰¹ Там само, 256.

⁸⁰² Там само, 156, 157.

3.2.4. Згадки про католицизм у подорожньому щоденнику

Як протестанти Юст Юль та Расмус Еребо мали конфесійну, чи світоглядну, підставу для критики або протиставлення католицизму та його проявів під час своєї місії. Проте, як засвідчують подорожні нотатки, таких нагод було не так багато.

Як зазначає Андреас Каппелер, перед поділами Речі Посполитої (тобто до 1772 р.) в Росії було досить мало римо-католиків. Переважно це були офіцери з Італії, Франції, Шотландії та Польщі, які мешкали в Москві та Петербургу й мали там свої храми.⁸⁰³ Однак данський дипломат згадує лише одну церкву в Німецькій слободі,⁸⁰⁴ не вказуючи її назви. Ймовірно, це була церква Петра і Павла або Святої Трійці в Москві, об'єднані в одну парафію. На думку дослідників цієї епохи, збільшенню численності та розбудові католицьких храмів сприяли певні законодавчі акти, а саме маніфест Петра I (16 квітня 1702 року) «Про виклик іноземців до Росії з обіцянкою їм свободи віросповідання» (ориг. «О вызове иностранцев в Россию с обещанием им свободы вероисповедания») та указ (12 грудня 1705 року), який дозволяв будувати католицькі храми та користуватись послугами ксьондзів. Тому кількість римо-католиків у добу Петрі I постійно зростала: від 40 осіб (1691) до 2 тис. (1725).⁸⁰⁵

Найбільш негативний відгук про католицьку практику Юст Юль (або Расмус Еребо) написав після перебування в Олівському монастирі цистеріанців (Oliven-Kloster) на території Речі Посполитої. Данського мандрівника обурило напис латинською мовою, що розповідав про чудодійну силу води, яка могла «вигнати диявола», «відпустити гріхи» та ін. Саме «кроплення свяченою водою», запроваджене папою Александром VI, він назвав «католицьким фетишизмом».⁸⁰⁶

⁸⁰³ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 113–114.

⁸⁰⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 142.

⁸⁰⁵ A. N. Andreev, «Catholic Communities in Russia at the Age of Peter the Great», *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 2, № 3 (2009): 435–42; А. Н. Андреев, *Католицизм и общество в России XVIII в.* (Челябинск, 2007).

⁸⁰⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 395–8.

Отже, фрагментарний образ католицизму, який склався на сторінках подорожніх нотаток Юста Юля, є частковим відображенням богословської конфронтації двох конфесій щодо певних практик (і. е. кроплення водою, пошанування ікон та реліквій) та існування спільного минулого й «комунікаційного простору», які сформували лояльність та толерантність у публічній сфері. Вдалим прикладом була комунікація іноземців, що перебували на службі при царському дворі. Наприклад, Юст Юль згадував про приватні зустрічі з послами різних держав, які також були представниками різних конфесій (польські дипломати-католики, британський посол-англіканець та ін.).

3.2.5. Євреї та юдаїзм

Згадки про єврейське населення на сторінках щоденника Юста Юля трапляються вкрай рідко. Під час першої частини місії (весна 1709 — літо 1711) йдеться лише про чутки, які ширилися царським двором, про єврейське походження віцеканцлера Петра Шафірова.⁸⁰⁷ На його думку, єдиним доказом на цю користь було те, що Шафіров не їв свинини під час спільних трапез із ним. Проте його зарозуміла поведінка та хвалькуватість, як пише данський дипломат, були суто «російськими». З цієї нотатки важко судити, чи мав Юст Юль якість упередження до євреїв та негативне ставлення до юдаїзму загалом.

Оскільки в тогочасній Росії діяли обмеження щодо розселення євреїв, то, відповідно, нотатки про них з'являються в наступній частині місії — влітку 1711 р. під час мандрівки Річчю Посполитою. У містах «Польської України», за його подорожніми обсерваціями, домінувало єврейське населення (наприклад, Бар, Тернопіль).⁸⁰⁸ У таких польських містах, як Варшава й Торунь, євреї могли проживати лише за наявності спеціальних дозволів і сплати певної суми грошей, як пише данський мандрівник.⁸⁰⁹ Як бачимо, ця дуже скупа інформація про єврейське населення не дає змоги робити висновки ані про релігійне життя

⁸⁰⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 139–40.

⁸⁰⁸ Там само, 355–6, 378.

⁸⁰⁹ Там само, 384, 391.

(наприклад, наявність синагог у містах), ані про зовнішній вигляд представників цієї групи населення, ані про якісь інші аспекти.

Єдиним сюжетом на сторінках щоденника, що апелює до релігійної теми, була зупинка Юста Юля в польському містечку Сенява на річці Сян під час єврейського «Свята Труб». Тут данський дипломат нарікає на складнощі з купівлею провіанту й сварку з єврейкою, яка вважала роботу в суботу та свята оскверненням.⁸¹⁰

3.2.6. Нотатки про народи «без релігії»

Під час своєї подорожі та триваліших зупинок у певних містах данські мандрівники мали можливість «зустрітись» із представниками екзотичних етнічних груп та народів,⁸¹¹ що мешкали на території царської держави, але не належали до жодної християнської конфесії чи релігії (тобто юдаїзму чи ісламу), тому їхня релігійна ідентичність залишалась для данців таємницею.

Відразу слід зазначити, що нотатки данського дипломата про ці «контакти» не такі розлогі й детальні, як про інші національності та релігійні / конфесійні групи, оскільки під час своєї місії Юст Юль більше перебував на території так званої європейської частини Росії, переважно у великих містах, де домінувало російське населення.

Перший досвід «зустрічі» Юста Юля з представниками цієї групи народів відбувся ще в Нарві. 24 вересня 1709 року, прибувши в гості до бургомістра Нарви пастора Крістіана Гьотте разом із генералом Брюсом, данський дипломат побачив «калмичку татарського племені, що називається калмицькі татари».⁸¹² Він детально описує її зовнішність, акцентуючи на незвичній широкій формі обличчя та вузькому розрізі очей. Така увага до зовнішності може свідчити про

⁸¹⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 382–3.

⁸¹¹ В. Кабузан, *Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав* (Москва, 1990); Я. Водарский, и В. Кабузан, «Территория и население России в XV–XVIII вв.», в *Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории*, ред. кол.: А. И. Аксенов, Я. Е. Водарский, Н. И. Никитин, Рогожин Н. М. (Москва, 2011), 328–60.

⁸¹² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 63.

перший досвід зустрічі Юста Юля з представниками азійського народу, що мали очевидні антропологічні відмінності, які відразу потрапляли в око європейців. Тим паче ця «зустріч» відбулась у Нарві, яка географічно була дуже далеко від традиційного ареалу проживання калмиків. Андреас Каппелер зазначає, що калмики належали до західномонгольських племен, які на початку XVII ст. під тиском казахів та монголів перемістились до степів на північ від Каспійського моря.⁸¹³ Проте постійні намагання московських правителів підпорядкувати калмицьких татар⁸¹⁴ призводили до появи калмиків-заручників із багатих родин, які жили в російських містах в обмін на торговельні привілеї.⁸¹⁵

Цілком імовірно, що калмичка, яку бачив Юст Юль у Нарві, була заручницею або рабинею, яку міг привести з Каспійських степів, наприклад, генерал Брюс, який мав двох верблюдів з Астрахані.⁸¹⁶ Також слід пригадати факт виселення частини мешканців Нарви, звинувачених російською владою у співпраці зі шведами, до таких російських міст, як Астрахань, Вологда, Казань. Більшість «переселенців» були, за свідченнями Юста Юля, лютеранського віросповідання, до яких часто їздив із Москви пастор Рольф.⁸¹⁷ Це також могло бути певним «каналом інформації» про цей «прикаспійський регіон» і його автохтонне населення.

Свій щоденниковий запис під 24 вересня 1709 року Юст Юль завершив згадкою про знайомого офіцера, який «бував у країні калмиків»⁸¹⁸ і мав можливість познайомитись із побутом та культурою цього народу. З його розповіді данець дізнався, що вони «язичники, які не мають релігії»⁸¹⁹ та

⁸¹³ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 38.

⁸¹⁴ M. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1917* (Ithaca, 1992); M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800* (Bloomington, 2002); D. R. Brower, and E. Lazzerini (eds.), *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples 1700–1917* (Bloomington, 1997).

⁸¹⁵ Юль згадує у своїх записках також про щедрого й гостинного калмика, який трапився йому під час перебування в Новгороді (Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 106; Juel, *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, 121).

⁸¹⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 69.

⁸¹⁷ Там само, 168.

⁸¹⁸ Там само, 63.

⁸¹⁹ Там само, 296.

поклоняються дерев'яним ідолам, обмазуючи їхні губи салом. З цього опису можна зробити висновок, що на початку XVIII ст. калмики були прихильниками «природних релігій» (і. е. анімалізм, шаманізм, фетишизм), проте Андреас Каппелер стверджує, що калмики були ламаїстами, які підтримували відносини з Тибетом і тому вважались «чужорідним тілом у тюркомовному ісламському Степу».⁸²⁰ Як бачимо, контекстуалізація цієї джерельної інформації дає нам змогу визначити певний рівень розуміння тогочасними європейцями релігійних практик, притаманних східним народам, що мешкали поблизу або на території царської держави.⁸²¹ Також навіть побіжна згадка в тексті про цей вид релігії додає загальному образу Росії орієнтальної екзотики та «недоцивілізованості» на ментальній мапі данця.

У подорожньому щоденнику Юст Юль таки згадує про справжніх язичників, тобто прихильників природних релігій. Мова йде про «самоїдів», які, як і інші етноси Далекої Півночі⁸²² та Східного Сибіру, були формально неохрещені станом на початок XVIII ст.⁸²³ Данський дипломат уперше побачив представників цього етносу 1 січня 1710 року під час святкування воєнних перемог Петра I в Москві.

Під час тріумфальної ходи данського дипломата вразили 19 саней, запряжених північними оленями, на яких сиділи люди в хутряному одязі. Їхня зовнішність теж стала об'єктом детальної уваги. Данський дипломат описав самоїдів як «коротконогий народ із великими головами та широкими лицами».⁸²⁴ Певною мірою ця лаконічна характеристика є свідченням того, як тогочасні мандрівники укладали й використовували символічну географію для формування гротескних уявлень про примітивних і дегуманізованих «інших».⁸²⁵ Тут слід згадати про надміру (як на смак європейців) «широке обличчя» калмички, про яку йшлося раніше. Короткі ноги, великі голови та широкі лиця

⁸²⁰ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 38, 116–7.

⁸²¹ W. S. Vucinich (ed.), *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* (Stanford, 1971).

⁸²² Y. Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca, 1994).

⁸²³ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 117.

⁸²⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 118.

⁸²⁵ Див. у випадку цієї наративної стратегії щодо калмиків: Е. Вишленкова, *Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому»* (Москва, 2011), 116–7.

самоїдів характеризують їх як ще один екзотичний народ, що перебуває під владою московського царя.⁸²⁶ Символічно, що за наказом Петра I цим народом певний час керував француз Вімені. За свідченнями данського посланця, той француз був досвідченим мандрівником, який через утиски та поневіряння на батьківщині (і. е. ув'язнення в Бастилії) шукав прихистку за її межами. Петро I познайомився з ним у польського короля, після чого зробив його «королем самоїдів».⁸²⁷ Залучення європейців до «реформування» Російської держави в часи Петра I було доволі типовим явищем,⁸²⁸ проте в данському сприйнятті цей окремих випадок виглядав так само карнавальний й бурлескний, як і «весілля карликів». Крім того, європеець, який мав би «привести до цивілізації» диких самоїдів, помер від алкогольного отруєння 31 січня 1710 року. Юль Юст згадує, що його гріб везли до католицької церкви в Німецькій слободі на тих самих самоїдських санях з уже згаданих святкувань.⁸²⁹

На жаль, про релігійні практики самоїдів Юст Юль нічого не згадує й не звертається до тревелогів сучасників чи попередників. Наприклад, його сучасник голландський художник і мандрівник Корнеліс де Бруїн, який у 1711 р. опублікував книжку про свою семилітню подорож через Московію (1701–1708), присвятив одну частину опису та ілюстраціям життя тогочасних самоїдів.⁸³⁰

Етнічні й релігійні строкатість і поліморфізм, які були властиві Росії,⁸³¹ відрізняли її від європейських держав, де все-таки була однорідніша етнічно-релігійна основа. Ця відмінність була для іноземних мандрівників, швидше, культурною атракцією та нагодою засвідчити свою цивілізаційну вищість, порівнюючи власний релігійний світогляд і культуру з «іншою релігією».

⁸²⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 83.

⁸²⁷ Там само, 118.

⁸²⁸ Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*, 103–5.

⁸²⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 142.

⁸³⁰ К. Бруин, *Путешествие через Московию Корнилия де Бруина* (Москва, 1873); К. Мулдерс, «Корнелис де Бруин и его известие о самоедах», в *Нидерланды и Северная Россия: Сб. научных статей*, под ред. Ю. Н. Беспятовых, Я. В. Велувенкампа, Л. Д. Поповой (Санкт-Петербург, 2003), 145–73.

⁸³¹ Lieven (ed.), *The Cambridge history of Russia: Imperial Russia, 1689–1917*, vol. 2, 27–45.

«Релігійні координати», які конструює своїм наративом данська місія, вказують на конфесійне різноманіття.

Отже, за час своєї мандрівки учасники данської дипломатичної місії мали нагоду бачити представників усіх світових релігій (християнства, ісламу, юдаїзму, буддизму), а також «природних релігій». Специфіка місії, а саме триваліше перебування у великих російських містах, дала змогу членам данської місії детальніше ознайомитись із православ'ям: представниками духовенства, особливостями сакральної архітектури, релігійними практиками та релігійною культурою населення.

3.3. Соціальні уявлення

Юст Юль як королівський посланець під час своєї мандрівки мав чіткі інструкції спостерігати за представниками різних соціальних груп (4 та 5-й пункти королівської інструкції),⁸³² комунікувати з ними в різний спосіб (усно й письмово) і нотувати свої рефлексії до щоденника. Уважне читання цього джерела дає нам змогу «побачити» соціальну структуру. Як глава дипломатичної місії данський посланець апріорі мав спілкуватися з привілейованими групами суспільства. Проте певні обставини його мандрівки ставали приводом для знайомства з представниками інших соціальних груп.⁸³³ Прикладом для наслідування був аналіз соціальних образів та категорій у монографії Вадима Ададунова «"Наполеоніда" на Сході Європи: Уявлення,

⁸³² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 434–5.

⁸³³ Дослідник соціальної історії Росії Б. Міронов у своїй монографії (Б. Н. Миронов, *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)*. 2 т. 3-е изд., испр., доп. (Санкт-Петербург)) робить детальний і критичний огляд історіографії та позицій істориків у науковій дискусії щодо соціальної стратифікації в історії Росії. Він виокремлює позицію американського дослідника М. Конфіно про відсутність станів у російському суспільстві та наявність лише численних соціальних груп (М. Confino, «Issues and Nonissues in Russian Social History and Historiography», *Kennan Institute for Advanced Russian Studies. Occasional Paper* 165 (Washington, 1983)). Ця концепція, на нашу думку, релевантна контексту й критиці тексту щоденника Юста Юля, тому буде використана в цьому розділі.

проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття».⁸³⁴

3.3.1. Цар Петро I та його двір

Юст Юль декілька разів особисто спілкувався з Петром I та його найближчим оточенням, яке репрезентувало найпривілейованішу частину тогочасного суспільства.⁸³⁵ Окрім Петра I, данський посланець описує власний досвід комунікації з генералом-адміралом Федором Апраксиним, учителем Петра I Микитою Зотовим, віцеканцлером Петром Шафіровим, військовим командиром і фаворитом російського царя Олександром Меншиковим, канцлером Гаврилом Головкиним, боярином і таємним радником російського царя Іваном Мусін-Пушкіним та царським посланцем Павлом Ягужинським.

Пряма та опосередкована залежність Юста Юля та самої дипломатичної місії від цих персоналій була приводом для тісних контактів данця з представниками царського двору, які, згідно з міждержавними домовленостями, мали організовувати аудієнції в царя, надавати данському офіційному представникові інформацію про перебіг війни й проводити таємні конференції,⁸³⁶ дбати про його перебування та пересування територією держави (паспорт, супровідні документи, охорона, транспорт),⁸³⁷ а також забезпечувати його побут під час місії в царській Росії.⁸³⁸

У подорожньому щоденнику використано схему характеристики царських придворних з такими критеріями: зовнішність, рівень освіченості, публічна поведінка, особистий досвід спілкування данця із цими особами. Увага до фізичних даних придворних (і. е. зросту та фігури) є не тільки

⁸³⁴ В. Ададуrow, *«Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття* (Львів, 2007); В. Ададуrow, *«Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття*, 2-ге вид., доп. і перероб. Львів, 2018.

⁸³⁵ О. Г. Агеева, *«Преобразование русского двора от Петра I до Екатерины II»* (Дис. ... д-ра ист. наук) (Москва, 2007); О. Ю. Захарова, *Светские церемониалы в России XVIII — начала XX в.* (Москва, 2001).

⁸³⁶ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 138, 146–7, 356.

⁸³⁷ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 171, 287, 328, 336, 374–5.

⁸³⁸ Там само, 159–160.

свідченням уважності Юля, а й намаганням сформувавши в майбутніх читачів (і. е. данського короля та його таємних радників) певні уявлення про описаних у щоденнику людей. Отже, ці ремарки про зовнішність були способом створення реальних персонажів у людській уяві і наповнення їхнього образу іншими характеристиками, які містять оцінні судження їхніх рис характеру та поведінки. Можна помітити, що фізичні вади (і. е. повнота Шафірова чи худорлявість Головкина) не корелювали з відгуками про їхні інтелектуальні здібності чи управлінські таланти.

Данському посланцеві найчастіше доводилося мати справи з Петром Шафіровим, Гаврилом Головкиним та Олександром Меншиковим. Найбільш освіченим, на думку данського посланця, був віцеканцлер Шафіров, тому що вільно розмовляв німецькою і розбирався в міжнародній політиці.⁸³⁹ Другим у цьому рейтингу був Олександр Меншиков, який теж розмовляв німецькою, але не вмів ані читати, ані писати жодною мовою.⁸⁴⁰ Така очевидна неграмотність і перебування на провідних посадах Російської держави викликали подив. Найменш інтелектуально обдарованим, за мірками Юста Юля (і, напевно, секретаря-перекладача Расмуса Еребю), був Гаврило Головкин, котрий знав лише рідну мову.⁸⁴¹ А втім, данському посланцеві вдалося зустріти придворного, чий мовні здібності отримали позитивніший відгук (це був Іван Мусін-Пушкін).⁸⁴² Отже, незнання латини та інших європейських мов (особливо німецької) іноземний дипломат трактував у цьому випадку як типову неосвіченість більшості представників вищих щаблів суспільства. Проте в джерелі можна відшукати інформацію, яка частково пояснює такий стан речей. Мова йде про походження згаданих російських чиновників, які, як відомо, були вихідцями з нижчих прошарків суспільства. В часи Петра I так формувалась «нова еліта», яка замінювала «стару» боярську. Особливо відомою була історія

⁸³⁹ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 140.

⁸⁴⁰ Там само, 128.

⁸⁴¹ Там само, 122.

⁸⁴² Там само, 208.

сходження по соціальній драбині Олександра Меншикова, яку коротко переказує данський посланець у своєму щоденнику.⁸⁴³

Упродовж місії Юст Юль мав нагоду і спостерігати за публічною поведінкою цих людей, і контактувати з ними особисто. Тому його емпіричний досвід та характеристики представників царського двору виглядають доволі переконливими й реалістичними. Наприклад, висновок про чванькуватість Шафірова данець зробив після скандалу навколо титулатури в дипломатичній кореспонденції.⁸⁴⁴ На його думку, намагання віцеканцлера прирівняти свій статус до подібних посад при європейських дворах не мали підстав.⁸⁴⁵ Також відомо про регулярне порушення домовленостей щодо забезпечення данського посла транспортом, яке часто ставало підставою для критики російських царедворців. Один із таких конфліктів був причиною для звинувачення віцеканцлера Шафірова в грубості та неввічливості.⁸⁴⁶ Хоча слід згадати, що сам Юст Юль намагався відшукати дипломатичний підхід до царських урядників, яких він відкрито критикував у своєму щоденнику, намагаючись догодити їм з огляду на розвиток дансько-російських відносин під час Північної війни. Зокрема, він зробив дуже щедрий і показний жест, запропонувавши послуги Расмуса Еребо як приватного вчителя для сина Шафірова. Отже, він виявив свою дипломатичну гнучкість заради прихильності цього впливового російського урядника.⁸⁴⁷ Такий «обмін жестами» був ситуативним, на нашу думку, проте, як свідчать події, корисним для обох сторін.

Спілкування Юста Юля з Гаврилом Головкіним теж було сповненим різних ситуацій, які виявили нові риси в збірному образі російського придворного чиновника. Він не дотримував дипломатичного етикету, зловживав алкоголем, через свою неосвіченість спілкувалися з іноземцями

⁸⁴³ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 128.

⁸⁴⁴ Там само, 130–1.

⁸⁴⁵ Там само, 158.

⁸⁴⁶ Там само, 171.

⁸⁴⁷ Там само, 224.

мовою жестів,⁸⁴⁸ надміру дбав про почесні та титулатуру, що, на думку данця, не відповідало контексту й було штучним бажанням росіян наслідувати європейські традиції в цій царині.⁸⁴⁹ Також трапляються нотатки, де данець завуальовано пише про зволікання з розглядом певних нагальних справ Головкіним.⁸⁵⁰

Не менш суперечливим було враження й про Олександра Меншикова, котрий у тексті подорожнього щоденника постає як найзаможніший,⁸⁵¹ зверхній⁸⁵² і зарозумілий⁸⁵³ представник царського двору. Проте його «простолюдинське походження» завжди проявлялось у бенкетах, які, на думку Юля, нагадували «сільські святкування», а не бенкети в шляхетному товаристві.⁸⁵⁴ Хвалькуватість Меншикова, яку Юль детально описує у своєму щоденнику, теж додає негативу образу царедворця.⁸⁵⁵ Крім того, репутація Олександра Меншикова була зіпсована «славою» монополіста й хабарника, який завдяки прихильності Петра I порушував закон та привласнював майно іноземних підприємців і купців.⁸⁵⁶

Постать царя Петра I в цій групі персоналій, на нашу думку, посідає не чільне місце, оскільки Юль завжди отримував інформацію про нього від згаданих вище чиновників. Утім зустрічі з царем та спостереження за ним при дворі давали змогу Юлю стверджувати, що Петро I дуже самостійний і незалежний правитель.⁸⁵⁷ Нарікання Петра I на народ⁸⁵⁸ та його оточення,⁸⁵⁹ які переказує у своєму щоденнику данський посланець, виглядають трохи гіперболізованими й метафоричними, на нашу думку. Ймовірно, це було авторське враження від харизматичної постаті царя-реформатора, який дуже

⁸⁴⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 122.

⁸⁴⁹ Там само, 138–9.

⁸⁵⁰ Там само, 286.

⁸⁵¹ Там само, 138.

⁸⁵² Там само, 128.

⁸⁵³ Там само, 127.

⁸⁵⁴ Там само, 185, 235, 266–7.

⁸⁵⁵ Там само, 242.

⁸⁵⁶ Там само, 303–4.

⁸⁵⁷ Там само, 209–10.

⁸⁵⁸ Там само, 210.

⁸⁵⁹ Там само.

відрізнявся від європейських монархів (наприклад, тих, котрих бачив Юль у Потсдамі).

На нашу думку, образ Петра I в тексті щоденника виписаний з очевидною симпатією, яка виражена в позитивних оцінках його неабияких інтелектуальних,⁸⁶⁰ фізичних⁸⁶¹ та управлінських здібностей (наприклад, сцена із сокирою на верфі⁸⁶²). Також дипломат-протестант зауважив показну набожність російського царя, що проявлялась, наприклад, у голосному співі на святкових богослужіннях.⁸⁶³

Окрім позитивних штрихів, Юль додає цьому портрету й певних критичних відгуків, які свідчать про спостережливість данця і його дипломатичну гнучкість у спілкуванні з харизматичним царем. Цікавим прикладом є опис особистої розмови з царем, у якій Юль помічає, що російський цар вміє вдавати уважність та керувати своїм виразом обличчя навіть за небажання обговорювати важливі політичні питання.⁸⁶⁴ Також Юль досить тонко підмічає часті зміни настрою і поведінки царя, спричинені як його хворобою,⁸⁶⁵ так і тривалими бенкетами.⁸⁶⁶ Данський посланець досить позитивно оцінює також схильність Петра I до фамільярності,⁸⁶⁷ яку той часто проявляв на публіці й навіть стосовно самого данця.⁸⁶⁸ Царська показна товариськість була причиною численних і виснажливих випробувань для данського посланця,⁸⁶⁹ котрий не міг фізично переносити тривалі царські бенкети, де його примушували багато пити.⁸⁷⁰ Проте Юль з'ясував, що споювання іноземних дипломатів було своєрідним шпигуванням та російським методом здобування потрібної інформації.⁸⁷¹ Цікаво, що ця практика була

⁸⁶⁰ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 209, 304.

⁸⁶¹ Там само, 92.

⁸⁶² Там само, 100.

⁸⁶³ Там само, 133.

⁸⁶⁴ Там само, 99–100.

⁸⁶⁵ Там само, 122.

⁸⁶⁶ Там само, 266–7.

⁸⁶⁷ Там само, 237–8.

⁸⁶⁸ Там само, 91–2.

⁸⁶⁹ Там само, 266–7.

⁸⁷⁰ Там само, 187, 197–8.

⁸⁷¹ Там само, 249.

частково запозичена самим данським посланцем для налагодження відносин при дворі та здобуття прихильності.⁸⁷² Юль зробив емпіричний висновок, що подарунки, почесні й міцні напої дієвіші, ніж закон і справедливість у відносинах із росіянами.⁸⁷³

Згадані фамільярність та егалітарність у поведінці російського правителя дисонували з дискусією про вживання титулу «імператор», яку розлого описує Юль у щоденнику, аналізуючи історичні та етимологічні аргументи щодо цього питання.⁸⁷⁴ На думку данського посланця, ці імперські амбіції посилювало оточення царя, а не сам Петро I.⁸⁷⁵ Як відомо, подібні проблеми з титулатурою Шафірова та Головкина вже виникали в інших європейських посланців. На нашу думку, це можна пояснити влучним спостереженням самого Юля, який помітив очевидне — невдале мавпування європейських традицій московською аристократією, неосвіченість та невихованість якої не приховував навіть французький одяг.⁸⁷⁶

Такі строкаті враження про Петра I та його оточення на сторінках щоденника, на щастя, не були відредаговані завдяки інструкції, яка визначала вузьке коло читачів (король і його радники), а також не передбачала публікацію цього наративу та оприлюднення зібраної інформації.⁸⁷⁷

3.3.2. Селяни та інші групи російського суспільства

Під час дипломатичної місії Юль та його свита мали нагоду не тільки перебувати у великих містах і контактувати з іноземцями та царськими придворними, а й зустрічати представників соціальних низів. Вони теж були у фокусі уваги радників данського короля Фредеріка, оскільки соціальну та

⁸⁷² Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 276.

⁸⁷³ Там само, 343.

⁸⁷⁴ Там само, 155–8.

⁸⁷⁵ Там само, 158.

⁸⁷⁶ Там само, 79.

⁸⁷⁷ Там само, 1–2.

політичну стабільність в Росії данська сторона трактувала як запоруку активної участі в Північній війні.⁸⁷⁸

Часті переїзди Юля були доброю нагодою для дорожніх спостережень та пізніших щоденникових нотаток-рефлексій про селян, міщан і солдатів / військових, яких довелося зустріти. У наративі йдеться про певні візуальні характеристики посполитих, наприклад, наявність бороди, забороненої серед придворних царя.⁸⁷⁹ Данець навіть порівнює бородатість російських селян із данськими, що може свідчити як про схожість зовнішнього вигляду, так і про традиційність данського селянства.⁸⁸⁰ Юлю також довелося на власні очі побачити «курні хати» та побут російського селянства.⁸⁸¹

Особлива увага до селянства також була спричинена потребами Північної війни. Селяни були не тільки джерелом підвід і провіанту для армії, а й трудовим ресурсом для відбудови фортифікацій чи зведення нових (наприклад, замок Кроншлот).⁸⁸² Вони також слугували ресурсом для поповнення армії.⁸⁸³ Рекрути селянського походження були запорукою воєнного успіху тогочасної Росії, проте досить часто ця «армія селян» не мала належної підготовки⁸⁸⁴ й була причиною воєнних невдач.⁸⁸⁵ Фізичний потенціал царської Росії, який неодноразово помічали європейські мандрівники (і данські теж), був частиною її європейського іміджу.

Юль часто пише про використання селянських коней і возів.⁸⁸⁶ Він спостерігає за жорстокою експлуатацією цієї групи населення солдатами та місцевою владою і дивується «рабській покірності» селян.⁸⁸⁷ Щоправда, про

⁸⁷⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 434.

⁸⁷⁹ Там само, 53.

⁸⁸⁰ Там само, 325.

⁸⁸¹ Там само, 104–5.

⁸⁸² Там само, 55, 193, 221.

⁸⁸³ Там само, 330.

⁸⁸⁴ Там само, 202.

⁸⁸⁵ Там само, 78–9.

⁸⁸⁶ Там само, 100.

⁸⁸⁷ Там само, 114–5.

інші форми закріпачення селян у Росії данський посланець рідко пише у своїх нотатках.⁸⁸⁸

Про селян в інших державах, які доводилося данцям проїздити, в тексті щоденника згадується відносно нечасто. Наприклад, данський посланець описує гостинність та хлібосольність селян у Козацькій Україні⁸⁸⁹ та непокірну натуру місцевого населення.⁸⁹⁰

Щоденник Юля подає інформацію про руйнівний вплив Північної війни на «сільську цивілізацію», яка відчувала економічний, політичний і соціальний тиск із боку військових чи інших царських адміністраторів.

3.3.3. «Профілі» російських військових

Стан царської армії під час Північної війни, напевно, найбільше цікавив європейських дипломатів. Юль теж мав завдання оцінити військовий потенціал царської Росії, який був вирішальним фактором для данського короля в прийнятті рішення про відновлення спільних воєнних кампаній у Прибалтиці.

Наратив Юля містить описи воєнних кампаній у 1710–1711 рр., які проводила царська армія.⁸⁹¹ Серед них можна виокремити тривалу облогу й захоплення Виборгу навесні 1710 р., капітуляцію Риги влітку 1710 р., Прутський похід влітку 1711 р., детально описані в щоденнику. Також данець побіжно згадує про попередні воєнні досягнення Петра I⁸⁹² та його керівництво військовими.⁸⁹³

Царське військо часто фігурує як збірне поняття в подорожніх нотатках данського посланця. На нашу думку, данський посланець намагався зрозуміти російську військову ієрархію та загальний устрій армії під час війни. Очевидно, цю інформацію він отримував почасти від посередників, а також мав власні

⁸⁸⁸ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 297–8.

⁸⁸⁹ Там само, 338.

⁸⁹⁰ Там само, 336.

⁸⁹¹ Там само, 249.

⁸⁹² Там само, 117.

⁸⁹³ Там само, 295.

спостереження, тому маємо нотатки, які містять його особисті судження про прислужництво («лакейство») як російське розуміння субординації в армії.⁸⁹⁴ Водночас він сам пише про користь та необхідність цього «прислужництва» під час своєї мандрівки⁸⁹⁵ та позитивно відгукується про наданий йому солдатський караул.⁸⁹⁶

Юль також звертається до звичного методу порівняння тутешніх реалій із данськими, наприклад, звертаючи увагу на ритуали під час зміни караулу⁸⁹⁷ та воєнних навчань.⁸⁹⁸ Це доволі типовий прийом у його оповіді, що демонструє намагання пояснити російські реалії в такий спосіб.

Для характеристики соціально-економічних умов життя військових данець описує побут цієї групи *bellatores*, а саме — Преображенську слободу в Москві,⁸⁹⁹ фінансове забезпечення родин військових⁹⁰⁰ та їхню невибагливість в утриманні.⁹⁰¹

Придворне життя давало змогу данському посланцеві часто спостерігати цю соціальну групу на царських бенкетах. Проте найбільш емоційні⁹⁰² й антропологічні спостереження він зробив після закінчення Прутського походу влітку 1711 р., у якому він не брав участі особисто, але мав нагоду бачити наслідки поразки й вислухати розповіді самого Петра І.⁹⁰³ Звичайно, читач може помітити в цих описах гіперболізацію та згущення кольорів, проте подібні свідчення містяться також і в «Гистории Свейской войны»,⁹⁰⁴ що додає нотаткам Юля правдоподібності.

Отже, різномірна джерельна інформація дає нам змогу «реконструювати» збірний образ військових, який данський дипломат формує своїм наративом для Фредеріка IV та його таємних радників. На нашу думку, стиль подорожніх

⁸⁹⁴ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 70, 193.

⁸⁹⁵ Там само, 113.

⁸⁹⁶ Там само, 248–9.

⁸⁹⁷ Там само, 74–5.

⁸⁹⁸ Там само, 60.

⁸⁹⁹ Там само, 149.

⁹⁰⁰ Там само, 230.

⁹⁰¹ Там само, 55.

⁹⁰² Там само, 372.

⁹⁰³ Там само.

⁹⁰⁴ Н. И. Павленко, *Петр Великий* (Москва, 1994), 341.

записок та королівська інструкція стали запорукою живих і реалістичних описів цієї соціальної групи, адже побачена Юлем жорстокість солдатів у Нарві⁹⁰⁵ та їхні страждання після битви на Дністрі добре передають реалії війни, її психологію і соціальний вимір. Незважаючи на всі ці суперечливі оцінки, які формують оксюморонний образ військових у щоденнику, данський дипломат підсумовує свої спостереження доволі позитивним висновком. Він трактує особливу витривалість росіян у цій війні як унікальний потенціал порівняно з рештою європейських армій.⁹⁰⁶ Це, ймовірно, і було запевненням для данського короля у воєнній спроможності царської держави.

Аналіз джерела дає нам підстави зробити висновок, що в тексті немає термінів, які б означали «суспільний стан», а збірний образ російського суспільства є дуже строкатим, як і образ кожної соціальної групи, що згадується данським посланцем. За його термінологією та уявленнями, в царській Росії існує очевидний поділ на дві великі соціальні групи «вищих та «нижчих» («høje og lave»), який добре корелюється з дихотоміями, що відображають фінансове становище «багаті — бідні» і правові відносини «вільні — підневільні». Згадані нами соціальні групи (царські придворні, селяни, військові) під час перебування Юля на території царської Росії зазнавали певних трансформацій через численні реформи Петра I. Цікаво, що в нотатках данського мандрівника практично немає інформації про міське населення царської Росії. Є лише декілька скупих згадок про міщан у Нарві, Ризі, Києві та Торуні. Образ духовенства в цьому розділі було опущено через аналіз цієї соціальної групи в розділі про релігійні уявлення.

Отже, російське суспільство в данському баченні вельми мозаїчне, суперечливе, неоднозначне, попри певні поодинокі подібності, на які вказує автор щоденника. Цей образ не є ані позитивним, ані негативним. Кожна із соціальних груп має своїх відомих та безіменних репрезентантів, характеристики яких часто використовуються для формування певних

⁹⁰⁵ Юль, *Записки Юста Юля, датского посланника*, 54.

⁹⁰⁶ Там само, 176.

узагальнень та стереотипів для цілої групи або й усього суспільства. Такий підхід є типовим для більшості ранньомодерних європейських мандрівників, що відвідували царську державу.

ВИСНОВКИ

Подорожній щоденник, який є центральним джерелом цього дослідження, трактується нами через призму «рукописного оригіналу», «опублікованого джерела» та «перекладу». Ці три формати / виміри джерела дають змогу також сформулювати певні аргументи та висновки щодо його змісту та трактування.

Наприклад, рукописне джерело найкраще ілюструє й доводить гіпотезу про співавторство Юста Юля та Расмуса Еребо, оскільки в архівному оригіналі багато маргіналій, виправлень та помітно відмінності в почерках. Доказами причетності особистого секретаря Расмуса Еребо також є слова, написані старослов'янською, та кириличний алфавіт у тексті, оскільки, як відомо, він вивчав російську під час цієї дипломатичної місії.

Ці особливості не очевидні в опублікованій версії щоденника, хоча там містяться коментарі та примітки архівіста Герхарда Грове, який, власне, і висунув цю гіпотезу про недругорядну роль Расмуса Еребо в написанні та конструюванні цього наративу.

Опублікована версія джерела є добрим критичним виданням, яке містить багато додаткової інформації про персоналії та давню термінологію (наприклад, про гроші й різні системи мір та величин), показчик імен. Також ця версія джерела дає змогу прочитати ті фрагменти, які в рукописному варіанті вже не є читабельними. Слід відзначити скрупульозну роботу упорядника цього джерела Герхарда Грове, оскільки його публікація також пришвидшила появу російського перекладу Юрія Щербачова.

Російський переклад данського щоденника, на нашу скромну й суб'єктивну думку, є досить фаховим. Перекладач Юрій Щербачов, який мав попередній досвід роботи з данськими архівними джерелами, не проявив у цьому перекладі властивої російським перекладачам тяги «до переспіву / переказу», тому переклад майже дослівний. Окремі фрагменти та цитати з джерела перекладено нами українською мовою з данського оригіналу, оскільки повного перекладу українською мовою поки що немає.

Для аналізу джерела нами було використано декілька методологічних підходів. Найбільш релевантним і корисним для виявлення певних категорій та системних уявлень був контент-аналіз. Оскільки завдяки йому, наприклад, у тексті було виявлено цілу низку порівняльних зворотів, які допомогли визначити список країн та міст, які відвідав Юст Юль під час своєї служби на флоті в Нідерландах. Саме вони були використані для зіставлення або протиставлення різних реалій під час дипломатичної місії. Ця вибірка цитат також ілюструє типовий підхід більшості мандрівників порівнювати / пояснювати щось нове / невідоме з добре відомим / апробованим (Додаток 16). Отже, було проаналізовано вживання прикметників «російський» і «польський» та виявлено пряме й непряме значення цих виразів у контексті. Контент-аналіз також допоміг виявити низку латинських цитат, які, найімовірніше, було додано секретарем Расмусом Еребо, а не Юстом Юлем.

Компаративний аналіз подорожнього щоденника з іншими ранньомодерними данськими тревелогами (Якоба Ульфельдта та Педера фон Гавена) дав змогу виокремити низку топосів та стереотипів у данській системі уявлень про росіян як народ та їхніх правителів. Порівняння щоденника та автобіографії Расмуса Еребо додало аргументів на користь особистого секретаря та його чільної ролі в самій дипломатичній місії та укладанні тексту щоденника.

У тексті проаналізованих джерел було виявлено використання «культурного перекладу» (Пітер Берк), коли данські мандрівники намагалися пояснити своїм майбутнім читачам значення російських слів та певних понять або реалій, відсутніх у данському соціумі (наприклад, слова «бояри», «князі», «цар», «піст», «пристав» та ін.).

Аналіз джерел та історіографії засвідчив, що наративи Юста Юля та Расмуса Еребо, які відобразили як особистий досвід їхніх укладачів, так і стереотипи данського погляду на розлогі території між Балтійським і Чорним морями, були досить типовим прикладом подорожньої літератури ранньомодерної доби. Проте в списку відомих тревелогів про Росію та Річ

Посполиту данські оповіді все-таки репрезентують «меншість» (за країною походження та мовою). Данські тревелоги, як свідчать бібліографи, не такі відомі, як німецькі чи британські. Цей факт частково вплинув на стан дослідження щоденника Юста Юля та Расмуса Еребо в національних історіографіях.

Данська та російська історіографії засвідчили свій інтерес до цього писемного джерела з огляду на його важливість для вивчення відносин між Копенгагеном і Петербургом під час Великої Північної війни ще в XIX ст. Не дивно, що дослідження данських і російських істориків становлять найбільшу частку в історіографічному огляді. Представники ж інших національних традицій історієписання здебільшого виокремлювали з цього джерела інформацію, яка мала стосунок до загальноєвропейського контексту початку XVIII ст., образу царської Росії в Європі та постаті Петра I як правителя-реформатора. Це особливо помітно у французькій та британській історіографії, представники якої досить поверхово й стереотипно, на нашу думку, проаналізували зміст щоденника Юста Юля після його офіційної публікації наприкінці XIX ст. Українські студії ж трактують цей данський тревелог як доказ існування козацької автономії (і. е. «Козацька Україна»), соціально-культурних відмінностей між етносами (і. е. росіянами та українцями) та звертають увагу на краєзнавчий вимір джерельної інформації. У польській історіографії щоденник Юста Юля, на жаль, згадується лише завдяки публікації аматорського перекладу вибраних фрагментів польською мовою. Такий стан дослідження свідчить про специфічний фокус у кожній національній історіографії та наявність численних «білих плям».

Уявлення данців про територію та соціальну культуру царської Росії, Речі Посполитої та Козацької України були строкатими та фрагментарними, як і подорожній щоденник Юста Юля й Расмуса Еребо, що поєднував у собі елементи різних жанрів: «дипломатичного звіту», «етнографічного опису» та «особистих записок» (і. е. *memoirs*). Оригінальності й проблемності цьому джерелу додала наявність двох авторів із дуже різним життєвим досвідом та,

відповідно, інтересами й стилем нотаток. Проте флотський офіцер Юст Юль та богослов Рasmus Еребо таки сконструювали спільну систему образів, що відображала як соціальні уявлення данців про цю частину Європи (переважно стереотипні), так і індивідуальні досвіди цих конкретних мандрівників. Отож, хоч текст джерела й постав у доволі специфічному історичному контексті, у ньому можна простежити момент інтертекстуальності з попередніми, а почасти й наступними данськими описами подорожі в Росію. Як відомо, тривалі міжнародні відносини між Данією та Московією стали підґрунтям, на якому сформувалася низка данських стереотипів щодо останньої держави.

Система уявлень, виокремлених нами з тексту щоденника, також свідчить про їхню схожість з уявленнями попередників та наступників Юста Юля. Часткова подібність зі спостереженнями Якоба Ульфельдта дає нам змогу зробити припущення про тяглість і традиції в системі данських уявлень про Російську державу, а також цю частину Європи. Ймовірно, ця система уявлень почала формуватися з кінця XVI ст. завдяки різноманітним каналам інформації: подорожній літературі (особливо німецькомовній) і усній інформації скандинавських / данських дипломатів, моряків та купців, які часто бували в Росії з різною метою.

Педер фон Гавен, як і його попередники (Ульфельдт та Юст Юль), писав про побачені «вади», але теж згадував «національні достоїнства». До них данець зараховує красу, відданість, природну обдарованість, субординацію, вміння торгувати та ін. На думку дослідників, це був вплив Просвітництва на сприйняття іноземцями абсолютизму в Росії, зокрема, досвіду реформ Петра I і його наступників, а також доволі позитивне світосприйняття російської культури. За нашими спостереженнями, Ульфельдт та Юль / Еребо більше акцентували на недоліках та вадах. Не виключено, що також через особисті «негативні досвіди». Методологічні підходи соціокультурної історії дали змогу виокремити просторові, соціальні та релігійно-культурні уявлення та реконструювати образи царської Росії, Речі Посполитої та українських земель у данській уяві. Ця система уявлень відображає як загальну характеристику

відвіданих територій (і. е. географію, природні ресурси та інфраструктуру), так і враження про місцеве населення (і. е. соціальний і національний склад) та його культуру (і. е. релігійну та повсякденну).

Чи не найчіткіше вираженими, на наш погляд, є просторові уявлення, оскільки вони часто-густо складаються з назв відвіданих населених пунктів, описів природи й загального вигляду населених пунктів під час подорожі. Подорожній щоденник Юста Юля й Расмуса Еребо дає змогу відтворити ітінерарій мандрівки в 1709–1711 рр. та навіть візуалізувати його у формі таблиць та карт. Однак аналіз щоденникових нотаток також провокує певні питання, на які подекуди складно знайти відповідь у додаткових джерелах та літературі. Наприклад, чи користувалися данські мандрівники якимись картами царської Росії, якого походження були ці карти (голландські, данські, німецькі чи ін.), чи існували данські карти цієї частини Європи. На жаль, подорожній щоденник не містить пояснень, а пошук додаткових джерел та літератури не дає змоги сформулювати чіткі відповіді на ці дослідницькі питання.

Маршрут данської місії проліг як морем, так і суходолом (Додаток 12). Моряк Юст Юль ретельно нотував напрямки вітру й координати під час подорожі водами Балтики. Мандрівка суходолом теж мала свої координати та маркери: відстані між населеними пунктами, згадки про природні об'єкти й військові застави, які були уособленням ранньомодерних міждержавних кордонів. За час дипломатичної місії данці переїхали території двох великих європейських держав — Речі Посполитої і царської Росії, до складу якої також було інкорпоровано після Полтавської битви колишню Гетьманщину. На «ментальній мапі» данських мандрівників ці «кордони» виглядали трохи інакше: царська Росія і Річ Посполита були чітко розмежовані як дві великі держави, що мали тривалу історію територіальних розширень та втрат. Українські ж території в данському сприйнятті згадано як «три України»: Російську, Козацьку й Польську. Такий «потрійний образ» ілюстрував міждержавні домовленості про кордони та захоплення земель з українським етнічним населенням сусідніми імперіями (і. е. Андрусівський договір 1667 р.)

й засвідчував існування окремого утворення — Козацької України. З тексту джерела важко зробити висновки про ознайомленість данців з історією українських територій та геополітичною ситуацією в цьому регіоні.

Річ Посполита, через яку данська місія двічі переїздила (у 1709 і 1711), на жаль, не так детально описана в щоденнику. Незважаючи на той факт, що територія цієї держави була своєрідною «ареною» для численних воєнних кампаній Великої Північної війни, джерелом людських і матеріальних ресурсів для царської армії, данські державні інтереси були зосереджені на царській Росії і постаті Петра I (про що свідчить королівська інструкція для Юста Юля). Проте «транзитний» підхід до сприйняття цієї держави, відображений у змісті та формі нотаток про цей етап мандрівки, все-таки дає змогу помітити певні відмінності між царською Росією та Річчю Посполитою й виокремити основні уявлення данців про останню.

Відсутність дипломатичних відносин із гетьманською Україною і сприйняття цих територій лише крізь призму історії співпраці Івана Мазепи із суперницею Данії — Швецією — сприяли формуванню доволі строкатих подорожніх вражень безпосередньо під час подорожі (тобто емпірично), у тому числі на базі усного матеріалу (пліток, переказів, розповідей місцевих мешканців), які автори вносили до тексту щоденника.

Просторові уявлення членів данської місії також підтвердили актуальність вісі «Північ — Південь» у ментальному картографуванні просторів Європи на початку XVIII ст. Данські мандрівники сприймали тогочасну царську Росію саме як Північ. Оскільки будь-яка подорож — це сприйняття через комунікацію, тому соціальні уявлення є важливою складовою ментальної мапи. Вони передають емпіричний досвід спілкування мандрівників-іноземців із місцевим населенням і стають основою для формування узагальненого «образу Іншого». Юсту Юлю як королівському посланцеві доводилося контактувати із самим Петром I, відомими представниками царського двору та російської політичної еліти. Невихованість та неосвіченість осіб з оточення Петра I, їхня схильність до пияцтва та різних

дивацтв, описана на сторінках щоденника, доповнювали варварський імідж росіян в уяві данців. Цей образ розширювали безіменні селяни, представлені як неосвічені, традиційні й забобонні з нелюдською фізичною витривалістю та покірністю владі, яка їх всіляко експлуатує. Соціальні контрасти та відмінність російського суспільства від данського змушували данських дипломатів робити численні порівняння та протиставлення, щоб пояснити читачеві побачене. Спілкування з іноземцями, що мешкали в Москві та Петербургу, було одним із позитивних досвідів данських мандрівників під час тривалого перебування в царській Росії. «Чужі свої» були конфесійно та культурно близькими Юсту Юлю та Расмусу Еребю: іноземні послы, військові й купці стали частими гостями данців та належали до кола їхнього спілкування.

Подорожні спостереження про населення царської Росії, Речі Посполитої та «Козацької країни» містять спроби сформувати узагальнений образ певної соціальної групи: «російський народ», «російські селяни», «російське духовенство», «польські жовніри» та ін. Цікаво, що в тексті майже немає нотаток про міське населення та його особливості порівняно з данським чи європейським міщанством.

Отже, царська Росія зображена як держава селян та військових, якими керує невелика група вельмож, часто неосвічених і недосвідчених, які мали прихильність Петра I.

Річ Посполита найчастіше представлена військовими та різними дипломатами, які зустрічалися данським мандрівникам при царському дворі та впродовж подорожі. Знелюднення міст і сіл «Польської України» та інших регіонів Речі Посполитої через Північну війну відображено в подорожніх нотатках, які практично не містять інформації про місцеве населення, його соціальну стратифікацію та інші особливості. Поодинокі ремарки про «польський одяг» та «польські звичаї» можна трактувати як маркери традиційності річпосполитського суспільства й певної екзотичності (варварської), яка дисонує на фоні «французького одягу» (і. е. європейської моди), до якого звикли данці та інші західноєвропейські мандрівники. Проте

згадки численних, хоча й поруйнованих, міст і містечок могли б слугувати аргументом на користь «міщанського іміджу» Речі Посполитої.

Інша група уявлень, соціально-культурних, є своєрідною надбудовою над базовими категоріями: простором і людьми. Подорожні враження від повсякденного життя місцевих, їхніх релігійних та повсякденних практик стали основою для уявлень про певні нематеріальні категорії: релігію / віру, освіченість, культуру поведінки, світогляд тощо. За нашими спостереженнями, ця частина уявлень формувалася за звичними схемами, які містяться в щоденнику, а саме — через порівняння або протиставлення, а також детальний опис того, що було зовсім новим та невідомим. Це досить поширені практики, які властиві більшості подорожніх текстів.

Слід зазначити, що вагому роль в описі релігійно-культурних аспектів цієї подорожі відіграв Расмус Еребо, який мав богословську освіту. Його теоретичні знання про православ'я отримали емпіричне підґрунтя, і це відобразилося в розлогіх описах богослужінь, сакральних споруд та літургійних практик, занотованих саме ним. Протестантське сприйняття православ'я було доволі критичним, як свідчить текст джерела. Автори щоденника часто згадують власні історії спілкування з неосвіченим духовенством, описують довгі богослужіння за участі царя, дивні, на їхню думку, релігійні традиції (наприклад, культ мощей та ікон). Раціональність протестантизму та певна «етика» проявлялися в несприйнятті народних забобонів або надмірної релігійності на фоні загальної неосвіченості в питаннях віри (незнання текстів молитов загалом та ін.).

Щоденні спостереження Юста Юля за життям царського двору та людей із різних соціальних груп формують на сторінках щоденника строкатий образ російського суспільства, яке, крім релігійного фанатизму, також впадає в різні крайнощі, що певною мірою пов'язані з етичними категоріями та суперечать моральним установам данського посланця: зловживання алкоголем та їжею, нерозуміння категорій «право» й «справедливість», відсутність ділової культури в політичній сфері, низька цінність людського життя та незаконні

шляхи для досягнення власних цілей (і. е. корупція). Засудження та несприйняття цих явищ автором свідчать не тільки про його конфесійну чи національну відмінність, а й етичну інакшість, сформовану на основі протестантського вчення, європейського раціоналізму та ідей модерного часу.

Річ Посполита та її релігійно-культурний імідж описані набагато менше у зв'язку з нетривалим перебуванням та королівськими інструкціями, що більше зосереджували увагу на Росії. Поліетнічна та поліконфесійна Річ Посполита відрізнялася від монолітної північно-східної держави. У щоденнику можна помітити акцент на присутності євреїв у річпосполитських містах, домінуванні католицького сакрального ландшафту, але який не був тотальним (наприклад, протестантські храми в місті Торунь). Як протестанти Юст Юль та Расмус Еребо мали конфесійну, чи світоглядну, підставу для критики або протиставлення римського католицизму і його проявів під час своєї місії. Проте, як засвідчують подорожні нотатки, таких нагод майже не було.

Підсумовуючи наші висновки, можемо зауважити, що данська дипломатична місія (1709–1711) за своїм перебігом та форматом не відрізнялася від інших посольств та візитів, які були досить типовим і традиційним способом комунікації данського та російських дворів починаючи з кінця XV ст. Перебіг Великої Північної війни та державницькі інтереси Фредеріка IV і його таємних радників зумовили особливий перелік інструкцій та вимог до посланця Юста Юля. Саме вимога нотувати щодня все, що відбувається з королівським посланцем (тобто Юстом Юлем), стала причиною появи розлогого его-наративу про подорож до Росії. Якби її не було, ймовірно, результатом цієї місії були б лише листи, депеші та сухий фінальний звіт після повернення до Данії.

Можливо, подорожній щоденник не вдався би таким «щільним текстом», якби не участь Расмуса Еребо та його освітній бекграунд, що додав тексту численних деталей. Зрештою, конструювання самого тексту, від написання подорожніх нотаток до формування фінальної чернетки, — це також його беззаперечна заслуга. Адже Юст Юль, напевно, не зміг би так швидко

скомпонувати цей текст самостійно, виконуючи інші королівські функції на флоті після завершення місії. Фах Юста Юля також вплинув на фокус подорожніх спостережень та формування фінальної версії подорожнього щоденника. Тому в тексті велику увагу приділена фортифікаціям, природним ресурсам та військовим реаліям.

Образи трьох просторів, «російського», «українського» та «польського», які групувалися в певну, нехай доволі хаотичну, систему уявлень, вийшли саме такими через особистісний вимір їхніх літописців — Юста Юля і Расмуса Еребо, різну тривалість перебування в певних містах та регіонах, різну оптику мандрівників (погляд, диктований королівською інструкцією, та «погляд туриста») та певні обставини, що несподівано змінювали перебіг самої місії. Проте спроба проаналізувати та реконструювати ці образи як певну систему соціальних, тобто понадособистісних, уявлень дала змогу по-новому прочитати данське джерело, яке раніше використовувалося лише для ілюстрації сюжетів політичної та дипломатичної історії.

Список використаних джерел та літератури

Архівні джерела

Данський національний архів (Rigsarkivet)

Just Juels gesandtskabsarkiv (1709–1712), VA XI. Tyske Kancelli II, s. 280. TKUA, Speciel del, Rusland 104–7.

Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen XV. Speciel personalhistorie. Samlingspakker, pk. 48, Wøldike-Aarestrup.

Данська королівська бібліотека (Det Kongelige Bibliotek)

Det Kongelige Bibliotek, NKS 402, octavo (Rasmus Æreboes Autobiografi).

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Фонд 1698: Щербачовський збірник.

Опубліковані джерела

1. Aereboe, R. *Rasmus Aereboes Autobiografi: 1685–1744*. København, 1889.
2. Æreboe, R., and L. P. Poulsen-Hansen. «Den Ryssiske Lov 1649». *Beringiana* 6. Århus, 2013.
3. Danielsen, J. *Just Juels rejse til Moskva 1709–1711*. København, 1975.
4. *Elementa ad fontium editiones. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae*. Pars I collegit Leon Koczy, Pars II, II, IV, V, VI ediderunt C. Lanckorońska, G. S. Jensen. Romae 1964, 1969, 1971, 1972, 1974.

5. *Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578*. Jacobi Nobilis Dani Hodoeporicon Ruthenicum. 1978. Indledning, noter og kommentarer ved Knud Rasmussen. København: Slavisk Boghandel / Rosenkilde og Bagger, 1978.
6. Juel, J. *En rejse til Rusland under tsar Peter: Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*. Med illustrationer og oplysende anmaerkninger ved Gerhard L. Grove. København, 1893.
7. Juel, M. «Relation und Bericht». *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, вып. XII. Приложение, 1–86. Одесса, 1905.
8. Monrad, Johan, et al. *Etatsraad Johan Monrad's og Notarius publicus Rasmus Æreboe's Autobiographier*. Kjøbenhavn, 1862.
9. *Pamiętnik wielkiej wojny północnej*. Wawrzyniec F. Rakowski; oprac. M. Nagielski i M. Wagner. Warszawa, 2002.
10. «Peder von Haven Reise udi Rusland. Første udgave fra 1743 med forord af Ludvig Holberg. Genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller og Jesper Overgaard Nielsen». *Beringiana* 2 (2003).
11. «Два сватовства иноземных принцев к русским великим князьям в XVII столетии: Известие о путешествии в Россию и Москву герцога Ганса Младшего Датского; Известие о поездке в Россию Вальдемара Христиана Гильденлеве, графа Шлезвиг-Голштинского, сына датского короля Христиана IV от Христины Мунк, для супружества с дочерью царя Михаила Федоровича, Ириною». Пер. с нем. А. Н. Шемякина. *ЧОИДР*. Кн. 4, I–VII, 1–56; I–II, 1–72 (1867).
12. «Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе (Донесения и другие бумаги посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, с 1704 по 1708 гг.)». В *Сборник Императорского русского исторического общества*. Т. 39, 1–477. Санкт-Петербург, 1884.
13. Крман, Д. *Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709)*. М. Неврлий (упоряд. й прим.), О. Булах (пер.), І. Дзюба (вступне сл.), Гр. Булах (пер.). Київ, 1999.
14. «Памятники прений о вере, возникших по делу королевича Вальдемара и царевны Ирины Михайловны, собранные Александром Голубцовым». *ЧОИДР* 2, отд. 2 (1892): I–XXVI, 1–350.
15. Пыпин, А. «Рассказы иностранца о Петре Великом». *Вестник Европы* 2, № 3 (1893): 255–93.
16. Хавен, П. фон. «Путешествие в Россию». Пер. Ю. Н. Беспятых. В *Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии*, 303–64. Санкт-Петербург, 1997.
17. Щербачев, Ю. «Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории». 2 вып. Вып. 1, «1326–1569 гг.». *ЧОИДР* 4 (255), отд. II (1915): 1–320.

18. Щербачев, Ю. Н. «Два посольства при Иоанне IV Васильевиче». *Русский вестник. Журнал литературный и политический, издаваемый С. Катковою* 190 (1887): 88–175.
19. Щербачев, Ю. Н. «Из донесений первого датского резидента в Москве (1672–1676)». *ЧОИДР* 2 (1917): 38–42.
20. Эребо, Р. «Выдержки из автобиографии Расмуса Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию». *ЧОИДР* 3 (190), отд. 3 (1899): 443–81.
21. Юль, Ю. «Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711)». *ЧОИДР*, кн. 2, 3 (1899).
22. Юль, Ю. *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711)*. Примеч. Г. Л. Грове. Пер. и предисл. Ю. Н. Щербачева. Москва, 1899 [обл. 1900].
23. [Юль, Ю.]. «Записки Юста Юля датского посланника при русском дворе (1709–1711)». Перевел с датского подлинника и сообщил Ю. Н. Щербачев. *РА* (1892), кн. 1, вып. 3: 273–304; кн. 2, вып. 5: 35–74; кн. 2, вып. 7: 319–33; кн. 2, вып. 8: 495–518; кн. 3, вып. 10: 113–50; кн. 3, вып. 9: 5–48; кн. 3, вып. 11: 241–62.

Література

1. Adadurov, V. Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-Francois Volney (1787) und Jan Potocki (1788). In *Jan Potocki (1761-1815). Graenzeger zwischen Disziplinen und Kulturen*. Hrsg. von Lena Seauve, Klaus Weber, Erik Martin, eds. Frankfurt (Oder): Europa Universität Viadrina (Interdisciplinary Polish Studies, 7), 2019.
2. Adam, J. *Impression françaises en Russie*. Paris, 1912.
3. Anderson, M. S. «English Views of Russia in the 17th Century». *The Slavonic and East European Review* 33, no. 80 (1954): 140–60. <http://www.jstor.org/stable/4204616>.
4. Anderson, M. S. *Britain's Discovery of Russia 1553–1816*. London, 1958.
5. Anderson, M. S. *Peter the Great*. London, 1978.
6. Anderson, M. *War and Society in Europe of the Old Regime, 1620–1789*. London, 1988.
7. Anderson, M. S. «English Views of Russia in the Age of Peter the Great». *American Slavic and East European Review* 13, no. 2 (1954): 200–14. DOI: 10.2307/2492054.
8. Anderson, R. C. *Naval Wars in the Baltic*. London, 1919.
9. Andreev, A. N. «Catholic Communities in Russia at the Age of Peter the Great». *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 2, № 3 (2009): 435–42.

10. *Anglo-Russica. Aspects of Cultural Relations between Great Britain and Russia in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*. Selected Essays by Anthony Cross. Oxford, 1993.
11. Anusik, Z. «O książkach Wiśniowieckich i czasach, w których żyli. Suplement do monografii rodu». *Przegląd nauk historycznych* VIII, № 2 (2009): 149–244.
12. Argent, G., D. Offord, and V. Rjeoutski. «The Functions and Value of Foreign Languages in Eighteenth-Century Russia». *The Russian Review* 74 (2015). DOI: 10.1111/russ.10752.
13. Armitage, D. «The International Turn in Intellectual History». In *Rethinking Modern European Intellectual History*, Darrin M. McMahon and Samuel Moyn, eds., 232–52. New York, 2014.
14. Audouard, O. *Voyage au pays des boyards. Etude sur la Russie actuelle*. Paris, 1881.
15. Bagger, H. «En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716». *Historisk Tidsskrift* 103(1) (2013). <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/56049>.
16. Bagger, H. *Peter den Stores reformer. En forskningsoversigt*. Århus, 1979.
17. Bagger, H., and B. Nørretranders. *Politikens Ruslandshistorie 1689–1917. Reform og revolution*. København, 1983.
18. Bagger, H. 'The Role of the Baltic in Russian Foreign Policy, 1721–1773'. In *Imperial Russian Foreign Policy*. Hugh Ragsdale and Valery N. Ponomarev, eds., 36–72. Washington and New York, 1993.
19. Bagger, H. *Ruslands alliancepolitik efter freden i Nystad. En studie i det slesvigske restitutionsspørgsmål indtil 1732*. Københavns Universitets Slaviske Institut, Studier 4. København, 1974.
20. Bélanger C., and J. Godechot, etc. *Histoire générale de la presse française*. Paris, 1972.
21. Bellanger C., sous le dir. *Histoire générale de la presse française*. Paris, 1972.
22. Beller, M., and Joep Leerssen. «Imagology, the cultural construction and literary representation of national characters, a critical survey». *Studia imagologica* 10 (2007): 3–16.
23. Berdecka, A. «Zajazdy i hotele». In *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, opr. pod red. Witolda Hensla i Jana Pazdira. T. IV, «Od połowy XVII do końca XVIII wieku», 305–10. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978.
24. Berry, L. E., and R. O. Crummey, eds. *Rude Barbarous Kingdom: Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers*. London, 1968.
25. Bijleveld, N. «Germans Making Danes.: Germans and the German Language in Copenhagen and the Construction of Danish Culture 1750–1880». In *Battles and Borders: Perspectives on Cultural Transmission and Literature in Minor Language Areas*, ed. by P. Broomans, G. Jensma, E.

- Jiresch, J. Klok, and R. van Elswijk, 41–57. Groningen, 2015.
<http://www.jstor.org/stable/j.ctt2250tj9.5>.
26. Bohlen, A. «Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great». *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 7 (3) (1966).
 27. Borek, P., oprac. *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*. Kraków, 2003.
 28. Borek, P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Nr. VII. Kraków, 2001.
 29. Bożena, P. «Lwów w czasach Augusta II». [W:] *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa*. T. 4, red. K. Karolczak. Kraków 2002.
 30. «Britain and Russia in the Age of Peter the Great. Historical Documents». Translated and edited by S. Dixon, A. G. Cross, W. G. Jones et al. *SSEES Occasional Papers* 38. 1998.
 31. Broc, N. *Dictionnaire illustré des explorateurs et grands voyageurs français du XIXe siècle*. T. 4, 327–9. Océanie, Comité des travaux historiques et scientifiques (CTHS), 2003.
 32. Brower, D. R., and E. Lazzerini, eds. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples 1700–1917*. Bloomington, 1997.
 33. Brubaker, R. «Language, religion and the politics of difference». *Nations and Nationalism* 19 (1) (2013): 1–20.
 34. Brüning, A. «Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and limits of a Western Historiographical Concept,» in *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*, ed. T. Bremer, 65–97. Houndsmill, UK, 2008.
 35. Bruun, H. «Jakob Ulfeldt». I *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg. København, 1979–84. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=298693>.
 36. Buchet, C., and G. Le Bouëdec, eds. *The Sea in History — The Early Modern World*. Woodbridge, Suffolk, UK; Rochester, New York, USA, 2017. <http://www.jstor.org/stable/10.7722/j.ctt1kgqt4k>.
 37. Burdowicz-Nowicki, J. *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*. Kraków, 2010.
 38. Burke, P. «The Cultural History of the Travelogue». *Przegląd Historyczny* 101(1) (2010): 1–11.
 39. Burke, P. *A Social History of Knowledge*. Cambridge, 2000.
 40. Burke, P. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge, 2004. DOI: 10.1017/CBO9780511617362.011.
 41. Burke, P., and R. Hsia, eds. *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007.
 42. Burke, P. «Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe». *European Review* 15 (2007): 83–94.

43. Burke, P. «The hybridization of languages in early modern Europe». *European Review* 14 (2006): 105–10.
44. Burke, P. «Translating Knowledge, Translating Cultures». 2010. <http://bracorotar.files.wordpress.com/2010/10/11-burke-translating-knowledge-translating-cultures.pdf>.
45. Cadot, M. *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française (1839–1856)*. Paris, 1967.
46. Case, L. M., and D. H. Thomas. *The New Guide to the Diplomatic Archives of Western Europe*. [Philadelphia], 1975.
47. Chance, J. F. «George I and Peter the Great after the Peace of Nystad». *English Historical Review* 26, no. 102 (1911): 278–309. <http://www.jstor.org/stable/550487>.
48. Chance, J. F. «George I in His Relations with Sweden». *English Historical Review* 17, no. 65 (1902): 50–75. <http://www.jstor.org/stable/549132>.
49. Chance, J. F. «Northern Affairs in 1724». *English Historical Review* 27, no. 107 (1912): 483–511. <http://www.jstor.org/stable/550608>.
50. Chance, J. F. «The Northern Pacification of 1719–1720 (Continued)». *English Historical Review* 22, no. 88 (1907): 694–725. <http://www.jstor.org/stable/550139>.
51. Chance, J. F. «The Northern Pacification of 1719–1720». *English Historical Review* 22, no. 87 (1907): 478–507. <http://www.jstor.org/stable/549922>.
52. Chance, J. F. «The Northern Pacification of 1719–1720». *English Historical Review* 23, no. 89 (1908): 35–64. <http://www.jstor.org/stable/549559>.
53. Chance, J. F. «The Northern Question in 1716». *English Historical Review* 19, no. 73 (1904): 55–79. <http://www.jstor.org/stable/549336>.
54. Chance, J. F. «The Northern Question in 1717 (Continued)». *English Historical Review* 20, no. 78 (1905): 251–74. <http://www.jstor.org/stable/548913>.
55. Chance, J. F. «The Northern Question in 1717». *English Historical Review* 20, no. 77 (1905): 33–60. <http://www.jstor.org/stable/549170>.
56. Chance, J. F. «The Northern Question in 1718». *English Historical Review* 21, no. 83 (1906): 460–92. <http://www.jstor.org/stable/550222>.
57. Chance, J. F. *George I and the Northern War*. London, 1909.
58. Christensen, S. Aa., and K. Rasmussen. *Politikens Ruslandshistorie indtil 1689. Rigets oprindelse*. København, 1983.
59. Ciesielski, T. «Działania wojenne w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1700–1709 w świetle polskiej i litewskiej literatury pamiętnikarskiej». В *Северная война 1700–1721 гг. и исторические судьбы Европы: К 300-летию со дня битвы при д. Лесная*, 363–6. Могилев, 2008.
60. Ciesielski, Z., ed. *Relations between Poland and Sweden over the centuries: a collection of studies*. Polska Akademia Nauk. Oddział w Gdańsku. Wrocław [etc.], 1990.

61. Confino, M. «Issues and Nonissues in Russian Social History and Historiography». *Kennan Institute for Advanced Russian Studies. Occasional Paper* no. 165 (1983).
62. Corbet, Ch. *A l'ere des nationalismes. L'opinion française face à l'inconnue russe (1799–1894)*. Paris, 1967.
63. Cross, A. G. «British Knowledge of Russian Culture (1698–1801)». *Canadian-American Slavic Studies* 4 (Winter, 1979).
64. Cross, A. G. *By the banks of the Neva. Chapters from the lives and careers of the British in the eighteenth — century Russia*. Cambridge, 1997.
65. Cross, A. G. *Peter the Great through British eyes: Perceptions and Representations of the Tsar since 1698*. Cambridge, 2000.
66. Cross, A. G. *The Russian Theme in English Literature from the Sixteenth Century to 1980: an Introductory Survey and Bibliography*. Oxford, 1985.
67. Cross, A. *In the Lands of the Romanovs: An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613–1917)*. Cambridge, 2014.
68. Czapliński, W. *Polska a Dania XVI–XX w.* Warszawa, 1976.
69. Czapliński, W., and K. Górski. *Historia Danii*. Wrocław, Warsaw, Cracow, 1965.
70. Daae, L. *Nordmænd og Danske i Rusland i det attende Aarhundrede*. Christiania, 1884.
71. *Danish Department of Foreign Affairs until 1770. Vejledende arkivregistraturer*. XVI. By Arthur G. Hassø and Erik Kroman. (Rigsarkivet, 1973). <https://www.sa.dk/wp-content/uploads/2016/12/VA-16-komp.pdf>.
72. Desné, R. «La France et la Russie au Siècle des Lumières. Relations culturelles et artistiques de la France et de la Russie au 18e siècle (Galeries nationales du Grand Palais, 20 novembre 1986–9 février 1987)». Préfaces de Vitali Souslov et de Annie Angremy, 1986. *Dix-huitième Siècle* 19 (1987): 445. La franc-maçonnerie. https://www.persee.fr/doc/dhs_0070-6760_1987_num_19_1_1668_t1_0445_0000_2.
73. Deventer, J. «Confessionalisation' — a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in early modern East-Central Europe?». *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 11:3 (204): 403–25. DOI: 10.1080/1350748042000313788.
74. Dixon, S., ed. *Britain and Russia in the Age of Peter the Great*. London, 1998.
75. Dover, P. M., ed. *Secretaries and Statecraft in the Early Modern World*. Edinburgh, 2016.
76. Dunn, J. A. «What Was Ludolf Writing About?» *The Slavonic and East European Review* 71, no. 2 (1993): 201–16. <http://www.jstor.org/stable/4211207>.
77. Esper, T. «Russia and the Baltic 1494–1558». *Slavic Review* 25, no. 3 (1966): 458–74. DOI:10.2307/2492857.
78. Estreicher, K. J. T. *Bibliografia polska XIX. Stulecia: lata 1881–1900*. Kraków, 1906–16.

79. Estreicher, K. J. T., and S. Estreicher. *Bibliografia polska: [Stólecie XV–XVIII]*. Kraków, 1891.
80. Feldman, J. *Polska a sprawa wschodnia 1709–1714*. Kraków, 1926.
81. Feldman, J. *Polska w dobie Wielkiej wojny Północnej. 1704–1709*. Kraków, 1925.
82. Folkenflik, R. «Introduction: The Institution of Autobiography / Robert Folkenflik». In *The Culture of Autobiography. Constructions of Self-Representation. Irvine Studies in the Humanities*. Stanford, California, 1993.
83. Forstetter, M. *Voyageurs en Russie. Textes choisis du Xe an XXe-siecle*. Lausanne, 1947.
84. Freeze, G. L. *The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century*. Harvard, 1977.
85. Friis, A. «4 Nordiske Undersøgelser af de russiske Statsarkiver». *Historisk Tidsskrift* 9 (1929). <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/55589>.
86. From, P. *Kłeska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*. Tłum. W. Łygaś. Zabrze, 2010.
87. Frost, R. I. *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721*. Longman, 2000.
88. «G. L. Grove». I *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg. København, 1979–84. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=290211>.
89. Garde, H. G. F. *Efterretninger om den Danske og Norske Søemagt*. 4 vols. Copenhagen, 1832–5.
90. Geffroy, A. «Le nord Scandinave depuis cinquante ans. II. Du mouvement intellectuel en Danemark». *Revue Des Deux Mondes (1829–1971), Nouvelle période* 16, no. 5 (1852): 885–912. <http://www.jstor.org/stable/44728581>.
91. Gemzell, C.-A. «Scandinavian history in international research: Some observations on Britain, France, West Germany and East Germany». *Scandinavian Journal of History* 5:1–4 (1980): 239–56. DOI: 10.1080/03468758008578976.
92. Gierowski, J. A. «Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa». In *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, 351–9. Kraków, 2008.
93. Gierowski, J. A. «Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)». In *Wielka historia Polski*. T. 5. Kraków, 2001.
94. Gierowski, J. A. *W cieniu Ligi Północnej*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971.
95. Gigas, E. *Katalog over Det Kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark*. 1903–15.
96. Gintel, J., relacje i opinie, wybór i oprac. *Cudzoziemcy o Polsce*. T. I, «Wiek X–XVII». T. II, «Wiek XVIII–XIX». Kraków, 1971.
97. Gissel, J. A. P. «Johannes Steenstrup og kulturhistorien». *Historie / Jyske Samlinger*. 1995.

98. Górny, A., and K. Piwarski. *Kraków w czasie drugiego najazdu Szwedów na Polskę: 1702–1709*. Kraków, 1932.
99. Graham, S. *Peter the Great: A Life of Peter I of Russia*. London, 1950.
100. Greve, C. De. *Le voyage en Russie. Anthologie des voya-geurs frangais aux XVIIIe et XIXe siecle*, 1237–61. Paris, 1990.
101. Grimsted, P. K. «Archival Rossica / Sovietica Abroad. Provenance or Pertinence, Bibliographic and Descriptive Needs». *Cahiers du Monde russe et soviétique* 34, no. 3 (Jul. — Sep., 1993): 431–79.
102. Grove, G. «Traek Af Peter Den Stores Liv. Fra En Samtidig Dansk Gesandts Utrykte Dagbog». *Nordisk Tidskrift För Vetenskap, Konst Och Industri* 4 (1891): 616–38.
103. Gunner, L. 'Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering'. *Historisk Tidsskrift* 86, no. 1 (1986): 26–72.
104. Halperin, C. J. «In the eye of the beholder: two views of seventeenth — century Muscovy». *Russian History* 24, no. 4 (1997): 409–23. www.jstor.org/stable/24660893.
105. Halperin, C. J. «Sixteenth-Century Foreign Travel Accounts to Muscovy: A Methodological Excursus». *The Sixteenth Century Journal* 6, no. 2 (1975): 89–111. DOI: 10.2307/2539745.
106. Halse, S. E., ed. *Livet som indsats: livshistoriske satsninger og iscenesættelser. Om 12 selvbiografiske projekter, som hver især på forskellig vis repræsenterer et spil med og en iscenesættelse af livserindringen. Samt et essay om livsfortællingens vigtige rolle i forbindelse med vores identitetsdannelse*. Syddansk Universitetsforlag. (=University of Southern Denmark studies in literature, vol. 42). Odense, 2004.
107. Hansen, H., and V. Sjøqvist. «Emil Marquard». I *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg. København, 1979–84. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=294133>.
108. Harbsmeier, M. «On Travel Accounts and Cosmological Strategies: Some Models in Comparative Xenology». *Ethnos* 50, nr. 3–4: 273–310.
109. Harbsmeier, M. «Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen». In *Antoni Mańczak / Hans Jürgen Teuteberg (Hrsg.), Reiseberichte als Quellen europäischer Kultur-geschichte. (= Wolfenbütteler Forschungen Bd. 21)* (1982): 1–32.
110. Harbsmeier, M. «Rejsebeskrivelser og mentalitetshistorie». *Humaniora* 5 (1982): 60–4.
111. Harbsmeier, M. «Spontaneous Ethnographies. Towards a social history of travelers' tales». *Studies in Travel Writing* 1, nr 1 (1997): 216–38.
112. Harbsmeier, M. «Towards a prehistory of ethnography: early modern German travel writing as traditions of knowledge». In *Fieldwork and*

- Footnotes. *Studies in the History of European Anthropology*. Han F. Vermeulen & Arturo Alvarez Roldán, eds., 19–39. London, 1993.
113. Haussonville. «La visite du tsar Pierre Le Grand en 1717: d'après des documens nouveaux. *Revue Des Deux Mondes* (1829–1971)». *Quatrième période* 137, no. 4 (1896): 795–815. <http://www.jstor.org/stable/44777456>.
 114. Haven, Peder von i *Dansk Biografisk Leksikon*. 1. udgave, bind 7, 1893. Forfattet af A. Jantzen, 170–1.
 115. Helleberg, M. *Fremmede naboer. En europæisk erfaring rigere. Polens historie*. København, 1992.
 116. Hirschberg, A. *Z czasów niedoli i upadku. Ustęp z dziejów miasta Lwowa*. Lwów, 1888.
 117. *Historia dyplomacji polskiej*. T. II, «1572–1795», pod red. Z. Wójcika, 364, 449. Warszawa, 1982.
 118. *Historia dyplomacji polskiej: (połowa X–XX w.)*. T. 2, «1572–1795», pod red. Z. Wójcika, oprac. J. Gierowski [et al.], Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 1982.
 119. Horn, D. B. *British diplomatic representatives 1689–1789*. London, 1932.
 120. Horn, D. B. *Great Britain and Europe in the eighteenth century*. Oxford, 1967.
 121. Hovdhaugen, E., F. Karlsson, C. Henriksen, and B. Sigurd. *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Helsinki, 2000.
 122. Hughes, L. *Peter the Great. A Biography*. New Haven and London, 2002.
 123. Hughes, L. *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, 1998.
 124. Hughes, L., ed. *Peter the Great and the West: New Perspectives*. Basingstoke, 2000.
 125. Ilsøe, H. *555 danske selvbiografier og erindringer: En kronologisk fører med referater til trykte selvbiografier forfattet af personer født før 1790*. Copenhagen, 1987.
 126. Jasnowski, J. *Poland in the Eyes of the Western Travellers During the Period of Grand Tour (1550–1850)*. Copenhagen, 2008.
 127. Jasnowski, J., and E. S. Kruszewski. *Bibliografi af Polsk-Skandinavisk Forskningsinstituts årbog*. Bd. I–XX (1986–2005). [1. oplag]. Kopenhaga, 2007.
 128. Jensen, M. «Den danske ruslandshandel 1500–1800». In *Danmark og Rusland i 500 år*, 85–103. Aarhus, 1993.
 129. Jensen, B. «Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen». *Historisk Tidsskrift* 12. (1971). <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/51246>.
 130. Johannes Steenstrup. *Historiografiske og historieteoretiske Skrifter*, udgivet ved Jon A. P. Gissel. København, 2006.
 131. Johansen, H. Chr. «Danish Sailors, 1570–1870». In «*Those Emblems of Hell*?: *European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570–1870*.

- Ed. by P. C. Van Royen, J. R. Bruijn, and J. Lucassen, 233–52. Liverpool, 1998. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt21kk2mx.16>.
132. Jones, J. R. *Britain and the World, 1649–1815*. New York, 1980.
 133. Jordal, K. *A bibliography of Ad. Stender-Petersen's published writings*. Copenhagen, 1964.
 134. Jordal, K. «Slavonic studies in Denmark 1945–1995». In *Contribution à l'histoire de la slavistique dans les pays non slaves = Beiträge zur Geschichte der Slawistik in den nichtslawischen Ländern = К истории славистики в неславянских странах*. Éd. par G. B. Bercoff, P. Gonneau, H. Miklas, 203–30. 2005.
 135. Juel, M. «Relation und Bericht». *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, вып. XII. Приложение, 1–86. Одесса, 1905.
 136. Kamiński, A. «Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu. Działania wojsk rosyjskich na terenie Polski w 1705–1706 roku». In *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. XII. Cz. 2, 234–5, 258. 1966.
 137. Kan, A. S. *Hans Bagger: Ruslands alliancepolitik efter freden i Nystad. En studie i det slesvigske restitutionsspørgsmål indtil 1732*. Historisk Tidsskrift. Bind 13. Række 4, 235–7. 1977.
 138. Kappeler, A. *Ivan Groznyj im Spiegel der auslaendischen Druckschnften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes*. Frankfurt a/M., 1972.
 139. Kasianov, G., and P. Ther (ed.). *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography*. Budapest, New York, 2009.
 140. Khodarkovsky, M. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, 2002.
 141. Khodarkovsky, M. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1917*. Ithaca, 1992.
 142. Kirby, D. *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772*. London, 1990.
 143. Kirchner, W. «A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562». *The Slavonic and East European Review. American Series* 3, no. 2 (Aug., 1944): 39–48.
 144. Kjærgaard, T. *The Danish Revolution, 1500–1800, an Ecohistorical Interpretation. Studies in Environment and History*. Cambridge, 1994.
 145. Kjølse, K. «Det Diplomatiske Fag. Den danske Udenrigstjenestes Forvaltning 1700–1770. Organisation. Institutioner. Embeder og personale. Drift». In *Odense University Studies in History and Social Sciences*. Vol. 133. Odense Universitetsforlag, 1991.
 146. Kleczkowski, A. *Germanistyka, anglistyka i skandynawistyka w Polsce*. Polska Akademia Umiejętności. Kraków, Warszawa, 1948.
 147. Koczy, L. *Akta polskie w Archiwum Państwowym w Kopenhadze*. «Archeion». T. 9, «1931», 36–69.

148. Kollmann, N. S. «The Deceitful Gaze: Ukraine through the Eyes of Foreign Travelers». CIUS-Archives. <https://cius-archives.ca/items/show/1397>.
149. Konopczyński, W. *Dzieje Polski nowożytnej*. Warszawa, 1996.
150. Konopczyński, W., oprac. *Polska a Szwecja*. Toruń, 1935.
151. Konopczyński, W. *Polska a Szwecja: od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*. Warszawa, 1924.
152. Koroluk, W. D. *Polska i Rosja a Wojna Północna*. Warszawa, 1954.
153. Kouri, E. I., and J. Olesen, eds. *The Cambridge History of Scandinavia, 1520–1870*. Vol. 2, «*The Cambridge History of Scandinavia*». Cambridge, 2016.
154. Krokosz, P. «"Mała wojna". Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704». In *Stać badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. T. III, «*Inflanty polskie*», red. W. Walczak, K. Łopatecki, 167–222. Białystok, 2012.
155. Krokosz, P. *Rosyjskie siły zbrojne za Piotra I*. Kraków, 2010.
156. Kubala, L. «Wojny duskie i pokój oliwski, 1657–1660». In *Szkiców historycznych*. Serja 6. Lwów, 1922.
157. Kuujo, E. «Die Skandinavische Geschichtsforschung Und Die Ältere Geschichte Osteuropas (Vor 1800)». *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 16, no. 2 (1968): 263–9. www.jstor.org/stable/41043486.
158. L. C., and H. P. «Chronique et bibliographie». *Revue Historique* 55, no. 1 (1894): 216–39. <http://www.jstor.org/stable/40938498>.
159. Lane, M. «The Relations between England and the Northern Powers, 1689–1697. Part I. Denmark». *Transactions of the Royal Historical Society* 5 (1911): 157–91. DOI: 10.2307/3678365.
160. Laursen, L., ed. *Danmark-Norges Traktater, 1523–1750*. 7 vols. Copenhagen, 1907–26.
161. Lejeune, P. *Aux origines du journal personnel. France, 1750–1815*. 2016.
162. Liechtenhan, F. *Pierre le Grand: Le premier empereur de toutes les Russies*. Paris, 2015. DOI: 10.3917/talla.liech.2015.01.
163. Liechtenhan, F.-D. «Le Russe, Ennemi Héritier De La Chrétienté? La Diffusion De L'image De La Moscovie En Europe Occidentale Aux XVIe Et XVIIe Siècles». *Revue Historique* 285, no. 1 (577) (1991): 77–103. <http://www.jstor.org/stable/40955025>.
164. Liechtenhan, F.-D. «Les decouvreurs de la Moscovie: L'appréhension Des Observateurs Occidentaux Face à La Montée De Moscou». *Histoire, Économie Et Société* 8, no. 4 (1989): 483–506. <http://www.jstor.org/stable/23610945>.
165. Lieven, D., ed. *The Cambridge history of Russia: Imperial Russia, 1689–1917*. Vol. 2, «*The Cambridge History of Russia*». Cambridge, 2006.
166. Liisberg, B., ed. *Danmarks søfart og søhandel fra de ældste tider til vore dage*. 2 vols. Copenhagen, 1919.

167. Liisberg, B., ed. *Den dansk-norske Sømagts Historie 1535–1700*. 1861.
168. Lortholary, A. *Les «Philosophes» du XVIII siècle et la Russie. Le mirage russe en France au XVIII siècle*. Paris, 1948.
169. Lubas-Bartoszyńska, R. «O Polsce i o Polakach w pozaantologijnych pismach osobistych cudzoziemcyw XVIII i XIX wieku [On Poland and Poles in personal writings of the 18th and 19th century foreigners in literary works other than anthologies]». *Przestrzenie Teorii* 17 (2012): 199–216.
170. Łygaś, W. *Szwedzkie opowieści: z dziejów polsko-szwedzkich XIV–XVIII w.* Gdańsk, 2005.
171. Mączak, A. *Odkrywanie Europy: podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk, 1998.
172. Mączak, A. «Dania i Rzeczpospolita w dobie nowożytnej. Problemy i perspektywy badań porównawczych». *Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich* 47, no 4 (1982): 167–80.
173. Maczak, A. *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge, 1995.
174. Maier, I. «Foreign-language specialists in Muscovite Russia (16th and early 17th century)». In *S ljubov'ju k slovu: Festschrift in Honour of Professor Arto Mustajoki on the Occasion of his 60th Birthday*. Jouko Lindstedt et al., ed., 191–206. Helsinki, 2008.
175. Majewska, G. «A Polish view of Charles XII and the Great Northern War». In *Charles XII: warrior king*. J. B. Hattendorf, Å. Karlsson, M. Lacy-Bruijn, A. J. Veenendaal, & R. van Hövell tot Westerflie, J. B. Hattendorf, Å. Karlsson, M. Lacy-Bruijn, A. J. Veenendaal, & R. van Hövell tot Westerflie, eds., 276–97. Rotterdam, 2018.
176. Majewska, G. «Szwedzka relacja z podróży do miast nadbałtyckich z połowy XVIII wieku». In *W epoce żaglowców: morze od antyku do XVIII wieku*. B. Możejko & E. Bojaruniec-Król, B. Możejko & E. Bojaruniec-Król, eds., 261–7. Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2016.
177. Majewska, G. «Szwedzkie elity w XVII i XVIII wieku o Polsce i jej mieszkańcach». In *Polsk-skandinaviska möten*, 39–60. Lund, 2011.
178. Majewska, G. «The Polish-Lithuanian commonwealth and its inhabitants during the Great Northern War in general Magnus Stenbock's opinion». *Studia Maritima* 31 (2018): 135–54. <http://doi.org/10.18276/sm.2018.31-07>.
179. Majewska, G. «Wielka wojna północna na Litwie w relacjach szwedzkich oficerów». In *Litwa i Polska w odległej i bliskiej przeszłości*. A. Łysiak-Łątkowska & Z. Opacki, A. Łysiak-Łątkowska & Z. Opacki, eds., 33–49. 2018.
180. Marasinova, E. «The Russian Monarch's Imperial Title: (The Formation of Official Russian Imperial Doctrine in the Early Eighteenth Century)». *Russian Studies in History* 45:3 (2006): 9–30. DOI: 10.2753/RSH1061-1983450301.
181. Marquard, E. *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*. København, 1952.
182. Marriott, J. *Anglo-Russian Relations 1689–1943*. London, 1944.

183. Mazon, A. «Slavonic Studies in France». *The Slavonic review* 25, № 64 (1946): 206–13.
184. Mead, W. R. «Scandinavian cartography 1650–1800». *Norsk Geografisk Tidsskrift — Norwegian Journal of Geography* 74:4 (2020): 209–13. DOI: 10.1080/00291951.2020.1811756.
185. Mervaud, M. «Pierre Le Grand En France: Les Récits De Voltaire». *Revue Des études Slaves* 83, no. 2/3 (2012): 847–70. <http://www.jstor.org/stable/43272704>.
186. Misch, G. *Geschichte der Autobiographie*. T. 1–8. Frankfurt am Main, 1949–69.
187. Møller, P. «A Survey of Danish Travel Writing on Russia 1700–1900: From Georg Grund to Karl Larsen». In *Danish-Russian Cultural Relations 1700–1900*. Red. Søren Mentz, Mette Skougaard, 27–41. Hillerød, 2011.
188. Møller, P. «Russia and Europe: a duel with images. Introductory remarks». *Culture & history* 14 (1997): 5–13.
189. Møller, P. «Russian Identity as an East-West Controversy Outlining a concept». *Slavica Lundensia* 19 (1999): 1–13.
190. Møller, P. «The Russians as seen by three Danish travellers in the first half of the eighteenth century: Juel, Æreboe, von Haven». *Culture & history* 14 (1997): 48–66.
191. Møller, P. U. «Hvordan russerne er: et stykke dansk mentalitets historie». In *Danmark og Rusland i 500 år*, 104–31. København, 1993.
192. Møller, P. U. *Danish-Russian Cultural Relations 1700–1900*. Red. S. Mentz, M. Skougaard. Hillerød, 2011.
193. Møller-Christensen, V., and U. Lorenzen. «Viceadmiral Just Juel (1664–1715): en medicin-historisk og radiologisk undersøgelse», 59–74. In *Historisk årbog fra Roskilde amt*, 1980.
194. Møllerup, W. *Danmarks Forhold til Liffland*. Copenhagen, 1880.
195. Morfill, W. R. «En Rejse til Rusland under Tsar Peter by Just Juel, Gerhard L. Grove». *English Historical Review* 10, no. 40 (1895): 800–05. <http://www.jstor.org/stable/548207>.
196. Morfill, W. R. *A history of Russia from the birth of Peter the Great to the death of Alexander II*. London: Methuen & Co, 1902.
197. Morfill, W. R. *An essay on the importance of the study of the Slavonic languages, being the inaugural lecture delivered before the University of Oxford January 25, 1890*. London, 1890.
198. Muchembled R., ed. *Cultural Exchange in Early Modern Europe*. 4 vols. Cambridge, 2007.
199. Murray, J. A. H. «William Richard Morfill 1834–1909». *Proceedings of the British Academy* IV (1909–10): 368–74.
200. Neumann, I. *Uses of the Other. The 'East' in European Identity Formation* Minneapolis. Minneapolis, 1999.
201. Nitz, H.-J. «The Early-modern World-system in Geographical Perspective». *Erdkundliches Wissen* 110 (1993): 265–96.

202. *Nomenclature des journaux & revues en langue française du monde entier*. Paris, 1937.
203. Nordkalotten, L. J. «Fra Almindelig Til Statsterritorier. Konflikter Og Forvirring Omkring Grænse Ved Ishavet I 1500-Tallet». In *Dansk-russiske Forbindelser Gennem 500 år*. Ed. by Michael Jensen, 23–33. Århus, 1993 (= Svantevit 16, no. 1).
204. Nørgård-Sørensen, J. «Russian Studies in Denmark». *Russian Linguistics* 20, no. 1 (Mar., 1996): 47–51.
205. Norretranders, B. *Ivan den skraekkelige i russisk tradition*. Copenhagen, 1956.
206. Norretranders, B. *The Shaping of Czardom under Ivan Groznyj*. Cph., 1964.
207. Oakley, S. *War and Peace in the Baltic 1560–1790*. London, 1992.
208. Olrik, H. «Steenstrup, Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt». In *Dansk biografisk leksikon*, 1. udgave, bind XVI, 323–6. 1902.
209. Olrik, J. *Steenstrup, Johannes Christoffer Hagemann Reinhardt i Salmonsens Konversationsleksikon*. 2. udgave, bind XVI, 205–6. 1902.
210. Pape, C. «In fraternitate, amicitia et confederacione. Det dansk-russiske forbund af 1493 og striden om Kalmarunionen ca. 1490–1506». In *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år*, 11–22. Aarhus, 1993.
211. Pape, C. «Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border». *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 52, no. 2 (2004): 161–87. www.jstor.org/stable/41052752.
212. Papée, F. *Historya miasta Lwowa w zarysie*. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Lwów, Warszawa, 1924.
213. Paulli, R. «Rasmus Æreboe». I *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg. København, 1979–84. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=299643>.
214. Pełowski, S. *Cudzoziemcy w Galicji (1787–1841)*. Kraków, 1902.
215. Platonova, N. «Russian Postal Service in the 18th century». In *Post Offices of Europe, 18th–21st centuries: A comparative History*, 115–25. Paris, 2007.
216. Pochljobkin, W. W. «The Development of Scandinavian Studies in Russia up to 1917». *Scandinavica* I (1962): 89–114.
217. Pochljobkin, W. W. «The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)». *Scandinavica* 5, no 1 (1966): 14–40.
218. Poe, M. *Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources*. Columbus, Ohio, 1995.
219. Poe, M. T. *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca, London, 2000. www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv11wj97.
220. Porazinski, J. *Epiphania Poloniae: orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710)*. Toruń, 1999.

221. Potez, H. «La culture française en Russie, (1700-1900) Émile Haumant». *Revue D'Histoire Littéraire De La France* 20, no. 1 (1913): 221–23. <http://www.jstor.org/stable/40517200>.
222. Pourchasse, P., & É. Schnakenbourg. «La France et la Scandinavie aux XVIIe et XVIIIe siècles: aperçu historiographique et tendances actuelles de la recherche». *Histoire, économie & société*, 29e année 1 (2010): 7–12. DOI: 10.3917/hes.101.0007.
223. Rabot, C. «Pierre le Grand, d'après la correspondance de l'amiral danois Just Juel». *Le Temps* (1895): 2.
224. Radziwonka, R. *Warszawa i jej mieszkańcy w czasach wielkiej wojny północnej (1700–1721)*. Warszawa, 2019.
225. Ragsdale, H. «The Microfilmed Collections of Russian Archival Materials in the Danish and Swedish National Archives». *Slavic Review* 43, no. 2 (Summer, 1984): 270–5. <http://www.jstor.org/stable/2497841>.
226. Rambaud, A. *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu' à l'année 1877*. Paris, 1878.
227. Rambaud, A. «Hors de France». *Journal des Débats Politiques et Littéraires* (1894): 1–2.
228. Rasmussen, K. *Die livländische Krise (1554–1561)*. Copenhagen, 1973.
229. Rasmussen, K. «Aktuelle Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte in Dänemark (1978–1983)». *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 33, no. 1 (1985): 103–27. www.jstor.org/stable/41046926.
230. Rasmussen, K. «Das Hodoeporicon Ruthenicum von Jacob Ulfeldt — eine Quelle zur russischen oder zur dänischen Geschichte?» In *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*, 177–92. Wolfenbüttel, 1982.
231. Rasmussen, K. «Historie og diplomati». In *Dansk-russisk forbindelser gennem 500 år*. København, 1964.
232. Rasmussen, K. *Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578*. Utg. av K. Rasmussen, 7–27. Copenhagen, 1978.
233. Ratchinski, A. *Les contacts ideologiques et cultures entre la France et la Russie (1800–1820)*. Paris, 1996.
234. Raue, J. «Geschlecht und Körper. Stereotype über Polen und Russen im ethnografischen Diskurs der Frühen Neuzeit». In *Klischee — Karriere — Krieg. Beiträge von Judith Raue, Ron Hellfritsch und Vera A. Sokolova zu Ausprägungsformen deutsch-russischer Beziehungen von der Frühen Neuzeit bis zum Ersten Weltkrieg*. Riha, Ortrun, hg. (= Relationes. Schriftenreihe des Vorhabens «Wissenschaftsbeziehungen im 19. Jahrhundert zwischen Deutschland und Russland auf den Gebieten Chemie, Pharmazie und Medizin» bei der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Bd. 15), 1–155. Aachen, 2014.
235. «Recueils périodiques et sociétés savantes». *Revue historique*, 298 (2 (604) (1997): 405–10. <http://www.jstor.org/stable/40938684>.

236. Rjeoutski, V. «Latin In The Education Of Nobility In Russia: The History Of A Defeat». In *Language Choice in Enlightenment Europe: Education, Sociability, and Governance*, 169–90. Amsterdam, 2018. <https://doi.org/10.1080/00309230.2018.1521848>.
237. Rjeoutski, V. «Migrants and language learning in Russia (late seventeenth — first part of eighteenth century)». *Paedagogica Historica* 54:6, (2018): 691–703. DOI: 10.1080/00309230.2018.1521848.
238. Rodak, P. *Pismo, książka, lektura. Rozmowy: Le Goff, Chartier, Hébrard, Fabre, Lejeune*. Warszawa, 2009.
239. Roiniecki, S. *Varregiske minder i den russiske heltedigtning [Warägische Spuren in der russischen Heldendichtung]*. Kopenhagen, 1914.
240. Rolle, M. «Z dziennika podróży duńskiego posła Justa von Juel (w rok u 1711)». *Świat* 8, nr . 4 (1895): 177–8.
241. Rolle, M. «Z dziennika podróży duńskiego posła Justa von Juel (w rok u 1711)». *Świat* 8, nr. 5 (1895): 203–4.
242. Rolle, M. «Z dziennika podróży duńskiego posła Justa von Juel (w rok u 1711)». *Świat* 8 nr. 6 (1895): 258–60, 278–82.
243. Rolle, M. *Z minionych stuleci. Szkice historyczne i literackie*, 345–72. Lwów, 1908.
244. Rothe, H. «Fremd- und Eigenbilder von und über Slaven, vornehmlich bei Polen und Russen». In *Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*. Ed. H. Dyserinck & K. U. Syndram, 295–320. Bonn, 1988.
245. Rothe, H. *Religion und Kultur in den Regionen des russischen Reiches im 18. Jahrhundert. Erster Versuch einer Grundlegung*. Opladen, 1984.
246. Sanchez-Summerer, K., and Willem Frijhoff, eds. *Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States: 18th–20th Centuries*. Amsterdam, 2017. DOI: 10.2307/j.ctt1s476sk.
247. Schab, S. I. *Palimpsest polski. Reprezentacje Polski i Polaków w duńskich relacjach podróżniczych*. Poznań, 2018.
248. Schab, S. «"Øjnene der ser..." Om berøringsflader mellem kulturer og om det eksotiske i en "nær" udgave. Dansk (rejse)litteratur om Polen». In *Gränser i nordisk litteratur* (= IASS XXVI 2006). Zilliacus, Clas, red., 652–60. Åbo, 2008.
249. Schmidt, H. R. «Religious and Confessional Spaces». In *European History Online (EGO)*. Mainz, 2013-11-15. <http://www.ieg-ego.eu/schmidt-2013-en>.
250. Schmidt, K. R. «Slawistik und Ostforschung in Dänemark». *Osteuropa* 13 (1963): 465–70. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=131280>.
251. Schobesberger, N., et al. «European Postal Networks». In *News Networks in Early Modern Europe*. Ed. by M. Noah and R. Joad, 19–63. Leiden, Boston, 2016. <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h1ng.9>.

252. Schoolcraft, H. L. «England and Denmark, 1660–1667». *The English Historical Review* 25, no. 99 (1910): 457–79.
<http://www.jstor.org/stable/549884>.
253. Schuyler, E. *Peter the Great. Emperor of Russia*. London, 1884. Vol. I–II.
254. Schwalbe, D. M. «Viceadmiral Just Juel: En erindring fra 1700-tallets Rusland». *Saxo Årg.* 32, nr. 1 (2015): 14–25.
255. Seines, K. «Konig Christiern II und Russland». *Scando-Slavica* VII (1961).
256. Selnes, K. «Les Conflicts Diplomatiques Dano-Russes Sur La Frontiere Norvegienne Aux XVIe Et XVIIe Siècles». In *Scando-Slavica* 7 (1961): 312–26.
257. Schmidt, K. R. «Slawistik und Ostforschung in Dänemark». *Osteuropa* 7/8 (1963): 465–70. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=131280>.
258. Ślaski, K. *Tysiąclecie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych*. Wrocław, 1977. Seria Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego w Gdańsku. Seria Skandynawoznawcza. T. 4.
259. Ślaski, K. «Polonica w zbiorach szwedzkich, norweskich i duńskich». *Kwartalnik Historyczny: organ Towarzystwa Historycznego* 74, no 1 (1967): 111–6.
260. Slaski, K. «Polsk-Danske Kulturelle Forbindelser I 16. Til 18. århundrede». *Historie / Jyske Samlinger* 10 (Januar 1974).
<https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/39029>.
261. Slezkine, Y. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca, 1994.
262. Smith, I. H. «An English View of Russia in the Early Eighteenth Century». *Canadian Slavic Studies* 1, no 2 (Summer, 1967): 276–82.
263. Stanzel, F. K. *Europäischer Völkerspiegel — Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999.
264. Staszewski, J. *August II Mocny*. Wrocław, 1998.
265. Steenstrup, J. «Danemark». *Revue Historique* 61, no. 1 (1896): 97–113.
<http://www.jstor.org/stable/40939517>.
266. Stender-Pedersen, Ad. «Oldslaviske og russiske haandskrifter i Det Kgl. Bibliotek I København». *Nordisk tidskrift för bokoch biblioteksväsen* V (1918): 246–60.
267. Stender-Pedersen, Ad. *Slavonic studies in Scandinavia in Baltic countries*, 1:2, 1–7. Torun, 1935.
268. Stender-Petersen, Ad. «Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik». *Acta Jutlandica* VI, № 1 (1934).
269. Stone, G. *Slavonic studies at Oxford: a brief history*, 1–33. Oxford, 2005.
http://www.mod-langs.ox.ac.uk/files/docs/russian/slavonic_studies.pdf.

270. Sumner, B. H. *Peter the Great and the emergence of Russia*. New-York, 1950.
271. Sunderland, W. «Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century». In *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*. Bloomington, 2007.
272. Svane, G. «Slavonic Manuscripts in the Royal Library». 'Insigt' no. 4. The Archive registries of the Manuscript Department. The Royal Library. 1993, 25–8.
273. Szarota, M., and A. Kersten. *Die Gelehrte Welt Des 17. Jahrhunderts über Polen: Zeitgenössische Texte*. Wien [u. a.], 1972.
274. Szelałowska, G. «The History of Scandinavia in the Polish Historiography, Remarks and Reflections». *Studia Maritima* 31 (2018): 293–311.
275. Templeton, J. «Paris' Scandinavian Treasure: The Bibliothèque Nordique». *Scandinavian Studies* 65, no. 3 (1993): 411–14. <http://www.jstor.org/stable/40919554>
276. Ternois, R. «Voyageurs français en Russie». *Education nationale* (15–22 avril, 1948).
277. «Terra Incognita, European Civilization, and Colonized Land. Poland in Mid-eighteenth Century to Mid-nineteenth Century German Travel Accounts». In *Unravelling Civilisation. European Travel and Travel Writing*. Schulz-Forberg, H., ed., 154–79. Brussels, 2005.
278. Tihanyi, C. 'An Anthropology of Translation'. *American Anthropologist* 106 (2004): 739–42.
279. Topsøe-Jensen, T. A., and E. Marquard. *Officerer i den Dansk-Norske Søetat 1660–1814 og den Danske Søetat 1814–1932*. Copenhagen, 1935.
280. Torntoft, P. «William III and Denmark-Norway, 1697–1702». *The English Historical Review* 81, no. 318 (1966): 1–25. <http://www.jstor.org/stable/559896>.
281. Unbegaun, B. O. «Russian Grammars before Lomonosov». *Oxford Slavonic Papers* VIII (1958): 98–116.
282. Rossum, M. van, L. H. van Voss, J. van Lottum, and J. Lucassen. «National and International Labour Markets for Sailors in European, Atlantic and Asian Waters, 1600–1850». In *Maritime History as Global History*, edited by Fusaro Maria and Polónia Amélia, 47–72. Liverpool, 2010. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt21pxjhv.7>.
283. Venge, M. «København-traktaten 1493 og dansk-russiske forbindelser i 1500-tallet». In *Danmark og Rusland i 500 år*, 10–33. 1993.
284. Vermeer, H. J. 'Übersetzen als kultureller Transfer'. In *Übersetzungswissenschaft*. M. Snell-Hornby, ed., 30–53. Tübingen, 1986.
285. Vodoff, W. «Le regne d'Ivan III: une étape dans l'histoire du titre 'tsar,'». In *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Vol. 52, 15–20. Berlin, 1996.

286. Vucinich, W. S., ed. *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*. Stanford, 1971.
287. Vuillaume, M. «Pour les ivrognes». *Le Radical* (1895): 1.
288. Wedkiewicz, S. *La Suède et la Pologne: essai d'une bibliographie des publications suédoises concernant la Pologne*. Stockholm, 1918.
289. Westergaard, W. «Danish History and Danish Historians». *Journal of Modern History* 24, no. 2 (Jun., 1952): 167–80.
<http://www.jstor.org/stable/1872564>.
290. Whitworth, Ch. *An account of Russia as it was in the Year 1710*. Strawberry Hill, 1758.
291. Wilder, J. A. *Okiem cudzoziemca. Ze wspomnień cudzoziemców o dawnej Polsce*. Warszawa, 1959.
292. Wimmer, J. *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*. Warszawa, 1956.
293. «Wisłoujście». W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. T. XV, cz. 2, «Januszipol — Wola Justowska», 691. Warszawa, 1902.
294. «Wisłoujście». W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. T. XIII, «Warmbrun — Worowo», 607. Warszawa, 1893.
295. With, C. *Juel, Just i Dansk Biografisk Leksikon*. 1. udgave, bind 8, 587–90. 1894. <http://runeberg.org/dbl/8/0589.html>.
296. Wolff, L. *Inventing Eastern Europe, the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. London, 1996.
297. Wolff, L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.
298. Wretts-Smith, M. «The English in Russia During the Second Half of the Sixteenth Century». In *Transactions of the Royal Historical Society*, 72–102. Cambridge, 1920.
299. Zitzewitz, H. von. *Das deutsche Polenbild in der Geschichte: Entstehung, Einflüsse, Auswirkungen*. Köln, 1992.
300. Zubrzycki, D. *Kronika miasta Lwowa*. Lwow, 1844.
301. Агеева, О. «Петровский Петербург в восприятии современников». *Отечественная история* 5 (2001): 3–11.
302. Агеева, О. «Петровский Петербург глазами иностранцев». *Отечественная история* 3 (2003): 3–13.
303. Агеева, О. Г. «Петр I глазами западноевропейских мемуаристов начала XVIII века». *Россия и мир глазами друг друга: из истории взаимовосприятия* 1 (2000).
304. Агеева, О. Г. «Русская культура начала XVIII века глазами западноевропейских дипломатов». В *Историческое познание: традиции и новации: Материалы конференции*, 309–19. Ижевск, 1996.
305. Ададуrow, В. *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*. Т. 1, «Религия — Язык». Киев, 2017.
306. Ададуrow, В. «Імпорт західних теорій і методів в українську історіографію: причини, шляхи, середовища, вплив, перспективи». *Наукові записки УКУ* 3 (2019): 147–161.

307. Ададуров, В. *«Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття*. Львів, 2007.
308. Ададуров, В. *«Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття*. 2-ге вид., доп. і перероб. Львів, 2018.
309. Ададуров, В. *Переставляючи слова у століттях: інтелектуальна біографія Ілька Борищака*. Львів, 2024.
310. Ададуров, В. «Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника)». *Укр. історичний журнал* 2 (2013): 4–23.
311. Ададуров, В. Наполеонові "українці": шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* (21) 2013:13-26.
312. Ададуров, В. От ментальной картографии к военной топографии: Представления французов о восточноевропейском пространстве накануне кампании 1812 г. В *Наполеоновские войны на ментальных картах Европы: Историческое сознание и исторические мифы*, Москва, 2011: 21-42.
313. Ададуров, В. Новоросійська, Херсонська і Таврійська губернії в уяві французьких урядовців доби Наполеона І. *Наукові записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. Мечникова*. (18) Одеса, 2008: 139–150.
314. Ададуров, В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона І. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. (6) 2006: 391-419.
315. Ададуров, В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України. *Регіональна історія України* (1) 2007: 167-186.
316. Ададуров, В. Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона І про українські землі Російської імперії. *Ейдос* (2) 2006: 405-428.
317. Ададуров, В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії. *Український історичний журнал* (2) 2008: 154-171.
318. *Адмирал Корнелиус Крюйс: Материалы семинаров*. Санкт-Петербург, 9 декабря 1994 г., 16 февраля 1995 г. СПб., 1995.
319. Адрианов, С. А. «Берх, Василий Николаевич». В *Русский биографический словарь*. 25 т. Т. 2, «Алексинский — Бестужев-Рюмин», 758–60. Санкт-Петербург, 1900.
320. Алакшин, А. Э. «Становление протестантских общин в Санкт-Петербурге (первая четверть XVIII в.)». Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Челябинск, 1998.

321. Алакшин, А. Э. «Источники о деятельности протестантских общин в Петербурге в XVIII столетии». *Вестник ЧелГУ* 15 (2008). <https://cyberleninka.ru/article/n/istochniki-o-deyatelnosti-protestantskih-obschin-v-peterburge-v-xviii-stoletii>.
322. Алпатов, М. *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.)*. Москва, 1985.
323. Андреев, А. Н. *Католицизм и общество в России XVIII в.* Челябинск, 2007.
324. Андреев, А. Н. «Протестанты в составе российского высшего чиновничества при Петре I». *Новый исторический вестник* 3 (49) (2016). <https://cyberleninka.ru/article/n/protestanty-v-sostave-rossiyskogo-vysshego-chinovnichestva-pri-petre-i>.
325. Антонов, В. «Изучение датской истории в России». В *История Дании с древнейших времен до начала XX века*. Авт. Е. А. Мельникова, А. А. Сванидзе, Ю. В. Кудрина, В. Е. Возгрин, В. В. Рогинский, 419–31. Москва, 1996.
326. Артамонов, В. А. *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714)*. Отв. ред. Г. А. Некрасов. АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва, 1990.
327. Артемова, Е. Ю. «Записки французских путешественников о культуре России последней трети XVIII в.». *История СССР* 3 (1988): 165–73.
328. Артемова, Е. Ю. «Облик российских городов последней трети XVIII века в записках французских путешественников». В *Россия и Франция: XVIII–XX*, 69–82. Москва, 1995.
329. Баггер, Х. «Датско-русские отношения в XVIII веке». В *Дания и Россия. 500 лет*. Москва, 1996.
330. Баггер, Х. «Петр I в Дании в 1716 году». *Новая и новейшая история* 6 (2003): 190–202.
331. Баггер, Х. *Реформы Петра Великого*. Москва, 1985.
332. Бакланова, Н. А. «Культурные связи России и Франции в первой четверти XVIII в.». В *Международные связи России в XVII–XVIII вв. (Экономика, политика, культура): Сб. ст.* Под ред. Л. Г. Бескровного, 303–445. Москва, 1966.
333. Баришников, В., и А. Даудов. «Изучение истории стран Северной Европы в Санкт-Петербурге (XVIII–XXI вв.)». *Труды кафедры истории Нового и новейшего времени* 11 (2013): 172–191.
334. Барсков, Я. Л. *Список трудов академика А. Н. Пыпина. 1859–1903*. Санкт-Петербург, 1903.
335. Барышников, В. «Изучение истории стран Северной Европы в Санкт-Петербурге (XVIII–XXI вв.)». В *Россия и страны Северной Европы: Учеб. пособ. Ч. I, «От Средних веков к Новому времени»*. Санкт-Петербург, 2013.

336. Барышников, В. Н. *Игорь Павлович Шаскольский — создатель ленинградской школы историков-скандинавистов. В Моя специальность — древняя Русь: сборник к 100-летию со дня рождения И. П. Шаскольского*, 7–16. Санкт-Петербург, 2018.
337. Барышников, В. Н. *Россия и страны Северной Европы: Учеб. пособ.* Ч. I, «От Средних веков к Новому времени». Санкт-Петербург, 2013.
338. Барышников, В. Н., и В. Е. Возгрин. «У истоков современной российской "нордистики": Профессор А. С. Кан и история стран Северной Европы». *КЛИО* 106 (№ 10) (2015): 227–31.
339. Берелович, В., ред. *Отношения между Россией и Францией в европейском контексте (в XVII–XX вв.) История науки и международные связи*. Москва, 2002.
340. Берх, В. Н. *Жизнеописание российского адмирала К. И. Крюйса*. Санкт-Петербург, 1825.
341. «Берх, Василий Николаевич». В *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. III, «Бергер — Бисы», 598. Санкт-Петербург, 1891.
342. Берх, В. Н. *Извлечения из записок датского вицеадмирала Юеля бывшего Полномочным Посланником при Российском Дворе (из XXVII-й книжки журнала «Славянин»)*. Санкт-Петербург, 1828.
343. Беспярых, Ю. Н. *Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. (Ч. Уитворт, Г. Грунд, Л. Ю. Эренмальм)*. Санкт-Петербург, 1998.
344. Беспярых, Ю. Н., и Н. Л. Сухачев. «Петербургский быт в Рос-сике XVIII в.». В *Петербург и губерния: Ист.-этногр. исслед.*, 53–68. Ленинград, 1989.
345. *Биографический словарь выходцев из Франции, Валлонии, франкоязычных Швейцарии и Савойи: 1682–1727*. Под ред. В. С. Ржеуцкого и Д. Ю. Гузевича, при участии А. Мезен. Москва, 2019.
346. Блок, М. «К сравнительной истории европейских обществ». В *Одиссей. Человек в истории — 2001*. Москва, 2001.
347. Бовуа, Д. «О периодизации истории французской славистики». В *Зарубежная историография славяноведения и балканистики*, 174–90. Москва, 1986.
348. Бовуа, Д. «Основные этапы развития французской славистики». *Советское славяноведение* 5 (1976): 87–95.
349. Богданов, А. П. «Внешняя политика России и европейская печать 1676–1689 гг.». *Вопросы истории* 4 (2003): 26–46.
350. Богословский, М. М. *Петр I. Материалы для биографии*. Под ред. и с предисл. В. И. Лебедева. [Москва], 1940–1948. Т. 4, «Русско-Датский союз. Керченский поход. Дипломатическая подготовка Северной войны. Реформы и преобразовательные планы 1699–1700 гг. Начало

- войны Дании и Польши со Швецией и приготовления Петра к Северной войне. 1699–1701». 1948.
351. Бойчак, М., та М. Лякіна. «До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст.». *Військово-історичний альманах* 2 (2001): 122–34.
352. Бородій, М. К. «До історії боротьби з чумою на Україні». *Укр. істор. журнал* 5 (1984): 82–90.
353. Боршак, І. «Мазепа. Людина й історичний діяч». У *Записки товариства імені Шевченка*. Т. 152 (1933): 1–33.
354. Брикнер, А. Г. «Франция и Россия при Петре Великом». *Журн. Министерства народного просвещения* 2, отд. 3 (1883): 180–92.
355. Брицький П. П., та П. О. Бочан. *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях*. МОН України, Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2011.
356. Брневяк, І. «Силезский аристократ граф Генрих Вильгельм Вильчек и его место в центрально-европейской политике первой половины XVIII в.». *Славянский мир в третьем тысячелетии* 1–2 (2018): 21–33.
357. Бродель, Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* Пер. з фр. Гр. Філіпчук. Київ, 1997.
358. Бруин, К. *Путешествие через Московию Корнилия де Бруина*. Москва, 1873.
359. Будний, В. «Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології». *Слово і час* 3 (2007): 52–63.
360. Будний, В., та М. Ільницький. *Порівняльне літературознавство*. Київ, 2008.
361. Буйських, Ю. «"Уявні" та "фантомні" кордони в антропологічній перспективі». *Українознавство* 4(69) (2018): 122–35.
362. Вагеманс, Э., и Х. ван Конингсбрюгге, ред. *Голландцы и бельгийцы в России XVIII–XIX вв.* Санкт-Петербург, 2004.
363. Валева, Е. «Институт славянских исследований в Париже». В *Славяноведение и балканистика в зарубежных странах*, 125–46. Москва, 1983.
364. Валева, Е. Л. «Историческая славистика во Франции». В *Историография истории южных и западных славян*, 165–77. Москва, 1987.
365. Вебер, М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ, 1994.
366. Веденина, Л. Г. «Россия и Франция: отношения, стереотипы восприятия, национальные менталитеты». В *Россия и Запад: диалог культур*, 24–5. Москва, 1994.
367. Венге, М. *Дания и Россия. 500 лет*, 19. Москва, 1996.
368. Вершинина, Н. Г. *Иноземцы и иноземные слободы в Москве*. Канд. дис. Москва, 1948.

369. Вінтоняк, О. *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Передм. Я. Дашкевича. Львів, Мюнхен, 1995.
370. Віцько, З. «Валовіч Марцыян Дамінік». У *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*. 3 т. Т. 3, «*Дадатак. А — Я*». Рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) і інш. Маст. З. Э. Герасімовіч. Минск, 2010.
371. Водарский, Я., и В. Кабузан. «Территория и население России в XV–XVIII вв.». В *Российская империя. От истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории*. Москва, 2011.
372. Возгрин, В. «Architecture and art of the Crimean Tatars on the eve of the Russian annexation of the Khanat: problems of investigating the national culture». In *Crimea, Caucasus and the Volga-Ural region: Islamic art and architecture in the European periphery*. Berlin, 2005.
373. Возгрин, В. «Tilman Plath. Zwischen Schonung und Menschenjagden. Die Arbeitseinsatzpolitik in den Baltischen Generalbezirken des Reichkommissariats Ostland 1941–1944. Essen, 2012.
374. Возгрин, В. «Балтийский мир — общество, национальные культуры и торговля от эпохи викингов до Евросоюза (рец. на книгу: Michael North. *Geschichte der Ostsee: Handel und Kulturen*. Munchen: Verlag C. H. Beck, 2011. 448 s.)». *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. Вып. 1 (2014): 188–90.
375. Возгрин, В. «Датские историки XVII–XVIII вв.: начало пути к национальной позитивистской историографии». В *Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы Двенадцатой ежегодной научной конференции*. Санкт-Петербург, 2011.
376. Возгрин, В. «Датско-голландское соперничество при русском дворе весной 1714 года». В *Социально-политическая история СССР*, 191–206. Москва, 1974.
377. Возгрин, В. «Документы Датского Государственного архива по истории России». *Советские архивы* 5 (1973): 102–5.
378. Возгрин, В. «Заключение русско-датского наступательного союзного договора 1709 года». *Исторические записки* 93 (1975): 309–27.
379. Возгрин, В. «Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII вв.». В *Рукописные источники по истории Западной Европы в Архиве ЛОИИ: Археографический сборник*. Ленинград, 1982.
380. Возгрин, В. «Корреспонденция Харальда и Анны Скавениусов как источник по истории Петербурга: События в России 1917 года глазами датского дипломата». В *Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы Пятнадцатой ежегодной международной научной конференции*, 166–85. Санкт-Петербург, 2014.

381. Возгрин, В. «Материалы Датского Государственного архива об истории России начала XVII в.». *Вопросы истории* 7 (1984): 81–9.
382. Возгрин, В. «Национальная политика Петербурга 1730-х гг. в записках датского пастора П. Хавена». *Санкт-Петербург и страны Северной Европы*. Материалы Восьмой ежегодной научной конференции. Санкт-Петербург, 2007.
383. Возгрин, В. «Россия и европейские страны в годы Северной войны: (История дипломат. отношений в 1697–1710 гг.)». Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд-ние. Ленинград, 1988.
384. Возгрин, В. «Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов» в *Археографический ежегодник*, 148–51. Москва, 1982.
385. Возгрин, В. «Травентальский договор 1700 г. и его значение в истории Северной войны». *Скандинавский сборник XX* (1975) 81–92.
386. Возгрин, В. «Этнопсихологические характеристики народов Северного Причерноморья первой трети XVIII в. (по материалам П. Хавена)». Материалы Международной научной конференции «Полевая этнография — 2006». Санкт-Петербург, 2007.
387. Возгрин, В. В. «Русско-датский союз в Великой Северной войне, 1697–1716 гг.» Автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Ленинград, 1977.
388. Возгрин, В. Е. «История Прибалтики в новейшем освещении. Труды кафедры истории Нового и Новейшего времени 18(2) (2018): 286–302.
389. Возгрин, В. Е. «Кнуд Расмуссен и Ханс Баггер — датские историки России». *Труды кафедры истории Нового и Новейшего времени* 16(2) (2016): 205–19.
390. Возгрин, В. Е. «Морские Журналы Н. А. Сенявина и Ф. М. Апраксина как источник по истории Северной войны». В *Санкт-Петербург и страны Северной Европы*. Материалы Девятой международной научной конференции, 206–14. 2008.
391. Возгрин, В. Е. «Национальная политика Петербурга 1730-х гг. в записках датского пастора П. Хавена». В *Национальная политика Петербурга 1730-х гг. в записках датского пастора П. Хавена*. Санкт-Петербург, 2007.
392. Возгрин, В. Е. «Петровская эпоха в новейшей скандинавской историографии». *История СССР* 3 (1981): 206–9.
393. Возгрин, В. Е. «Предисловие». В *Проблемы истории России и стран Северной Европы: от средних веков до наших дней (к 90-летию со дня рождения И. П. Шаскольского)*, 5–7. Санкт-Петербург, 2009.
394. Возгрин, В. Е. «Проблема Шлезвиг-Гольштейна в дипломатии России петровской эпохи». В *Россия и Германия в системе*

- международных отношений: через века истории.* Санкт-Петербург, 2012.
395. Возгрин, В. Е. «Сходства и различия скандинавской и романо-германской историографии Средневековья». В *Санкт-Петербург и страны Северной Европы*. Материалы конференции. 2016.
396. Возгрин, В. Е., И. П. Шаскольский, и Т. А. Шрадер. «Грамоты великого князя Василия III сборщикам дани в Лопской земле». В *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. XXVI, 126–35. Санкт-Петербург, 1998.
397. Возгрин, В. *Педер фон Хавен. Путешествие в Россию*. Санкт-Петербург, 2007.
398. Возгрин, В. *Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.)*. Ленинград, 1986.
399. Воловик, О. «Вплив аномальних явищ природи на хід військових операцій на території Східної Європи XVIII ст.». *Гілея* 82, № 3 (2014): 13–5.
400. Воробьев, Ю. К. *Латинский язык в русской культуре XVII– XVIII веков*. Саранск: ИМУ, 1999.
401. Вуйчик, В. «Будівельний рух у Львові другої половини XVIII ст.». В *Записки НТШ*. Т. 241, «Праці Комісії архітектури і містобудування», 113–25. Львів, 2001.
402. Вуйчик, В. «Територіальний розвиток міста Львова (до 1939 р.)». *Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»* 8 (1997): 41–8.
403. Гай-Нижник, П. «Київська губернія». В *Енциклопедія сучасної України*. 30 т. Ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2012. Т. 12, «Кал — Киї», 662–3.
404. Гальперин-Каминский, И. Д. «Руссоведение во Франции», *Русская мысль* 9, отд. 2 (1894): 33–4.
405. Геделунд, Л. Н. *История Дании*. Пер. с дат. гр. Н. Пратасов-Бахметев, Л. Н. Геделунд. Санкт-Петербург, Москва, 1907.
406. Гербільський, Г. Ю. *Петро Перший в Західній Україні (1706– 1707 рр.)*. Львів, 1948.
407. Гірц, Кліфорд. *Інтерпретація культур: Вибрані есе*. Пер. з англ.: Н. Комарова. Наук. ред.: В. Скуратівський. Київ, 2001.
408. Голикова, Н. Б. «Численность, состав и источники пополнения гостей в конце XVI — первой четверти XVIII в.». В *Русский город*. Вып. 8, 83–114. Москва, 1986.
409. Голикова, Н. Б. *Очерки по истории городов России конца XVII — начала XVIII в.* Москва, 1982.
410. Голобуцький, Володимир. *Запорозьке козацтво*. Київ, 1994.
411. Гончарова, Т. Н., сост. *Труды кафедры истории Нового и новейшего времени* 11 (2013).

412. Гутнов, Д. А. *Высшая русская школа общественных наук в Париже*. Москва, 2001.
413. Гюльденстиерне, А. *Путешествие его княжеской светлости герцога Ганса Шлезвиг-Голштинского в Москву. 1602*. Пер. Ю. Н. Щербачева. *ЧОИДР* 3, отд. 2 (1911): 1–63.
414. Данилова, О. С. «У истоков французской славистики — между полонофильством и русофильством — альтернатива XIX в.». *Славянский альманах* 2003 (2004). <https://cyberleninka.ru/article/n/u-istokov-frantsuzskoy-slavistiki-mezhdu-polonofilstvom-i-rusofilstvom-alternativa-xix-v>.
415. *Дания и Россия. 500 лет*. Москва, 1996.
416. «Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. 1326–1690 гг.». Сообщил член-соревнователь Ю. Щербачев. *ЧОИДР* 1 (164), отд. I (1893): I–VIII, 1–340.
417. «Датский королевич Вольдемар в Москве в 1644–1645 гг. / Сообщил Н.Н. Оглоблин». *Русская старина* 66, № 4 (1890): 343–5.
418. Дашкевич, Я. «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)». В *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. ССХХІІ, «Праці історико-філософської секції», 28–44. 1991.
419. Дементьев, Г. А. *Введение реформации в Дании*. Санкт-Петербург, 1900.
420. Ден, Дж. *История Российского флота в царствование Петра Великого*. Санкт-Петербург, 1999.
421. Долинська, Мар'яна. *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* Львів, 2006.
422. Дулич, Л. М. «О некоторых аспектах правового регулирования службы иностранцев в военно-морском флоте России в первой четверти XVIII в.». *Россия и мир. Гуманитарные проблемы* 2 (2000): 47–56.
423. Дюпон-Мельниченко, Ж. Б., и В. Ададуrow. *Французька історіографія ХХ століття: Навч. посіб. для студ. гуманіт. факультетів ВНЗ*. Львів, 2001.
424. Дюркгайм, Е. *Первісні форми релігійного життя, Тотемна система в Австралії*. Київ, 2002.
425. Епифанов, П. П. «Россия в Северной войне». *Вопросы истории* № 6 (1971): 116–29. № 7 (1971): 117–34.
426. Замысловский, Е. *Сношения России с Швецией и Данией в царствование Федора Алексеевича*. Санкт-Петербург, 1889.
427. Замятин, Д. «Гуманитарная география: основные направления, категории, методы и модели». *Культурная и гуманитарная география* 1, № 1 (2012).

428. Замятин, Д. «Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук». *Социологическое обозрение* 9, № 3 (2010): 26–50.
429. Замятин, Д. «Образы путешествий: социологическое освоение пространства». *Социологические исследования* 2 (2002): 12–23.
430. Замятин, Д. «Стратегии интерпретации историко-географических образов России». *Мир России* 2 (2002): 105–39.
431. Замятин, Д. Н. *Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов*. Санкт-Петербург, 2003.
432. Заруба, В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* Дніпропетровськ, 2007.
433. Захаров, В. Н. *Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I*. Москва, 1996.
434. Захаров, В. Н. *Западноевропейские купцы в российской торговле XVIII века*. Москва, 2005.
435. Захарова, О. Ю. *Светские церемониалы в России XVIII — начала XX в.* Москва, 2001.
436. Заяць, О. «Етнічний та конфесійний склад новоприйнятих львівських громадян XV — XVIII століть: проблема кількісних підрахунків». У *Львів: місто — суспільство — культура*. Т. 8, ч. 1, «Влада і суспільство», 319–34. Львів, 2012.
437. Заяць, О. *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Київ, Львів, 2012.
438. Звягинцев, Е. «Слободы иностранцев в Москве XVII в.». *Исторический журнал* 2–3 (1944): 83–5.
439. Зимин, А. А. «Состав русских городов XVI в.». *Исторические записки* 64 (1959): 233–54.
440. Зорівчак, Р. П. «Українознавчі інтереси В. Р. Морфіла». *Всесвіт* 11 (1984): 161–5.
441. Ильин-Томич, А. А. «Берх Василий Николаевич». В *Русские писатели, 1800–1917*. Т. 1, 251–2. Москва, 1989.
442. *Иностранные специалисты в России в эпоху Петра Великого. Биографический словарь выходцев из Франции, валлонии, франкоязычных Швейцарии и Савойи. 1682-1727.* Под ред. В. С. Ржеуцкого и Д. Ю. Гузевича. При участии А. М. Мезен. 2019.
443. *История Дании с древнейших времен до начала XX века*. РАН. Ин-т всеобщей истории. Центр истории и культуры Северной Европы. Москва, 1996.
444. *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах*. Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Б-ка Академии наук СССР. Науч. б-ка им. А. М. Горького Моск. гос. ун-та. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР. Научное руководство,

- редакция и введение профессора П. А. Зайончковского. Т. 1, «XV–XVIII века», 100. Москва, 1976.
445. «История Швеции в новейших исследованиях ученых Санкт-Петербургского университета». В *Актуальные проблемы Истории и историографии стран Западной Европы и Америки в Новое и новейшее время (памяти наших учителей — создателей ленинградской — петербургской школы историков)*. Материалы научной конференции. Ишим, 2012.
446. Ісаєвич, Я. Д. «Юль Юст». В *Енциклопедія історії України*. 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Т. 10, «Т — Я», 699. Київ, 2013.
447. Ісаєвич, Я. Д. «Юль Юст». У *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 4, 546. Київ, 1972.
448. Ісаєвич, Я. Д. «Юст Юль». У *Довідник з історії України*. 3 т. Ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст, 652. Київ, 1993.
<http://history.franko.lviv.ua/IIIju.htm>.
449. *Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів*. АН Української РСР. Інститут суспільних наук. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. Державний архів Львівської області. Київ, 1986.
450. Кабузан, В. М. *Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII — начале XX века*. Москва, 1998.
451. Кабузан, В. *Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав*. Москва, 1990.
452. Казакова, Н. «Русско-датские торговые отношения в конце XV — начале XVI в.». В *Исторические связи Скандинавии и России: IX–XX вв.*, 89–104. Ленинград, 1970.
453. Кан, А. С. «Советская и постсоветская историческая нордистика — первые итоги». В *Северная Европа: Проблемы истории*. Вып. 4, 5–36. Москва, 2003.
454. Кан, А. С. *Историк Г. В. Форстен и наука его времени*. Отв. ред. Е. В. Гутнова. Москва, 1979.
455. Кан, А. С. *Новейшая история Швеции*. Москва, 1964.
456. Канн, А. С. *История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция)*. Москва, 1971.
457. Каппелер, А. «Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії», *Київська старовина* 5 (2001): 8–20.
458. Каппелер, А. «Україна між Сходом і Заходом». У *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 2, 5–12. Харків, 1999.
459. Каппелер, А. «Южный и восточный фронтير России в XVI–XVIII веках». *Ab Imperio* 1 (2003).
460. Каппелер, А. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Перекл. з німец. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів, 2005.

461. Капраль, М. «"Національний" Львів XVI–XVIII століть в історіографії». У *Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. пр.* За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. Т. 6, «Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі», 17–34. Львів, 2007.
462. Капраль, М. «Огляд історіографії національних взаємостосунків у Львові XVII–XVIII століть». *Укр. археографічний щорічник* 7 (2002): 216–31.
463. Капраль, М. *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів, 2003.
464. Капраль, М., упор. *Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: Зб. док.* Львів, 2000.
465. Капраль, М. упоряд., Юзефович Ян Томаш. *Історія Львівського архієпископства (1614–1700)* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення). Львів, 2023.
466. Касьянов, Г. В., та О. П. Толочко. «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України». *Укр. історичний журнал* 6 (2012): 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2012_6_2.
467. Кейзерлинг, Г. И. фон. «Представитель короля прусского при дворе Петра Великого. 1707 г.». В *РС.* 1872. Т. 5.
468. Кирилич, В., упоряд. *Світ про Україну та українців*. Київ, 2016.
469. Клейненберг, И. Э. «Основные принципы выбора новых личных имен и адаптация иноязычных в России X–XIX вв.». Во *Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. статей*. АН СССР. Т. 9, 62–72. Ленинград, 1978.
470. Князева Е. Е., и Г. Ф. Соловьева, сост. *Лютеранские церкви и приходы России XVIII–XX вв.: Ист. справочник*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 2001.
471. Коваленко, Г. М. «Великий Новгород в европейской письменности XV начала XX вв.». *Вестник НовГУ* 38 (2006). <https://cyberleninka.ru/article/n/velikiy-novgorod-v-evropeyskoy-pismennosti-xv-nachala-xx-vv>.
472. Коваленко, Ю. «Глухівські фортифікаційні споруди». *Сіверщина в історії України* 6 (2013): 42–9.
473. Ковригина, В. А. *Немецкая слобода Москвы и ее жители в конце XVII — первой четверти XVIII вв.* Москва, 1998.
474. Козинцева, Р. «Источники по истории русско-скандинавских отношений в Архиве Ленинградского отделения Института истории СССР». В *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.: Сб. статей*, 342–55. Ленинград, 1970.
475. Колесник, І. І. «Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим». *Укр. історичний журнал* 5 (506) (2012): 135–56.

476. Комер, Р. «Положение русистики в современной Франции». *Russian Linguistics* 20 (1996): 150–1.
477. Конингсбрюгге, Х. «От плохого к худшему: ухудшение нидерландско-российских отношений в 1711–1718 гг.». В *Голландцы и бельгийцы в России XVIII–XIX вв.* Под ред. Э. Вагеманса и Х. ван Конингсбрюгге. Санкт-Петербург, 2004.
478. Конингсбрюгге, Х. *История потерянной дружбы. Отношения Голландии со Швецией и Россией в 1714–1725 гг.* Пер. с нидерл. В. Ронин. Санкт-Петербург, 2014.
479. Конончук, Д., та І. Конончук. «Торгівля в Ніжині: історія і сучасність». *Ніжинська старовина* 8(11) (2009): 47–57.
480. Конончук, І. «Ніжинські ярмарки???». *Ніжинські старожитності* 3–4 (липень-грудень 2011): 1.
481. Корникова, А. А., и И. Н. Селезнева. «Русский университет в Париже». *Вестник Российской академии наук* 65, № 4 (1995): 358–65.
482. Косинцев, Ю. «Борьба В. Л. Долгорукова за возвращение Дании в Северный союз в 1709 году». *Вестн. Перм. ун-та. Сер. История* 1 (32) (2016). <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-v-l-dolgorukova-za-vozvrashchenie-danii-v-severnyy-soyuz-v-1709-godu>.
483. Краснова, Е. В. «Реализация оппозиции "свой — чужой" в книге "Путешествие в Россию" Педера фон Хавена». В *Скандинавские чтения 2012 года: Этнографические и культурно-исторические аспекты*, 495–502. Санкт-Петербург, 2014.
484. Красовицкая, Т. Ю., и В. А. Тишков, отв. ред. *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства*. Москва, 2012.
485. Кресін, О. «Мазепинство як історичний і політичний феномен та історіографічна тема». У *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Т. 3, 97–142. Київ, 1999.
486. Кресін, О. «Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року». У *Наукові записки Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*, 97–143. Київ, 1999.
487. Крикун, М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел*. 2-ге вид. Київ, 1993.
488. Крикун, М. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2012.
489. Кром, М. М. «Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия». *Новая и новейшая история* 4 (2016): 3–15.
490. Кротов, П. А. «Голландские кораблестроители Выбе Геренс и Питер Выбе на службе в России». В *Материалы международной научной конференции «Россия — Голландия: на перекрестке мнений*. Вып 2. Санкт-Петербург, 2008.

491. Кротов, П. А. «Голландские моряки в русском флоте при Петре I». В *Россия и Голландия: 300 лет сотрудничества: Тезисы междунаучно-практ. конференции*. Москва. Октябрь 1995 года. Москва, 1995.
492. Кротов, П. А. «Голландцы и фламандцы в российском флоте в петровскую эпоху». В *Голландцы и бельгийцы в России XVIII–XIX вв.* Под ред. Э. Вагеманса и Х. ван Конингсбрюгге. Санкт-Петербург, 2004.
493. Кротов, П. А. «Немцы в Российском флоте при Петре Великом». В *Немцы в России: люди и судьбы*. Санкт-Петербург, 1998.
494. Кротов, П. А. «Соотношение сил военных флотов балтийских держав в первой четверти XVIII в.». В *XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов*. Москва, 1989.
495. Кротов, П. А. *Шведы против шведов: служба шведов во флоте Петра Великого*. Санкт-Петербург, 2009.
496. Крылова, Т. К. «Франко-русские отношения в первой половине Северной войны». *Исторические записки* 7 (1940): 115–48.
497. Куненков, Б. А. «Посольский приказ в 1613–1645 гг.: структура, служащие, делопроизводство». Дис. ... канд. истор. наук. Брянск, 2007.
498. Куненков, Б. А. *Переводчики и толмачи Посольского приказа во второй четверти XVII в.: функции, численность, порядок приема*. 2012. <http://mkonf.iriran.ru/papers.php?id=50>.
499. Курило, О. В. *Лютеране в России XVI–XX вв.* Москва, 2002.
500. *Лавры Полтавы*. Москва, 2001.
501. Лаппо-Данилевский, А. С. «Иноземцы в России в царствование Михаила Федоровича». *ЖМНП* 241, № 9 (1885): 66–106.
502. Ларин, Б. А. (перевод, вступительная статья). *Генрих Вильгельм Лудольф. Русская грамматика (Оксфорд, 1696)*. Ленинград, 1937; переиздано в составе: Ларин, Б. А. Три иностранных источника по разговорной речи Московской Руси XVI–XVII веков, 511–658. Санкт-Петербург, 2002.
503. Лебедев, А. Л. «Ростокские купцы в Петербурге в XVIII веке». В *От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей: к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич*. Сост. А. В. Юрасов; отв. ред. В. Л. Янин, 359–65. Москва, 2003.
504. Лебедев, А. Л. «Служилые иноземцы в России XVII в. (1613–1689 гг.)». Канд. дис. Ярославль, 1998.
505. Линд, Дж. Х. «О рукописном наследии датского посольства 1578 года в Россию». В *Якоб Ульфельдт. Путешествие в Россию*, 33–4. Москва, 2002.
506. Линд, Дж. Х. «"Разграничительная грамота" и новгородско-норвежские договоры 1251 и 1326 гг.». *Новгородский исторический сборник* 6(16) 1997: 135–43.

507. Лисейцев, Д. В. *Посольский приказ в эпоху Смуты*. Москва: Ин-т российской истории РАН, 2003.
508. Лунд, К.-Х., и О. В. Иванова. «Под знаком Севера: языковой аспект датских дипломатических отношений с Россией в конце XVI в.». *Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология* 5 (2014): 87–109.
509. Лунд, К.-Х., и О. В. Иванова. «Хенрик Олуфсен — датский переводчик XVI в.». *Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология* 5 (2012): 88–111.
510. Лунд, К.-Х. «К первому опыту дипломатического перевода с русского на датский». *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 4 (2011). <https://cyberleninka.ru/article/n/k-pervomu-opytu-diplomaticheskogo-perevoda-s-russkogo-na-datskiy>.
511. Лунд, К.-Х. «Переводчик Нильс Мунк и языковой аспект датских дипломатических отношений с Россией в первые два десятилетия XVII в.». *Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология* 1 (2017). <https://cyberleninka.ru/article/n/perevodchik-nils-munk-i-yazykovoy-aspekt-datskih-diplomaticheskikh-otnosheniy-s-rossiey-v-pervye-dva-desyatiletiya-xvii-v>.
512. Луняк, Є. *Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях*. Київ, Ніжин, 2012.
513. Лурье, В. М. *Морской биографический словарь: Деятели Российского флота XVIII века*. Научные ред.: С. С. Атапин, А. Б. Морин. Санкт-Петербург, 2005.
514. Любина, Г. И. *Россия и Франция: История научного сотрудничества (вторая половина XIX в. — нач. XX вв.)*. Москва, 1996.
515. Лякін, В. «До питання вивчення проблем історії козацтва та гетьманства на підставі закордонних джерел». У *Гетьман Іван Мазепа та його доба: (До 285-річчя від дня смерті): Тези доповідей наук. конф.* Упоряд. Г. І. Ярова, 26–7. Музей гетьманства. Київ, 1995.
516. *Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)*. Упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська. Відпов. ред. О. А. Удод. Київ, 2009.
517. Мазур, Т. П., авт.-сост. *К викториям готовя флот России. Письма Петра I адмиралу Корнелиусу Крюйсу*. Перев. с нидерл. М. Ф. Ковзова. Отв. ред. Х. ван Конингсбрюгге, науч. ред. В. С. Соболев. Санкт-Петербург, 2003.
518. Макаренкова, Е. М. «Луи Леже — первый французский славист». Во *Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции 1986*, 202–21. Москва, 1988.
519. Макарчук, С. *Писемні джерела з історії України*, 162. Львів, 1999.
520. Манфред, А. З. *Внешняя политика Франции 1871–1891*. Москва, 1952.
521. Манфред, А. З. *Образование русско-французского союза*. Москва, 1975.

522. Маркова, О. «Київська губернія». В *Енциклопедія історії України*. 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Т. 4, «Ка — Ком», 220. Київ, 2007.
523. Масловский, А. А. «Гравюры из книги датского посла Якоба Ульфельдта как исторический источник изучения истории Александровской слободы XVI в.». В *Из материалов научных конференций (1990–1993 гг.)*, 11–5. Александров, 1993.
524. Мацьків, Т. «Україна у звітах англійського посла з Москви, 1705–1710». В *Укр. історик*. Т. IX. Ч. 1–2, 43–56. Ч. 3–4, 72–84. 1972.
525. Мацьків, Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. З передм. Л. Винара. Мюнхен, 1988.
526. Мезин, С. А. «Биография Петра I во французской газете 1725 года». В *Историографический сборник: Межвуз. сб. науч. тр.* Вып. 25, 101–14. Саратов, 2014.
527. Мезин, С. А. «Петр I во французской историографии XVIII века». В *Россия и Франция — XVIII–XX вв.* Под ред. П. П. Черкасова, 14–36. Москва, 2000.
528. Мезин, С. А. «Стереотипы России в европейской общественной мысли XVIII века». *Вопросы истории* 10 (2002): 148–59.
529. Меллер, П. «Какие они — русские. Из истории датского менталитета». В *Дания и Россия — 500 лет*. Москва, 1996.
530. Мельникова, Е. А. «Древняя Русь на страницах ежегодника "Скандо-славика"». *История СССР* 3 (1974): 206–12.
531. Мельникова, Е. А. «История Древней Руси на страницах норвежских изданий (60–70-е годы)». *История СССР* 5 (1976): 213–8.
532. Милюгина Е. Г., и М. В. Строганов, сост., вступит. статья, биограф. справки, подготовка текста и коммент. *Тверь в записках путешественников XVI–XIX веков*. Тверь, 2012.
533. Мингереш, Ю. В. «К вопросу об изучении истории России во Франции в 20–70-х годах XX в.». *Вестник СПбГУ. Серия 2. История* 3 (2010). <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-izuchenii-istorii-rossii-vo-frantsii-v-20-70-h-godah-xx-v>.
534. Минцлов, С. Д. *Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к России и напечатанных на русском языке*. Новгород, 1911.
535. Миронов, Б. «Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации». *Отечественные записки* 3(48) (2012).
536. Миронов, Б. Н. *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)*. 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург, 2003.
537. Мицик, Ю. «Вишневецькі». В *Енциклопедія історії України*. 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Т. 1, «А — В», 519–20. Київ, 2003.

538. Могитич, Р. «Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII ст.». *Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»* 13 (2003): 33–51.
539. Молтусов, В. «Полтавська битва за описом сучасників-іноземців». В *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. М-во освіти України, Харків. нац. ун-т ім. В. А. Каразіна. Редкол.: С. І. Посохов [та ін.], 195–9. Харків, 2000.*
540. Мулдерс, К. «Корнелис де Бруин и его известие о самоедах». *Нидерланды и Северная Россия: Сб. научных статей. Под ред. Ю. Н. Беспярых, Я. В. Велувенкампа, Л. Д. Поповой, 145–73. Санкт-Петербург, 2003.*
541. Мулюкин, А. С. *Очерки по истории юридического положения иностранных купцов в Московском государстве.* Одесса, 1912.
542. Мулюкин, А. С. *Приезд иноземцев в Московское государство: из истории русского права XVI–XVII вв.* Санкт-Петербург, 1909.
543. Наливайко, Д. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи.* Київ, 2009.
544. Наливайко, Д. *Україна очима Заходу.* Передм. М. М. Сулими. Вид. 2-е, допов. Київ, 2008.
545. Некрасов, Г. А. «Архивы СССР и их значения для исследования русско-скандинавских отношений и истории скандинавских стран и Финляндии XIV–XIX вв.». *Скандинавский сборник XVII* (1972).
546. Некрасов, Г. А. «Проблематика и организация скандинавских исторических исследований в СССР». *Скандинавский сборник* 13 (1968).
547. Нике, М. «Французская русистика: традиция и новаторство». *Вопросы литературы* 5 (2009): 454–72.
548. Нойманн, И. *Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей.* Пер. с англ. В. Б. Литвинова и И. А. Пильщикова. Предислов. А. И. Миллера. Москва, 2004.
549. «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольским секретарем А. Роде». Пер. В. Кордта. *Голос минувшего* 7–8 (1916): 355–98.
550. Осе, Р. Л. *Корнелиус Крюйс. Адмирал Петра Великого: Сб. статей.* Ведущий ред. Т. Титлестад. Москва, Санкт-Петербург, 1998.
551. Павлов, А. «Источники по истории русско-датских отношений в XVII веке». В *Проблемы источниковедения и историографии: Сб. научных трудов, 21–9. Калининград, 1999.*
552. «Памяти Игоря Павловича Шаскольского (1918–1995) (К 90-летию со дня рождения)». В *Скандинавские чтения 2008 года.* Санкт-Петербург, 2010.

553. Панчук, І. *Історія України очима іноземців: Довід.-хрестоматія*. Тернопіль, 2009.
554. *Переводчики и переводы в России конца XVI — начала XVIII столетия*. Материалы междунар. науч. конф. Ин-т российской истории РАН. Москва, 2019.
555. *Петр Великий в Дании в 1716 году: Переломный момент датско-российских отношений*. Санкт-Петербург, 2017.
556. Петров, П. «Коллоквиум "Новый взгляд на русско-французский союз 1891–1893 гг."». *Новая и новейшая история* 4/5 (1994): 374–5.
557. Пінчук, Ю. А., та О. В. Ясь. *Січинський Володимир Юхимович // Енциклопедія історії України*. 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Ін-т історії України НАН України. Т. 9, «Прил — С», 588. Київ, 2012.
558. По, М. *Сочинения иностранцев о Московии. Ното viator: Путешествие как историко-культурный феномен*. Под ред. А. В. Толстикова и И. Г. Галковой, 209–38. Москва, 2010.
559. Полонянкина, Е. А. «Отечественные историки о русско-французских отношениях в 1717–1721 годы». *Россия и Запад: Проблемы истории и культуры*, 108–22. Нижневартовск, 2003.
560. Похилевич, Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*. Київ, 1864.
561. Пришляк, В. «Ярослав Ісаєвич: nomen est omen». *Historians*. 5 квітня 2016. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1859-volodymyr-pryshliak-yaroslav-isayevych-nomen-est-omen>.
562. Прокопьев А. Ю., ред. *Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время: Доклады русско-немецкой научной конференции 14–16 ноября 2000 г.* Санкт-Петербург, 2004.
563. *Путешествие в Россию*. Пер. с дат., вступл., примеч., коммент. В. Е. Возгрина. Санкт-Петербург, 2007.
564. Пушкарев, Л. Н. «Начальный этап в изучении иностранцами русского языка: Вторая половина XVI–XVII в.». *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия* 3 (2006): 221–31.
565. Пыпин, А. Н. «Иноземцы в Московской России». *Вестник Европы* 1 (1888): 255–96.
566. «Рамбо, Альфред-Никола». В *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXVI, «Рабочая книжка — Резолюция», 248. 1899.
567. Расмуссен, К. «О книге Якоба Ульфельдта "Hodoeporicon Ruthemcum", Frankfurt 1608». *Скандинавский сборник* 23 (1978): 57–67.
568. Ржеуцкий, В. С. «Французский Институт в С.-Петербурге (1911–1919) и русско-французское научное сближение». *Россия и Франция, XVIII–XX века* 7 (2006): 293–322.
569. Робель, Л. «Из истории французской славистики». *Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв.*, 341–3. Москва, 1978.

570. Роде, А. «Описание второго посольства в Россию датского посланника Ганса Ольделанда в 1659 году», 285–318. *Проезжая по Московии (Россия XVI — XVII веков глазами дипломатов)*. Москва, 1991.
571. *Россия и Франция XVIII–XX века*. Вып. 1–5. Москва, 2001–6.
572. «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым». *Русская историческая библиотека XVI* (1897).
573. «Русские акты Копенгагенского государственного архива, извлеченные Ю. Н. Щербачевым». Под ред. И. А. Бычкова. В *Русская историческая библиотека*. Т. XVI, 951. Санкт-Петербург, 1897.
574. Самарина, М. «Петербург Аннинского времени в восприятии иностранцев». *Скиф* 10 (26) (2018). <https://cyberleninka.ru/article/n/peterburg-anninskogo-vremeni-v-voispryatii-inozemtsev>.
575. Селиванов, А. Ф. «Киевская губерния». В *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–907.
576. Семенова, Л. Н. «Участие шведских мастеровых в строительстве Петербурга (первая четверть XVIII в.)». В *Исторические связи Скандинавии и России*. Ленинград, 1970.
577. Сироткин, В. Г. «Изучение истории СССР во Франции». *Историческая наука за рубежом* 3 (1965): 478–79.
578. Сироткин, В. Г. «Французский "Центр по изучению международных отношений" и его издания по вопросам внешней политики СССР». *История СССР* 4 (1963): 204–12.
579. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. Львів, 1991.
580. Січинський, В. «Данський посол про Козацьку Україну і Московщину». У *Літопис Червоної Калини*. Ч. 7–8, 7–8. Ч. 9, 9–13. Львів, 1936.
581. Січинський, В. «Доба гетьмана Івана Мазепи очима чужинців: [про Ю. Юста]». У *Важкий шлях: перша половина XVIII ст.* Упоряд. та авт. передм. В. М. Горобець, 318–22. Київ, 2002.
582. Січинський, В. «Чужинці про Мазепу». *Вісник* 1 (1960): 1–14.
583. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. 2-ге вид., виправл. та доп. Київ, 1992.
584. Січинський, В. *Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. Прага, 1942.
585. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. Київ, 2011.
586. Січинський, В. *Чужинці про Україну*. Передм. та післямова М. Слабошпицького. Київ, 2011.
587. Січинський, В. *Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. 5-те вид. Авгсбург, 1946.

588. Снегирев, В. Л. *Московские слободы. Очерки по истории Московского посада XIV–XVIII вв.* Москва, 1956.
589. Снегирев, И. М. *О начале и распространении лютеранских и реформатских церквей в Москве.* Москва, 1862.
590. *Список населенных мест Киевской губернии.* Київ, 1900.
591. «Стеенструп, Йоганн». В *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–907.
592. Стерликова, А. «Внешняя политика и дипломатия России периода Северной войны в отечественной историографии». *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина* 2 (2015): 61–8.
593. Стерликова, А. А. «Россия и европейские страны к середине Северной войны (1714–1715)». *Вестн. ЛГУ им. А.С. Пушкина* 4 (2008): 56–69.
594. Столяров О. Д. «Иностранцы в российской правящей элите в периоды правления Петра I и Анны Иоанновны. Сравнительный анализ». *Вестник Самарского ун-та. История, педагогика, филология* 3 (2019). <https://cyberleninka.ru/article/n/inostrantsy-v-rossiyskoy-pravyaschey-elite-v-periody-pravleniya-petra-i-i-anny-ioannovny-sravnitelnyy-analiz>.
595. Страшко Є. М., та А. Г. Харченко, ред. *Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. Історико-краєзнавчі матеріали: Навч.-метод. посіб.* Ніжин, 1997.
596. Сухих Л., та О. Вовк. «Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: Огляд фонду». *Укр. археографічний щорічник* 16/17, т. 19/20 (2012): 46–63.
597. Терещенко, Ю. І. *Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиїв. держави до кінця XVI ст.: Навч. посіб. для студентів ВНЗ.* Київ, 1996.
598. Титлестад, Т. *Царский адмирал Корнелиус Крюйс на службе у Петра Великого.* Перевод с норв. Ю. Н. Беспятых. Санкт-Петербург, 2003.
599. Токарев, С. «Боротьба з проявами чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст.». *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії.* № 5, «Збірник регіональної історії та пам'яткознавства», вип. 6 (9) (2008): 21–6.
600. Токарев, С. А. «Коропська сотня Ніжинського полку як осередок обслуги козацької артилерії». *У Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Вип. 4, 190–3. Київ, Глухів, 2011.
601. *У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів.* Львів, 2016.
602. Ульфельдт, Я. *Путешествие в Россию.* Москва, 2002.
603. Успенский, Б. А. «Неизвестная русская грамматика Петровской эпохи (грамматика Ивана Афанасьева 1725 г.)». *Russ Linguist* 13 (1989): 221–44. DOI: 10.1007/BF02527972.

604. Успенский, Б. А. «Россия и Запад в XVIII веке». В *История продолжается. Изучение восемнадцатого века на пороге двадцать первого*. Москва, Санкт-Петербург, 2001.
605. Успенский, Б. А. *Царь и император: Помазание на царство и семантика монарших титулов*. Москва, 2000.
606. Устрялов, Н. Г. *История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург, 1858.
607. Фейгина, С. А. «Внешняя политика России в конце Северной войны и Аландский конгресс». Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 1951.
608. Фейгина, С. А. «По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI–XVIII веках». *Вопросы истории* 12 (1955): 204–11.
609. Фейгина, С. А. *Аландский конгресс: Внешняя политика России в конце Северной войны*. Москва, 1959.
610. Флоровский, А. В. *Русско-австрийские отношения в эпоху Петра Великого*. Прага, 1955.
611. Флоровский, Л. «Первый русский печатный букварь для иностранцев 1690 г.». Т. XVII, 482–94. *ТОДРЛ*. Москва, Ленинград, 1961.
612. Форстен, Г. «Сношения Дании с Россией в царствование Христина IV». *Журнал Министерства народного просвещения*. (Апрель, 1892): 281–335.
613. Форстен, Г. В. «Архивные занятия в Париже, Брюсселе, Копенгагене и Стокгольме по истории Скандинавии и Московского государств в XVI и XVII столетиях». *Журнал Министерства народного просвещения* 6 (1887): 50–75.
614. Форстен, Г. В. *Акты и письма к истории Балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях*. Вып. II. № 26, 80–3. № 27, 83–5. № 52, 129–30. Санкт-Петербург, 1892.
615. Форстен, Г. В. *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)*. 2 т. Санкт-Петербург, 1893–4.
616. «Форстен, Георгий Васильевич». В *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. XXXVI (1902), «Финляндия — Франкония», 304. Санкт-Петербург, 1890–907.
617. Холтроп, П. Н., Стаалдауне Т. Й. С. ван, и Г. Бринкман, ред. *Голландская реформатская церковь в Санкт-Петербурге (1717–1927)*: Сб. ст., 39–63. Санкт-Петербург, 2001.
618. Хорошкевич, А. Л. «Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство». *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII вв.: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина*. Вып. 2, 290–2. Москва, 1990.
619. Хорошкевич, А. Л. *Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI вв.* Москва, 1980.

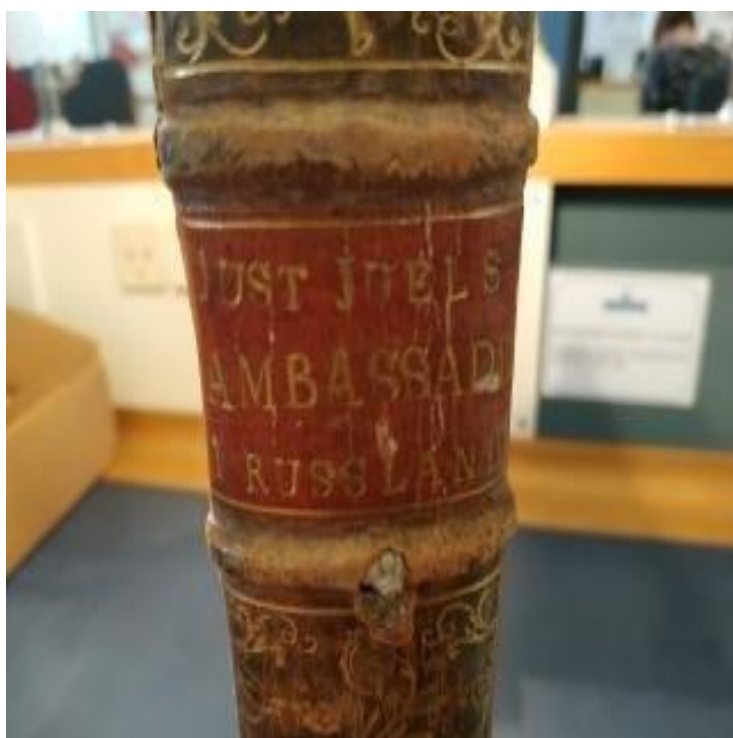
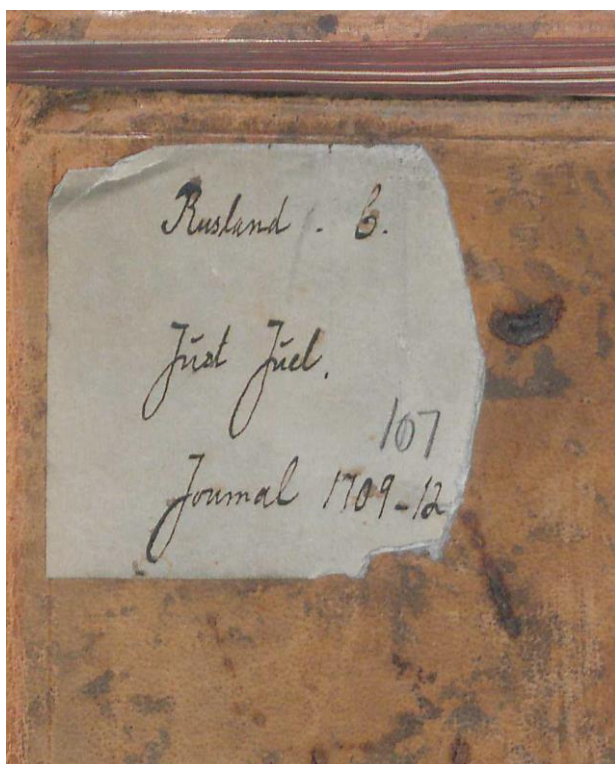
620. Цветаев, Д. В. *Вероисповедное положение протестантских купцов в России в XVI–XVII вв.* Москва, 1885.
621. Цветаев, Д. В. *Из истории иностранных исповеданий в России в XVI и XVII вв.* Москва, 1886.
622. Цветаев, Д. В. *К истории изучения вопроса об иностранцах в России: Из речи, произнес. в Харьк. ун-те пред защитою докт. дис. «Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований».* Варшава, 1891.
623. Цветаев, Д. В. *Обрусение западноевропейцев в Московском государстве.* Варшава, 1903.
624. Цветаев, Д. В. *Построение первой каменной протестантской церкви в Москве.* Москва, 1885.
625. Цветаев, Д. *Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований: Ист. исслед. Дм. Цветаева.* [Москва, 1890].
626. Черкасов, П. П. *Двухглавый орел и королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII в., 1700–1775.* Москва, 1995.
627. Чорновол, І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір.* Наук ред. Л. Запшкільняк. Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту. Ін-т критики. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Київ, 2015.
628. Чухліб, Т. *Пилип Орлик.* Київ, 2008.
629. Чухліб, Т. *Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби Івана Мазепи.* Київ, 2008.
630. Шамрай, С. *Місто Васильків (IX–XVIII вв.).* Київ, 1929.
631. Шанский, Д. Н. *Французская историография феодальной России.* Москва, 1991.
632. Шарыпкин, Д. М. *Скандинавская литература в России.* Ленинград, 1980.
633. Шарыпкин, Д. М., «Русская литература на страницах журнала "Scando-Slavica"». *Русская литература* 3 (1973): 214–24.
634. Шаскольский, И. П. «О первоначальном названии Кольского полуострова». *Известия ВГО* 84, вып. 2 (1952): 201–4.
635. Шаскольский, И. П. *Об одном плавании древнерусских мореходов вокруг Скандинавии: Путешествие Григория Истома. Путешествия и географические открытия в XV–XIX веках.* Москва, Ленинград, 1965.
636. Шаскольский, И. «Экономические связи России с Данией и Норвегией в IX–XVII вв.». *Исторические связи Скандинавии и России: IX–XX вв. Тр. ЛОИИ* 11 (1970): 9–63.
637. Шенк, Ф. Б. «Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе». *Полит. наука* 4 (2001): 4–17. <https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-karty-konstruirovanie-geograficheskogo-prostranstva-v-evrope>.
638. Шилков, В. Ф. «Архитекторы-иностранцы при Петре». В *Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы.* Под ред. И. Э. Грабаря. Москва, 1954.

639. Штейн, В. И. «Петр Великий и франко-русский союз». *Ист. вестн.* 5 (1893): 510–7.
640. Штепа, П. «Чужинці про Україну». В *Українець і Москвин: дві протилежності*. 4-те вид. Дрогобич, 2014.
641. Штепа, П. «Іноземці про Україну: український творчий дух був би здивував цілий світ казковим поступом України». Fakeoff. 16 травня 2017. <http://fakeoff.org/uk/history/inozemtsi-pro-ukrainu>.
642. Шутой, В. «Оборона Львова від шведської навали в 1704 році». *Жовтень* 2 (1955).
643. Эмар, М. «История и компаративизм». *Новая и Новейшая история* 5 (1999): 90–97.
644. «Юль Юст». В *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*. Т. 10, 3935–52. Париж, Нью-Йорк, 1984. <http://izbornyk.org.ua/encycl/eui025.htm>
645. Яковенко, Н. «Церква та соціорелігійна культура як поле новаторства в дослідженнях Ігоря Скочиляса». В *Ігор Скочиляс: біобібліографічний покажчик = Ihor Skochylias: a bio-bibliography*. [Упоряд.: І. Альмес, Ю. Тат'яніна.], 14–21. Львів, 2017.
646. Яременко, М. «Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців». У *Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять»*. 15–17 жовтня 2008 р., Київ — Полтава, 156–95. Київ, 2008.
647. Яременко, М. *Спеціальні історичні дисципліни*: Навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей. Київ, 2010.
648. «Ярослав Дмитрович Ісаєвич (1936–2010)». *Український археографічний щорічник. Нова серія* 15 (2010): 740–53.
649. Ясіновський, Ю., уклад. «Бібліографія Ярослава Ісаєвича 1997–2006 рр.». *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*, 26–42. Львів, 2006–7.

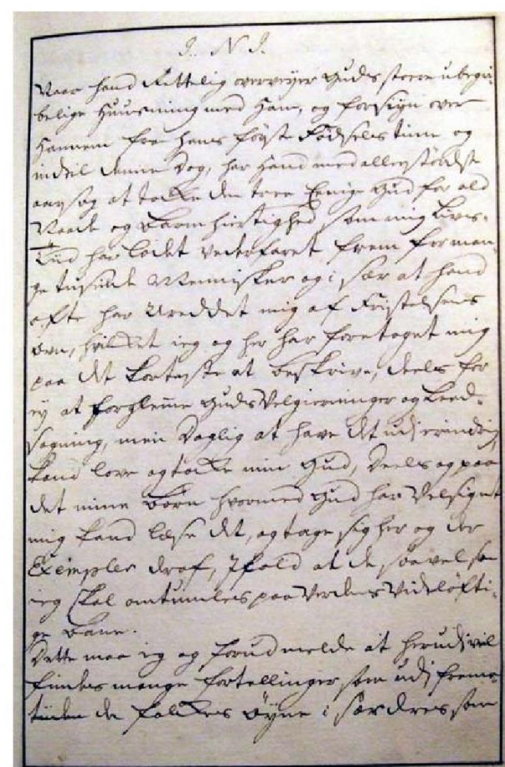
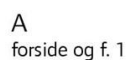
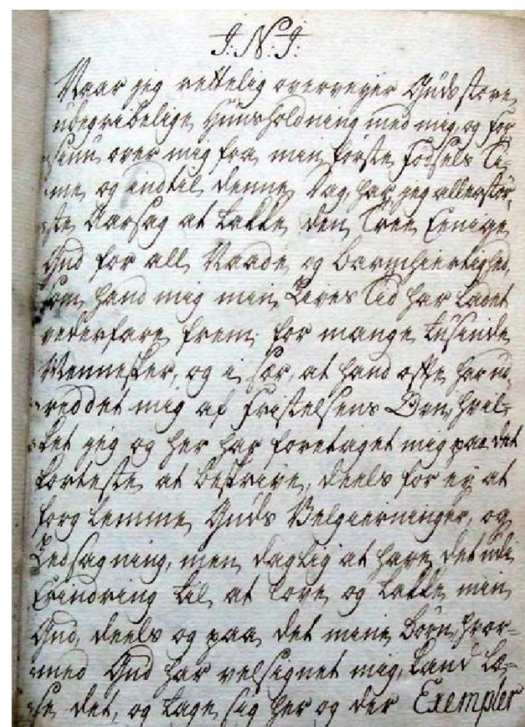
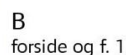
ДОДАТКИ

Додаток 1. Рукописний оригінал щоденника Юста Юля (Національний архів Данії).

та окремі аркуші (Національний архів Данії та Королівська бібліотека Данії)

NOTARIUS PUBLICUS

RASMUS ÆREBOES

AUTOBIOGRAFI

(1685—1744)

UDGIVET AF

G. L. GROVE

Rigsarkivassistent. Cand. jur.

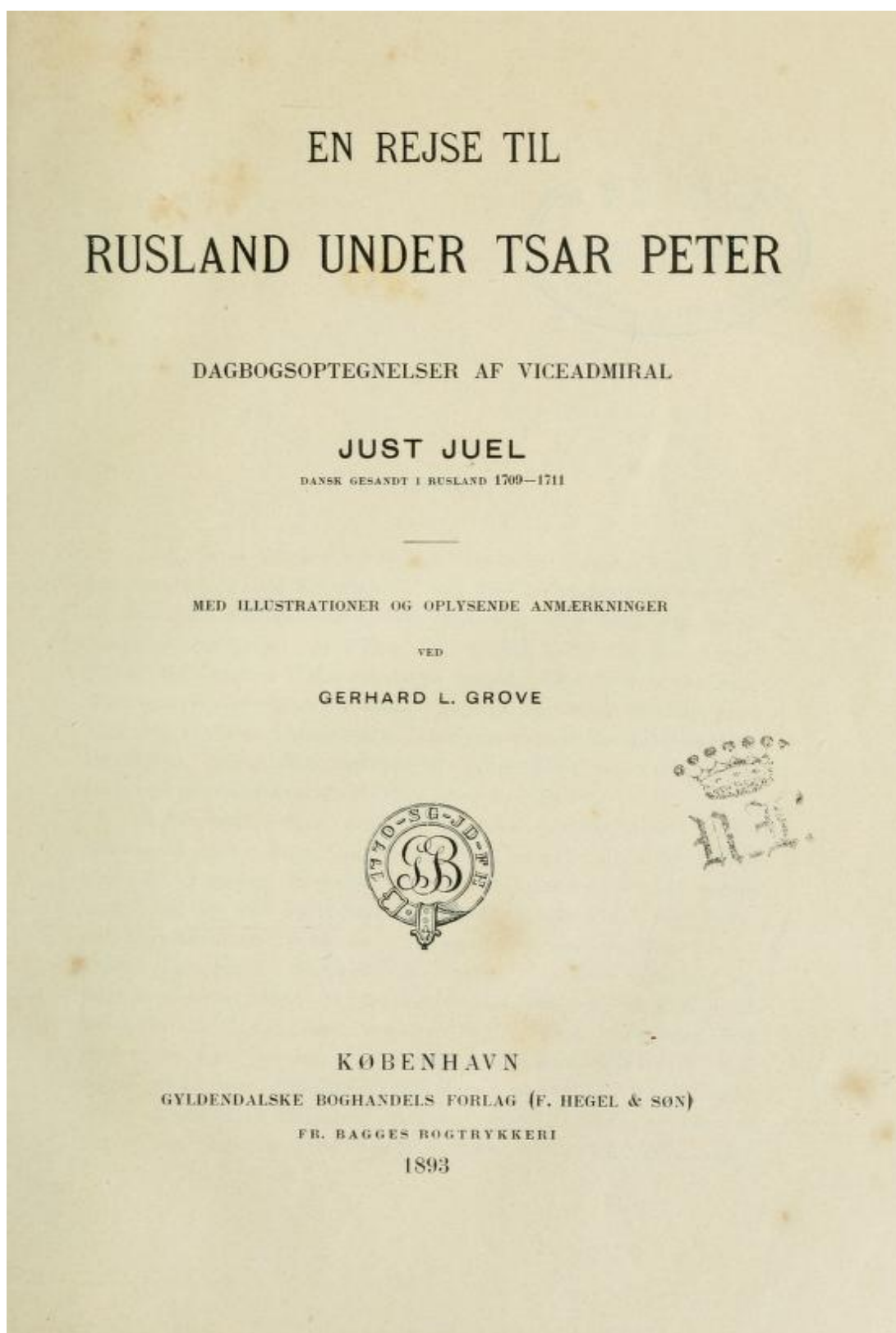
KJØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)

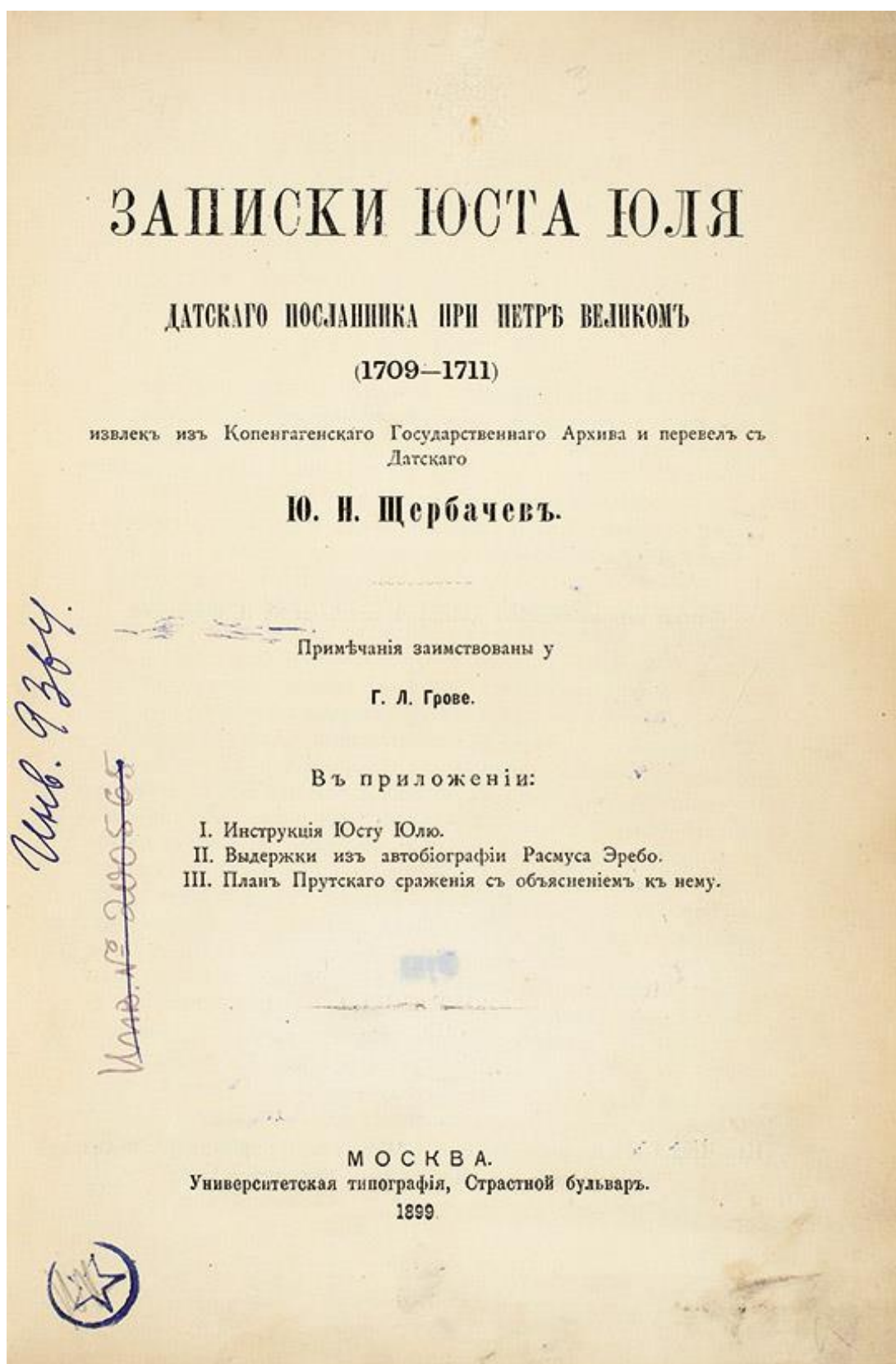
FR. BAGGES BOGTRYKKERI

1889

Додаток 3. Перша публікація щоденника Юста Юля Герхардом Грове
(титульна сторінка)

Додаток 4. Публікації перекладів російською мовою (титкульні сторінки видань)

Азъ статью извлекъ изъ
Вопросна изъ типографии.
4 июля 1828 г.
Цензоръ А. Востружнинъ.
ИЗВЛЕЧЕНИЕ ИЗЪ ЗАПИСОКЪ

ДАТСКАГО ВИЦЕ-АДМИРАЛА ЮЕЛЯ,

I 888
ВМЯЩАГО

2386

Полномочнымъ Посланникомъ

ПРИ РОССИЙСКОМЪ ДВОРЕ.

1724

САНКТПЕТЕРБУРГЪ,

Печашано въ Типографіи Императорской
Россійской Академіи.

г-8-28.

Додаток 5. Портрет Юста Юля (знаходиться у Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg)

Джерело:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/11/Portrait_of_Just_Juel.jpg

Додаток 6. Портрет Расмуса Еребо

Джерело: https://unipress.dk/media/13767/peter_ulf_m_lers_forord.pdf

Додаток 7. Список данських посланців до Російської держави (1493-1709 pp.): американський та данський «список».

Emil Marquard ⁹⁰⁷	Marshall Poe ⁹⁰⁸
1. “Magister Ivan” (1493) Hans Claussen/Johannes Nicolai ⁹⁰⁹	
David Herold (1514)	
David Kvik (1519)	
Claus Urne, Woislaf Wobitzer, Peder Bille og Hieronymous Tenner (1558-1559)	Claus Uhrne (1559)
	Deitrich Ber (1562)
Ejler Hardenberg, Jacob Brockenhuus, Jens Truidsen Ulfstand, Zakarias Venlingk (1562)	Eiler Hardenberg (1562)
Zakarias Venlingk (1564)	Z. Feling (?) (1562-65)
Christofer Valkendorf, Elias Eisenberg (1569)	
Elias Eisenberg (1571)	Elias Eisenberg (1571-75)
Jørgen Pocatel (1574)	
Elias Eisenberg (1575)	Elias Eisenberg (1571-75)
Poul Wernicke (1576)	
Peder Gyldenstjerne, Jakob Ulfeldt, Sten Brahe (1578)	Jacob Ulfeldt (1579;1608)
Jakob Ulfeldt, Gregers Truidsen Ulfstand, Arild Urup (1578-1579)	Jacob Ulfeldt (1579;1608)
Sten Madsen Laxmand, Jørgen Svave (1597)	
Sten Madsen Laxmand, Jørgen Svave (1598)	Sten Matsen and Georg Svav (1598)
	M. Johannes Lund (?Danish diplomat) and Dr. Jörden Weber (1602, 1603)
Esge Brock, Carol Bryske, Simon von Salingen (1601-1602)	Eske Brock (1602)
Niels Krag, Claus Paslick (1602)	Niels Krag (1602), Klaus Passelic (1602)
Aksel Gyldestjerne, Aksel	Axel von Gyldenstierna (1602)

⁹⁰⁷ Emil Marquard. Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914. Munksgaard, 1952.

⁹⁰⁸ Poe M. Foreign descriptions of Muscovy, an analytic bibliography of primary and secondary sources. Columbus, Ohio: Slavica, 1995. – 172 p.

⁹⁰⁹ K. Rasmussen. Historie og diplomati. In: Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år. København, 1964. S.11

Brahe, Christian Holck (1602-1603)	
Otte Skeel, Knud Gyldestjerne (1613-?1614)	Knud Gyldenstjerne (1614)
Iver Vind (1615)	
Niels Jørgensen Friis (1615)	
Malte Juul (1631)	Malthe Juel (1631)
Greges Krabbe, Valdemar Christian (1641-1643, 1645)	Peter Marselis (1643)
Oluf Parsberg, Sten Bille (1643-1644)	
Iver Krabbe (1650)	
Herman Kaas (1656)	
Hans Oldeland (1657-1659)	Johan de Rode (1653, 1659)
	Peter Marselis (1665, 1665) Baron Goess? (1665, 1665)
Frederik Gabel (1676-1677)	
	Heinrich Butenandt (1682)
Hildebrand Horn (1681-1684)	Hildebrand von Horn (1684)
Poul Heins (1697-1705)	
Georg Grund (1705-1709/1710)	
Just Juel (1709-1711/1712)	

Додаток 8. Приклади виразів із прикметником «російський» (пряме та переносне значення), які зустрічаються в «Автобіографії» Расмуса Еребо

Поняття	Переклад	Примітки
russiske grammatik	«Російська граматика»	Henrici Wilhelmi Ludolfi Grammatica Russica (1696)
russiske beskrivelse	Опис Росії	Adam Olearius. Beschreibung der muscowitischen und persischen Reise, Schleswig (1647, 1656)
russiske historie	Історія Росії	Stora oredans Ryssland: Petrus Petrejus ogonvittnesskildring fran 1608
russiske måde at rejse på	російський метод подорожувати	З текстів данських мандрівників очевидно, що це «неорганізована та некомфортна подорож»
drikke på grov russisk	пиячити по-російськи	Зловживання алкоголем на застіллях
russisk sprogmaster	вчитель російської мови	
russiske bøger	російські книжки	
russiske gejstlige	російське духовенство	
russiske gymnasium	російська гімназія	
russiske sprog	російська мова	
russiske trykte leksikon	російський друкований лексикон	
russiske vicekansler	російський віце-канцлер	
russiske pels	російська шуба	
russiske arme	російська зброя	
russiske general og fyrste	російський генерал та князь	
russiske herremænd	російські офіцери	
russiske lov	російський закон	
russiske orlogsskibe	російські військові кораблі	
russiske flåde	російський флот	

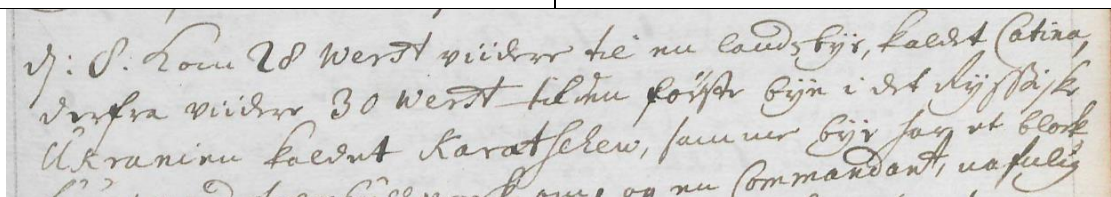
russisk officer	російський офіцер	
russisk indkvartering	російське квартирування	
russisk soldat	російський солдат	

Додаток 9. Приклади вживання виразів із прикметником «польський» у тексті данського тревелога.

Мовою оригіналу (данська)	Український переклад
Pohlske penge	Польські гроші (і.е. національна валюта)
Pohlske dantze	Польські танці (полонез? полька?)
Pohlske Henge-kiorteler, Sabler og huer	Польські кафтани/каптани, шаблі і шапки
Polske Første	Польський князь
Pohlske tropper	Польські війська
Pohlske Ukrainien	Польська Україна
Pohlske dragouner	Польські драгуни
Pohlske soldater	Польські солдати
Pohlske Woywoden	Польський воєвода
Pohlske Gylden	Польський злотий
paa dend Pohlske maade	За польським звичаєм/методом
Pohlske og Lithauiske Armé	Польська і литовська армія
Pohlske Kongers Hovedstad,	Столиця польських королів
Pohlske Herremænd	Польські вельможі/придворні
Pohlske mynt	Польський гріш (монета)
Pohl(n)ske Envøjé	Польський посланець
Pohlmske Ambassadeur	Польський посол/амбасадор
Polske Muncke, dog græciske af troe	Польські монахи грецької віри (і.е. русини/рутенці)
Pohlske stæder	Польські міста
Polsk Ofverst	Польський полковник
Polsk ord	Польське слово

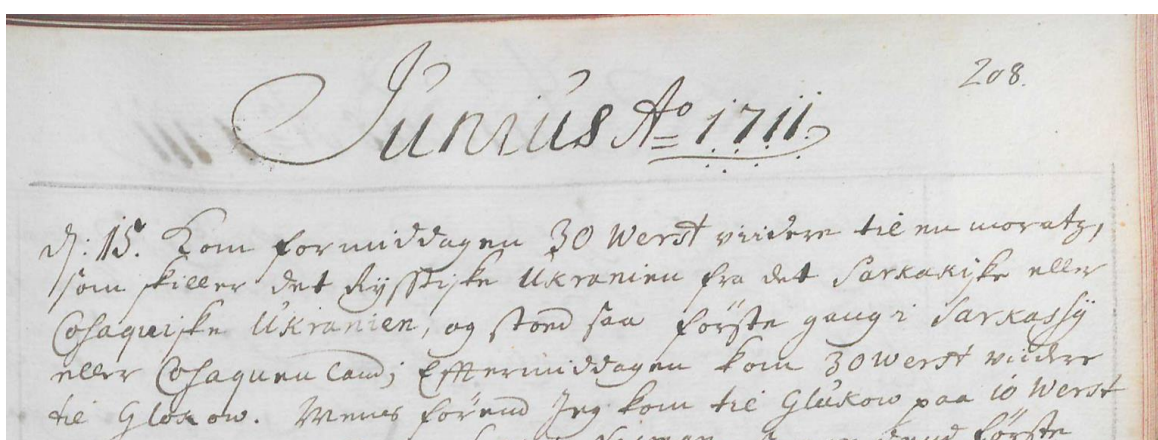
Додаток 10. Назва «Україна» у тексті рукописного щоденника.

«Ryssziske Ukranien»	«Російська Україна»
----------------------	---------------------

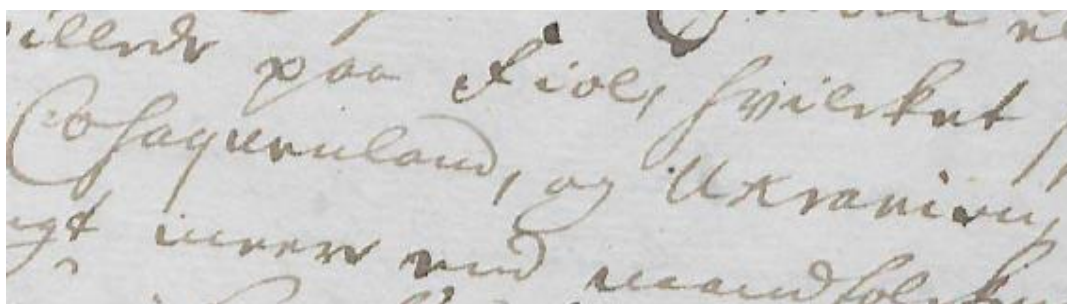
Handwritten text in a historical script, mentioning 'Ukranien' and 'Karatschew'.

«Ryssziske Ukranien» «Sarkaskiske Eller Cosaquiske Ukranien»	«Російська Україна» «Черкаська або Козацька Україна»
--	--

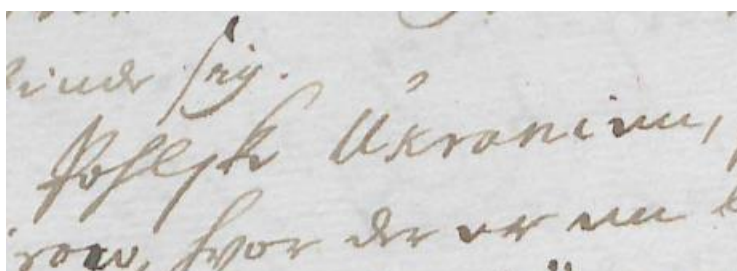
Handwritten text starting with 'Juni 1711', mentioning 'Ukranien' and 'Sarkaskiske'.

Cosaquenland og Ukranien,	«Козацька держава і Україна»
---------------------------	------------------------------

Handwritten text mentioning 'Cosaquenland' and 'Ukranien'.

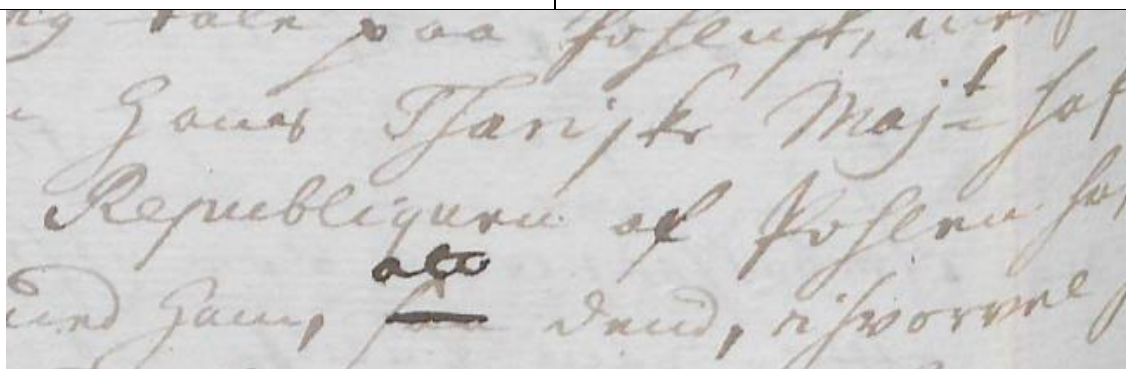
«Pohlske Ukranien»	«Польська Україна»
--------------------	--------------------

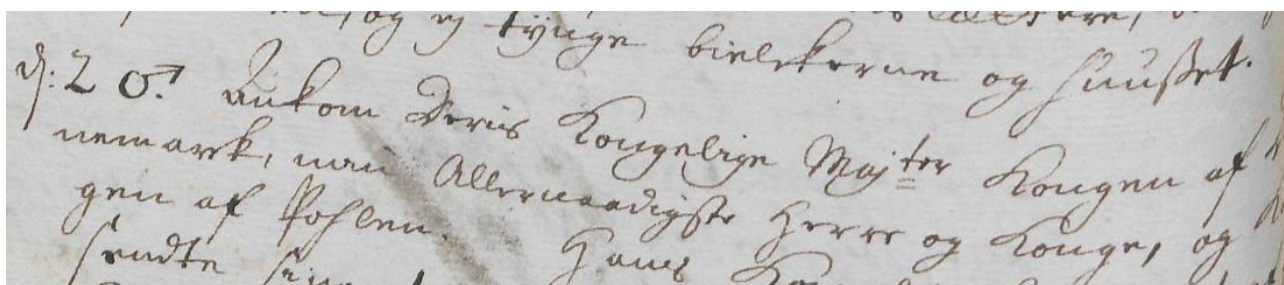
Handwritten text mentioning 'Ukranien'.

Додаток 11. Назва «Польща» та «Річ Посполита у тексті щоденника.

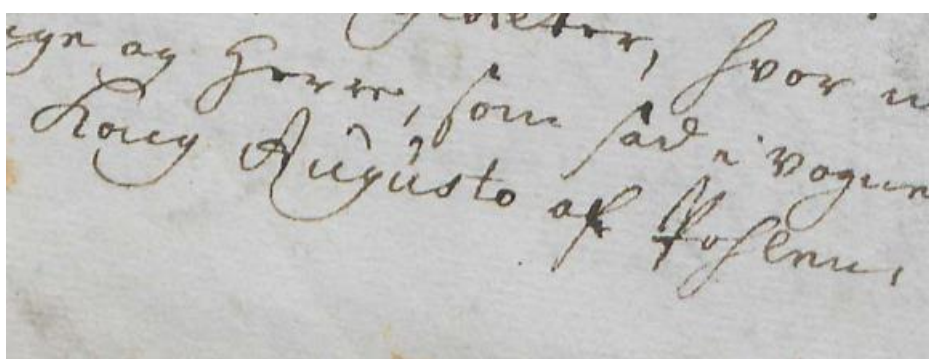
«Republiquen af Pohlen»	Річ Посполита
-------------------------	---------------

«Kongen af Pohlen»	Король Польщі
--------------------	---------------

«Kong Augusto af Pohlen»	Король Польщі Август
--------------------------	----------------------

Додаток 12. Ітінерарій данської місії (1709-1711)

1) З Данії до царської Росії

Дата	Населений пункт
17 червня 1709 р.	Kjøbenhavn
18 червня 1709 р.	Ringsted, Slagelse, Corsøer, Beltet, Nyborg
19 червня 1709 р.	Assens, Belt, Hadersleben, Flensborrig,
20 червня 1709 р.	Rensborrig, Itzehoe
21 червня 1709 р.	Hamborrig, Eschebourg
22 червня 1709 р.	Boitzenborg, Lubteene, Lentzen.
23 червня 1709 р.	Perleborg, Kyritz og Fehrbellin.
24 червня 1709 р.	Nawen, Potsdam, Berlin
17 липня 1709 р.	til Konigsberg via Bernau, Neustadt, Neu Agermunde
18 липня 1709 р.	fra Angermunde til Nyhuusen, Pyritz, Stargart, til Neugart.
19 липня 1709 р.	Fra Neugart igiennem Pinnow, Corlin. og Corslin
20 липня 1709 р.	fra Coslin til Sclawe, Stolpe, Lupow
21 липня 1709 р.	Lupow, Wutzkow,
22 липня 1709 р.	fra Dunamers til Dantzig
23 липня 1709 р.	Dantzig, Stege. Calberg, og Polsky
24 липня 1709 р.	fra Polsky til Pillow
25 липня 1709 р.	til Konigsberg
26 липня 1709 р.	til Charlottendahl
27 липня 1709 р.	Konigsberg
29 липня 1709 р.	Til Pillow
14 серпня 1709 р.	Fra Pillow
3 вересня 1709 р.	Narwa

2) «Російська частина» мандрівки Юста Юля та Расмуса Еребо

Дата приїзду	Дата від'їзду	Назви міст
03.09.1709	02.02.1709	Нарва
04.12.1709	16.12.1709	Петербург
19.12.1709	24.12.1709	Новгород
27.12.1709	28.12.1709	Тверь
29.12.1709	13.03.1709	Москва
23.03.1709	26.06.1709	Петербург
27.06.1709	03.07.1709	Выборг
06.07.1709	01.02.1709	Петербург
03.02.1709	04.02.1709	Новгород
07.02.1709	08.02.1709	Тверь
08.02.1709	29.05.1709	Москва
01.06.1709	03.06.1709	Калуга

13.06.1709	14.06.1709	Сєвськ
------------	------------	--------

3) Українські землі в складі царської Росії та Речі Посполитої, а також інші річпосполитські міста

Дата	Населений пункт	Данський варіант
4 червня 1711 р.	Чекалін (тоді Лихвин), Кіпеть	Lichina, Tepid
4-5 червня 1711 р.	Бельов	Bielow
5 червня 1711 р.	Болхов	Bolkow
7 червня 1711 р.	Ридань	Riden
8 червня 1711 р.	Хотінець, Карачев	Catina, Karatschew
9 червня 1711 р.	Кошкоданова	Tschadennowa
10 червня 1711 р.	Чаянка	Tschainka
11 червня 1711 р.	Большое Кричино (тоді Кричина)	Kritschina
12-14 червня 1711 р.	Сєвськ	Siefsky
15-17 червня 1711 р.	Есмань, Глухів,	Nesman, Glokow
17-18 червня 1711 р.	Тулиголове, Кролевець	Thulegolow, Korolewitz
18 червня 1711 р.	Лукнів, Вільне(тоді Царівка), Короп	Luknow, Zeruica, Chorop
19 червня 1711 р.	Нові Млини	Novomolina
20-21 червня 1711 р.	Борзна, Шаповалівка, Комарівка	Boesna, Scapulowa, Camaruka
22-23 червня 1711 р.	Ніжин	Nisin
23 червня 1711 р.	Носівка	Nasowka
24 червня 1711 р.	Козари, Козелець	Cosara, Kosoletz
25 червня 1711 р.	Велика Димерка (тоді Димерка)	Dimerka
26 червня -14 липня 1711 р.	Бровари, Київ	Brovoree, Kiow
15 липня 1711 р.	Васильків	Wasilkowa
17-18 липня 1711 р.	Біла Церква	Bielosierkow
21 липня 1711 р.	Тетіїв (?), Бабин	Schitelow, Babina
23 липня 1711 р.	Немирів	Nemirow
29 липня 1711 р.	Вінниця	Wiennitz

30 липня 1711 р.	Браїлів	Broilow
31 липня 1711 р.	Бар	Bar
2 серпня 1711 р.	Зіньків	Sienkow
4 серпня 1711 р.	Великий Олександрів (тоді Поросятків)	Prosienkow
5 серпня 1711 р.	Бар вдруге	Bar
7 серпня 1711 р.	Шаргород	Tsarigorod
9 серпня 1711 р.	Могилів- Подільський	Mohilow
15-17 серпня 1711 р.	Шаргород вдруге	Tsarigorod
18 серпня 1711 р.	Бар втретє	Bar
19 серпня 1711 р.	Зіньків вдруге	Sienkow
20-21 серпня 1711 р.	Ярмолинці, Солобківці,	Jermolaj, Slopkow
23 серпня 1711 р.	Кузьмин	Kusmin
24 серпня 1711 р.	Сатанів	Zatanow
25 серпня 1711 р.	Баворів	Bawara
26 серпня 1711 р.р.	Тернопіль	Targanopol
27 серпня 1711 р.	Золочів	Sotskowa
29 серпня 1711 р.	Глиняни, Львів	Glina, Lemberg
30 серпня – 6 вересня 1711 р.	Львів	Lemberg
6 вересня 1711 р.	Янів	Janow
7 вересня 1711 р.	Шкло, Яжів, Яворів, Коханівка	Sklo, Jezew, Jawarow, Kokanowsky
8-13 вересня 1711 р.	Ярослав (Jaroslaw),	Jaroslaw
14 вересня 1711 р.	Сенява (Sieniawa)	Siniawa
16 вересня 1711 р.	Кжешув (Krzeszów), Уланув (Ulanów)	Krescow, Ulina
17 вересня 1711 р.	Сандомир (Sandomierz), Кольчин (Kolczyn)	Sandomir, Kolschincowsky
18 вересня 1711 р.	Пьотравін (Piotrawin), Солец (Solec nad Wisłą), Казімеж (Kazimierz Dolny), Яновец	Petrawin, Soletz, Casimir, Janow

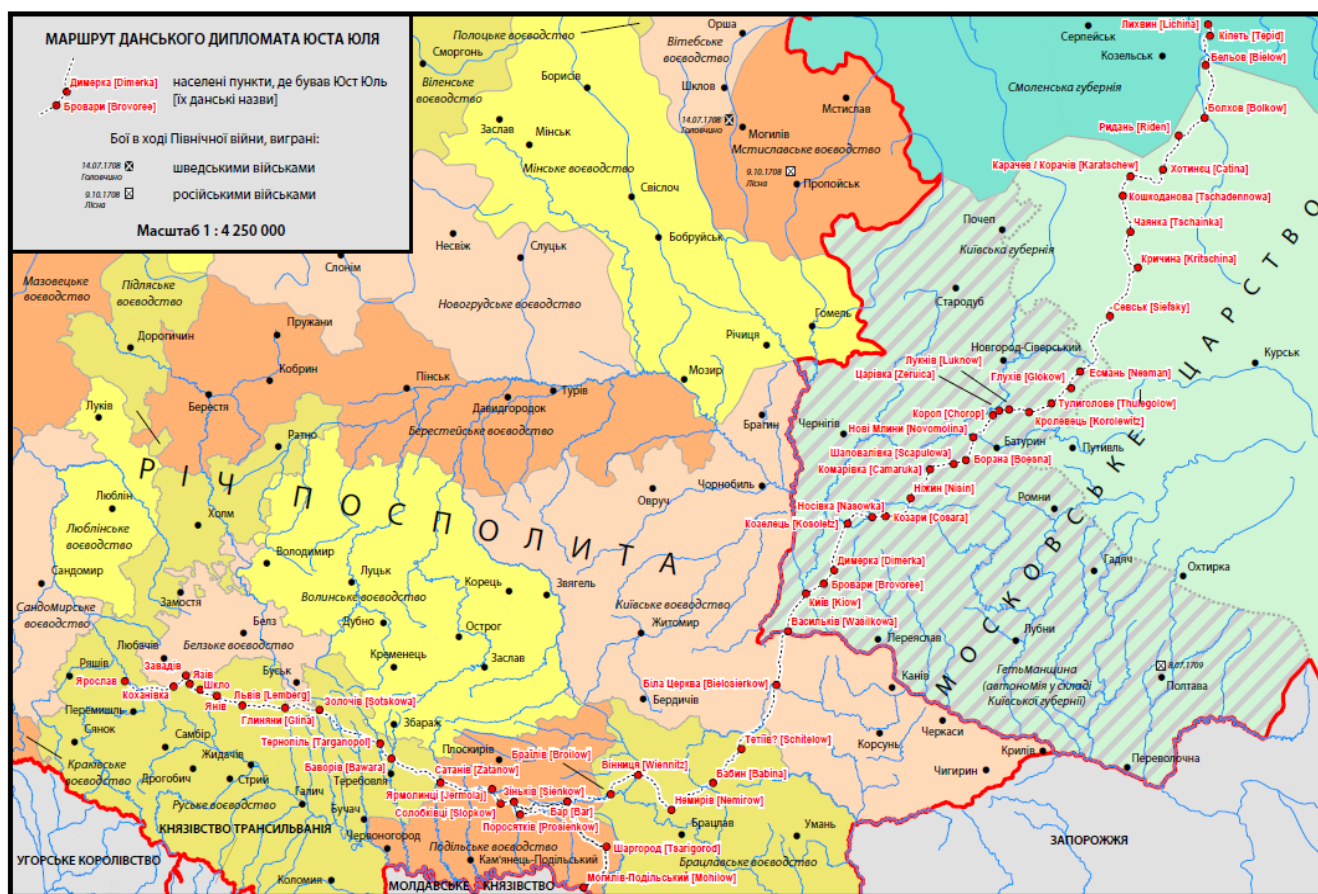
	(Janowiec)	
19 вересня 1711 р.	?	Stentniza, Reschow
20 вересня 1711 р.	Черск (Czersk), Кальварія (Góra Kalwaria), Варшава (Warszawa)	Czersko, Calvarien, Warschaw
21 вересня 1711 р.	Вілянув (Wilanów? Bielany?)	Bielowa
22 вересня 1711 р.	Червінск (Czerwińsk nad Wisłą), Вишгород (Wyszogród), Плоцк (Płock)	Schernetzka, Wischogorod, Plotscho
23 вересня 1711 р.	Доброжин (Dobrzyń nad Wisłą), Вроцлавек (Wrocławek)	Dobrina, Breslaw eller Breslawka
24 вересня-9 жовтня 1711 р.	Нєшава (Nieszawa), Торунь (Toruń), Пшисек (Przysiek)	Neschow, Torn, Brischek
10 жовтня 1711 р.	Солец (Solec Kujawski)	Solesko
11 жовтня 1711 р.	Хєлмно (Chełmno), Швеце (Świecie), Грудзьондз (Grudziądz), Гнєв (Gniew), Тчев (Tczew)	Culm, Svitza, Graudentz, Gniewa, Schiowa
12-31 жовтня 1711 р.	Гданськ (Gdansk)	Dantzig

4) Повернення Юста Юля до Данії

Дата	Населений пункт
31 жовтня 1711 р.	Dantzig
1 листопада 1711 р.	Baquin, Wutskow
2 листопада 1711 р.	Lupow, Stolpe, Schlawe
3 листопада 1711 р.	Coslin
4 листопада 1711 р.	Coelin, Pinno, Neugarten
5 листопада 1711 р.	Stargart
7 листопада 1711 р.	Templin
8 листопада 1711 р.	Igiennem Lichen til Strelitz
9 листопада 1711 р.	Neuw Brandenburg
10 листопада 1711 р.	Demmin
11 листопада 1711 р.	Hogenwaden
12 листопада – 31 грудня 1711 р.	Straalsund
31 грудня 1711 р.	Til Prerow

2 січня 1712 р.	fra Prerow
10 січня 1712 р.	Nyborg
лютий 1712 р.	Fyen og Jylland, Kolding

Додаток 13. Реконструкція ітінерарію: «Російська Україна», «Козацька Україна» та «Польська Україна» (карта Богдана Смереки)

Додаток 14. Оголошення про публікацію щоденника Герхардом Грове у данській газеті «Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende» за 25 жовтня 1893 року.

Джерело:

https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/avis/record/doms_avis_page%3Auui_d%3A06aec780-b707-4549-a320-e29d7eac48e3/query/Just%20Juel

Paa den **Gyldendalske Boghandels** Forlag er udkommet:
Iste Hefte af
Medicinske
og
hygieiniske
Afhandlinger.
Af
Dr. med. **V. Budde.**
Udkommer i omtr. 8 Hefter à 1 Kr. 50 Øre.

Paa den **Gyldendalske Boghandels** Forlag er udkommet:
En Reise
til Rusland
under Tsar Peter.
Dagbogsoptegnelser af Viceadmiral
Just Juel,
dansk Gesandt i Rusland 1709--1711.
Med Illustrationer og oplysende
Anmærkninger
ved
Archivsecretair **Gerhard L. Grove.**
7 Kr. 50 Øre.

Doktor Pedersen Skals.
Fortælling
af
C. M. Norman-Hansen.
2 Kr. 50 Øre.

Додаток 15. Згадки про Юста Юля в українській пресі XX століття: стаття Романа Бжеського «Німець про Україну часів Мазепи» (Гадяцька газета №72 від 23.10.1942, с. 4)

Джерело:

<https://libraria.ua/issues/217/34634/?PageNumber=4&ArticleId=1454541&Search=%D1%8E%D1%81%D1%82%20%D1%8E%D0%BB%D1%8C>

Додаток 16. Порівняльні звороти в описі подорожі: вибрані цитати з тексту джерела.

Оригінал	Переклад
Imellem Hamborg og Potsdam ere alle huusene tægt med fladde tegelsteene paa dend maade som Spaanetogene ere udj Dannemarck ... (Grove p. 12)	Між Гамбургом і Потсдамом усі будинки вкриті пласкою черепицею так само, як і дахи у Данії...
Dyr-haven i Potsdam er indhegnet bedre, bestandigere og med mindre bekostning end vore Dyrehaver ere i Dannemarck ... (Grove p. 13)	Потсдамський (оленячий) парк обнесений кращою, міцнішою і (водночас) менш дорогою огорожею, ніж (огорожі) наших данських (оленячих) парків...
Jeg merckede i dend LUTHERSKE Kircke her i Potsdam, at Meszeserckene vare anderleedis end de, udj Dannemarck bruugelige, derudj, at de vare uden ermer, skaarne udj fiire parter, hvor af toe henger, een for og en bag need, og tvende smallere over hver axel, som Hænge-Ermer (Grove, p. 14)	(Як) мені (трапилося) помітити, стихарі в лютеранській церкві в Потсдамі відрізняються від данських тим , що не мають рукавів і розрізані на чотири (полотнища), з яких одне висить спереду, інше - позаду, а (решта) два, вужчі, звисають із плечей, як відкидні рукави.
Alle kamre i Potsdam, og ellers i gandske Brandenburg, i hvor ringe huusene end ere, ere klædte med leer under loftet liige med bielckerne, og siiden overstrøgen med kalck, hvilcket er i stæden for gipsen udj Dannemarck , og er kosteligt for støv, der ellers falder need, for varmen at holde inde, saa og for, at der ej skal hørís paa de ofverste kamre, hvad der talís i de nederste, saa er det og tienligt, naar vaade-ild paakommer, at ilden ej kand for hastig griibe om sig, at mand jo kand have tiid, at redde sit gods og liv. (Grove, p.15)	У Потсдамі, та й в усьому Бранденбурзі, стелі в будинках, хоч би якими б убогими вони не були, завжди замазані нарівні з балками глиною і (поверх неї) вапном. Це замінює вживаний у Данії гіпс, слугує чудовим (запобіжним) засобом від пилу, який (зазвичай) летить (із гіпсових стель), утримує тепло в кімнатах і під час розмови в нижньому (поверсі) перешкоджає звукам проникати нагору.
Berlin er en meget deilig og anseelig bye, alting næt, som i Holland . (Grove, p.21)	Берлін — дуже гарне і велике місто, все в ньому ошатне, як у Голландії.
Hans gaard var bygt paa Italiensk, og saa skion, prægtig og stoer, som nogen i Dannemarck . (Grove, p.28)	Його садиба була побудована в італійському стилі, і така ж красива, розкішна і велична, як садиби в Данії.

i Preutzen, hvor foruden huerfwede Soldater og en Land-Militie er indrættet, omtrent paa samme foed som Land-Militien i Dannemarck. (Grove, p. 31)	У Пруссії, крім вербованих солдатів, є ще ланд-міліція, влаштована на тих самих приблизно засадах, як і данська.
Effter denne første anrætning fiildte dend anden, be- staaende udj adskillige fadde med alleslags steg, tredie anrætning var iidel fadde med suppe, saa maddens anrættelsze til deris giestebudder var gandske tvert imod dend, som bruugelig er i Dannemarck. (Grove, p. 55)	За цією першою подачею була інша — з різних теплих страв. Третя ж складалася виключно з супів. Таким чином, порядок страв за російським обідом абсолютно протилежний прийнятому в Данії.
... loed Jeg min Pristaw: som paa rætte Danske maade er en Skaffere... (Grove, p. 56)	Я розпорядився через пристава, якого по суті в Данії (назвали б) дворецьким.
Effter mine tancker ere Forster eller Knezer i Rysland det samme som Lords ere udj Engelland. (Grove, p.57)	На мою думку, князі в Росії — це те ж саме, що лорди в Англії.
Ryssziske officeerer er stoer usamdrægtighed thi Rysszerne luurer paa all de Tydkis ord og gierninger, for at opsnape, som kand have skin af ondt, saa de tydske officeerer her maa være saa varlige, som de levede udj Venedig (Grove, p.63)	Росіяни стежать нишком за всіма словами і діями німців, шукаючи (щоб викрити) їх у чомусь непристойному, тож тут німецьким офіцерам доводиться поводитися так само обережно, якби вони мешкали у Венеції.
...[og] var en sølftallercken, og en kalk, liig voris udj Dannemarck (Grove, p.67)	... то були срібні дискос і чаша, подібні до наших данських.
Sterlets og andre i Danmarck ubekiendte fiske (Grove, p.71)	Стерлядь та інші риби, незвичні для Данії.
de andre mynte, som Rubel, Poltin, Polpoltin, Griven, Og Altin vare ickun nafne, som Pund Sterling paa Engelsk (Grove, p.75)	У Росії за колишніх царів був в обігу тільки дріб'язок: копійки, інші монети... були тільки назвами, як в Англії фунт стерлінг.
... mand koger øllet, som i Dannemarck og andenstæds (Grove, p. 77)	... люди варили пиво, як у Данії та інших країнах
som dog er stærckere end vore hiul i Dannemark (Grove, p. 80-81)	... значно сильніші, ніж наші колеса в Данії .
men og ved alle de vagter, hvilcke	... але при всіх (тих) вартах, повз

de komme forbj, hvilcket i Dannemarck alleene skeer for det Kongelige huus. (Grove, p. 86)	які вони проходили, били в барабани, таку пошану виявляють у Данії тільки (особам) з королівської родини.
De vagthavende OFFICEERER her i fæstningen, naar de lader vagten træde til gevær, tager blotte kaarden i haanden, og hilszer dermed, som OFFICEERER af Rytteriet, i stæden at de i Dannemarck hilszer med felding af deris picker eller bartizan. (Grove, p.86)	У цій фортеці офіцери вартових, коли викликають свою команду в рушницю, самі віддають честь оголеним мечем, як кавалерійські офіцери, а не опусканням піки або алебарди, як це робиться в подібних випадках у Данії .
... i huuset af Præsten Bruning, hvor Jeg saae, at Præsten ved Daaben øste vand paa barnet med begge hænder, og brugte icke heller dend almindelige, hos os bruugelige maade effter Daaben at tiltale Fadderne paa, at de, om de ere tilstæde, og barnets forældre ere bortdode. lader det i sin Christendom oplære. (Grove, p.90)	Я помітив, що під час хрещення пастор Брюнінг обливав дитину обома руками і не дотримувався прийнятого у нас (у Данії) звичаю - не сказав хрещеним батькам, що в разі смерті батьків дитини (на їхньому обов'язку лежить) виховати її в (правилах) християнської (віри). (У Росії) в іноземців дотримуються на хрестинах того ж звичаю, що в росіян
Efter giorfe ligning imellem dend Ryssziske, Narwiske eller Svenske og Danske vegt befandt Jeg, at et almindeligt pund Narwisk eller Svensk vegt, bruugeligt til grove vare, er 1 qvintun lættre end et pund Dansk sølfvegt... (Grove, p.92)	Порівнявши між собою російську, нарвську - тобто шведську - і данську вагу, я виявив (таке): звичайний нарвський, або шведський, фунт, яким зважують грубий товар, на один квінтин легший за данський фунт , який (вживають) для зважування срібла.
Præsten hafde hidtill ickun hafft en sædvaanhg gangekiortel paa med en smeck for need, omtrænt som dend, vore Præster bruuger i Dannemarck under deris vingekiorteler. (Grove, p.93)	Спочатку священник був в одній рясі, при (спітрахилі), схожій на ту, що надягають під свої (облачення) данські священники .
Jeg saae her ogsaa, hvorleedis Rysszerne begraver deris døde, hvortil de hafde en afskildt platz uden for byen, hvorpaa og stoed et Capell opbyggt af tømmer. Paa enden af CAPELLET var bygt, liigesom et skuur over et bislag i Danmark , hvorunder liiget blev sadt. (Grove, p.99)	(За містом) я бачив також, як росіяни ховають своїх мертвих. Там у них був (цвинтар) із дерев'яною каплицею. До каплиці з одного кінця прибудовано було щось на зразок навісу, які в Данії робляться над ганками.
Da liiget var nedsadt i graven, tog Præsten en spade, kastede trende gange jord paa liiget, giørendis et kaars der over med spaden hvergang, og talte saa sagte ved sig self nogle ord, ej uliig dend	Коли тіло опустили в могилу, священник, узявши лопату, тричі посипав на (нього) землі, причому щоразу робив над ним лопатою (знамення) хреста, і потім тихо, про

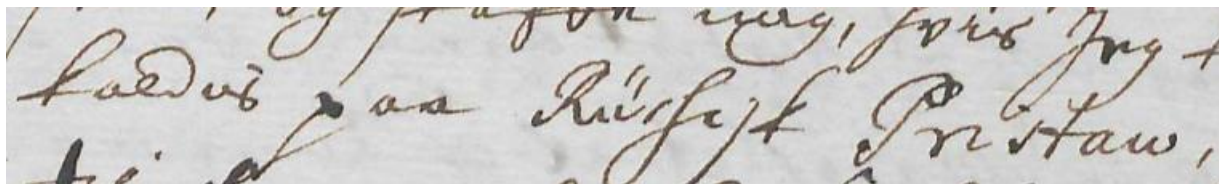
maade, som holdis i Dannemarck over Hig, derefter drog Præsten Chorkaaben af sig, imedens de andre kastede jord paa liiget. (Grove, p.100)	себе, промовив кілька слів. Це нагадувало обряд, якого дотримуються під час данського похорону .
Dend lutherske kircke i Petersburg har Vice-Admiral Kreutz, som en kaarskircke af jiielcker paa hver andre, som huusene i Norge , og fast i gandske Rysland, ladet opbygge. (Grove, p.113)	Віце-адмірал Крейц побудував у Петербурзі лютеранську церкву у вигляді хреста з самих лише дерев'яних колод, як будують будинки в Норвегії , так само як і майже у всій Росії.
Huusene paa vejen vare alle af bielcker, som i Norge ickun med nogle smaa fiirkantede huller med træskaader for, i slæden for Yindver. (Grove, p.120)	Усі будинки, що траплялися мені на шляху, побудовані з колод, як у Норвегії ; замість вікон у них пробиті лише невеликі чотирикутні отвори, (забезпечені) зовнішніми віконницями.
De fattige folck toge det som kaldis overfegsel, og som i Dannemarck gives heste, torrede det i ovnen, derefter stampede det smaaet malede det omsider paa en haandqvern. (Grove, p.120)	Бідняки сушать у печі висівки, які в Данії дають (тільки) коням; потім, дрібно подрібнивши, мелють їх на ручному млині й з одержуваного в такий спосіб жажливого борошна печуть хліб, замішуючи його на теплій воді.
I stæden for i Dannemarck fløjtis af vognmændene for at komme hestene til at staae stille, saa ere hestene i Rysland vante til, at, naar der flojtis, løber de i fuld spring. (Grove, p.121)	У Данії для того, щоб коні стояли струнко, візники свистять; у Росії ж, навпаки, коні привчені так, що при свисті мчать щодуху.
Jeg reed omkring at see byen, som bestoed af en stoer deel smaa ildebygte, og i uordning opsadte hunsze, af træe som bonderhunsene i Norge . (Grove, p.122)	Їздив верхи оглядати місто. Складається воно з безлічі погано побудованих і безладно розкиданих дерев'яних будиночків, подібних до селянських будинків у Норвегії .
Hende ind i Kircken til vielszestædet, hvor hun blev stillet paa dend venstre haand Brudgommen, som hos os i Dannemarck . (Grove, p.165-166)	Стала вона там по ліву руку від нареченого, як при вінчанні в Данії .
Ja, gav Bruden Brudgommen sin ring, og hånd hende igien sin, som i Dannemarck til fornemme vielszer er bruugeligt. (Grove, p.166)	Вони відповідали ствердно, після чого обмінялися обручками, як це робиться в Данії на весіллях серед вищого кола.
Effter maaltid Idev dantzet over alt Pohlske dantze som hos os , først sagte,	Після обіду танцювали переважно польські танці; (танцювали)

dernæst liidet lystigere, og siden en Springedantz. (Grove, p.167)	як у нас, спершу повільно, потім трохи веселіше, і нарешті (пускалися) наввипередки.
... kom Schnauverne, hvilcke ere bygte ligesom de Svenske bregantiner , ogsaa ud fra Kronvercket, lagde sig i orden paa strømmen under Tsarens... (Grove, p.220)	З (гавані) Кронверка вийшли також шняви подібні до шведських бригаantin і, очолювані своїм шаутбенахтом, царем, розташувалися в порядку на річці.
Liigesom og de Engelske skriver sig til fiie Søer, qvatuor maria , saa har tsaren, for derudj og at ligne dem, og en stoer guul Rysszisk Standart, hvilcken til alle højtiider vajer af fæst- ningen Petersburg, hvorudj med sort er malet tsarens vaaben og fiire søer, een ved hver biørne, derved at betegne, at band er mester af fiire søer. (Grove, p. 221)	(Як відомо) англійці вважають себе (господарями) чотирьох морів, quatuor marium. Щоб бути схожим на них і в цьому, цар (завів) собі великий жовтий російський штандарт, який під час усякої урочистості майорить над Петербурзькою фортецею.
Denne steen er denne øe Rithusars rætte herlighed; hvo der ej har spiist, og staaet paa dend, regnis ej for, at have været paa øen, og er ligesom dend, der har været til Rom, og ej seet Paven. (Grove, p. 267)	Цей камінь – справжня слава острова Ритусар; хто не їв і не стояв на ньому, той не вважається таким, що побував на острові, і подібний до того, хто був у Римі, але не бачив Папи Римського.
Ved dissze billeder falder at mercke, at ligesom i vores Kircker i Dannemarck findis endnu mange gamle catholske billeder, hvorpaa om Christi, apotlernis og andre Helgens hoveder findis en guul circel malet, til at betegne dend klarhed og skin, som fra dissze hellige mænd er gaaet, saa er i heele Rysland... (Grove, p. 338)	Щодо цих образів слід зауважити, що, як на католицьких образах у старовинних данських церквах , велика кількість яких ще вціліла, навколо голови Спасителя, Апостолів та інших святих намальований жовтий обідок, що зображає блиск і сяйво, які виходили від їхніх (облич), - так у всій Росії замість цього жовтого обідка зазвичай до образів навкруги голови святих прилагоджений такої самої величини віночок із міді, срібла або золота.
Om viinen er endnu at mereke, at, som Rysszerne ved Altarens Sackramente stedse bruger rød viin : thi viinen i SACRAMENTet forholdis ej almuen i Rysland, som i de Papistiske lande betalis der ingen told af hvad slags rød viin, det og være kand, hvorover dend	Щодо вина слід ще зауважити, що, оскільки росіяни для причастя завжди вживають червоне вино, бо в Росії, на противагу папістським країнам , вино під час причащення не заборонено пастві:), то з жодних сортів (цього) вина мита не стягується,

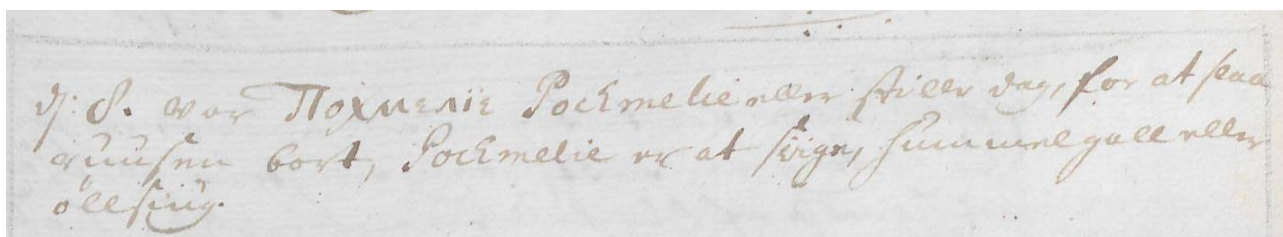
røde viin i Rysland er i meget lættre priis; Rysszerne drier og ej gierne dend røde viin. saa længe nogen hviid slags viin er at bekomme. (Grove, p. 365)	внаслідок чого в Росії воно набагато дешевше (білого). Утім, росіяни неохоче п'ють червоне вино, поки є біле.
Byen mødte mig den dag en gammel kone, havende et fuldkommen og over et half quarteer al: langt skiæg, ræt som en gammel bonde i Rysland eller i Dannemarck kand have. (Grove, p. 371)	Того дня в містечку мене зустріла старенька жінка з ідеальною бородою, як у старого селянина в Росії чи в Данії .
Folck boede alle i himsene ud til gaden som i Dannemarck , tvertimod som Rysszerne altid boer inde i baggaarden... (Grove, p. 384)	Люди живуть тут у будинках, що (виступають) на вулицю, як у Данії , а не на задньому дворі, як всюди в Росії.
Naar bøn eller Messze i Kircken skal holdis, ringis som hos os trej gange, under Messzen klemtis nu og da. Endskiønt alle Cosaquerne som Ryszerne har dend Grekæciske troe, saa ringer de dog til Kircke, da derimod i Rysland aldrig med klokkerne ringis, men kiimes (Grove, p. 384)	Перед літургією та (іншими) церковними (службами) дзвонять (у дзвони) у три рази, як у нас , і потім під час (самої) служби зрідка подзвонюють. Хоча козаки, подібно до росіян, (сповідують) грецьку віру, але (у дзвони) дзвонять (по-нашому), тим часом як росіяни переважно дзвонять тричі.
Dissze bemelte Høeskræcker vare ræt skabte som græshopperne i Dannemarck (Grove, p. 399)	За формою тіла сарана схожа на данських цвіркунів.
Den forskiell er der imellem en Tovarsky og hans Knegt, at Towarskyen self fører sine pistoler for ved saddelen i hylster, ligesom i Dannemarck brugeligt er, men Knegtens pistoler henger paa hans højre laar udj et, der til giort, fouteral. (Grove, p. 427)	За озброєнням «товариші» відрізняються від своїх людей тим, що пістолети тримають у кобурах біля передньої частини сідла за звичаєм, прийнятим і в Данії , тоді як їхні люди носять їх на правому стегні в особливому футлярі.

Додаток 17. Приклади «культурного перекладу» у тексті джерела.

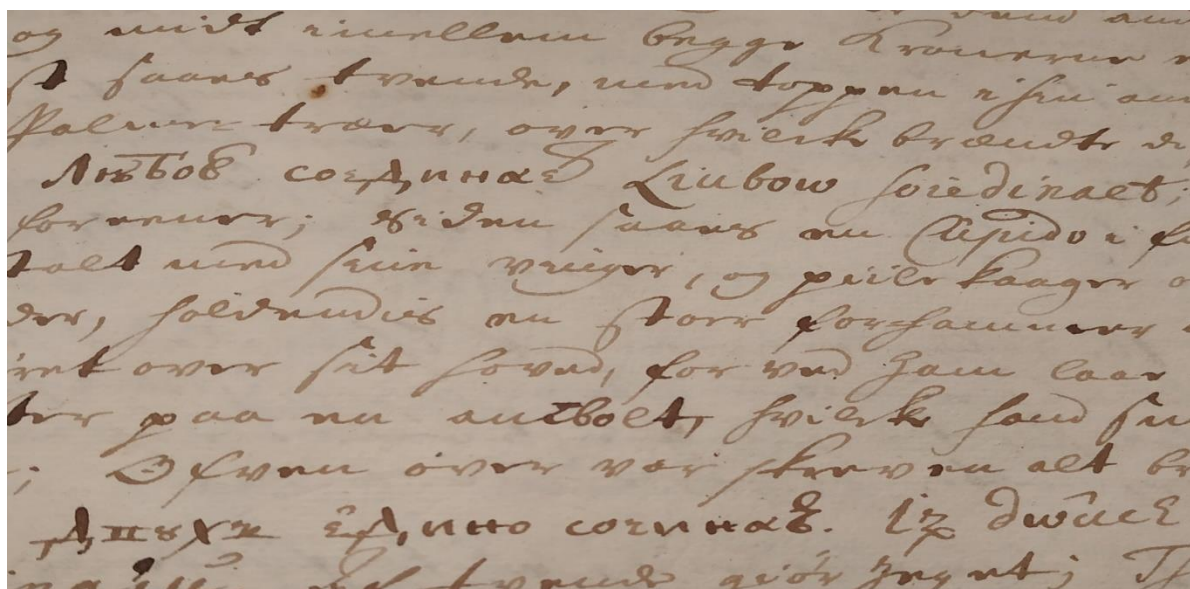
«kaldis paa Russisk Pristaw»	«називається по-російськи приставом»
------------------------------	--------------------------------------

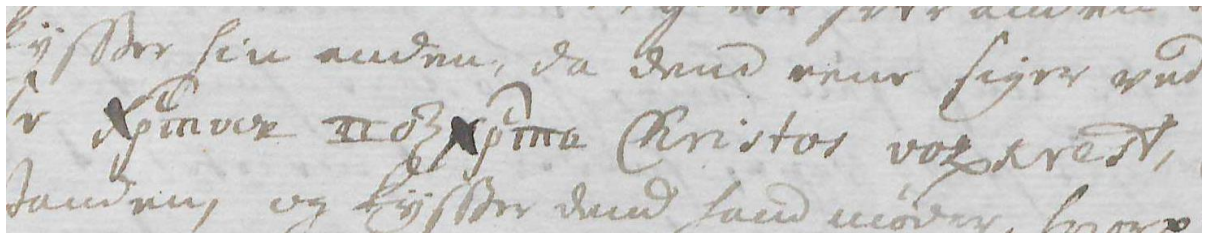

«...var Pochmelie Pochmeie eller stille dag, for at slaa ruusen bort; Pochmelie er at siige hummelgall eller øllsiuge.»	«...було похмілля, тобто день (без пиятики) для позбавлення від хмелю. Похмілля означає нездужання (після пияцтва).»
---	--

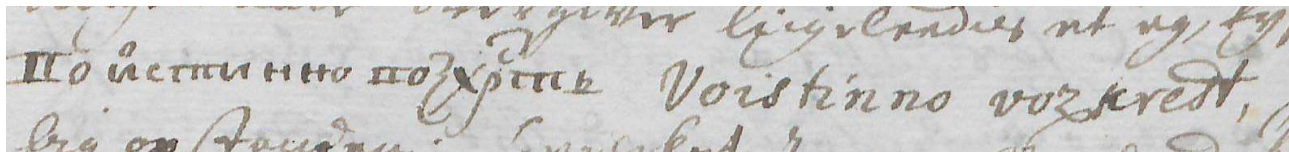

«Любовь соединяет Liubow soiedinaet kierlighed foreener»
«из двух едино сочиняю Iz dwuch iedino sotsehinaiu Af tuende gioer Jeg et»

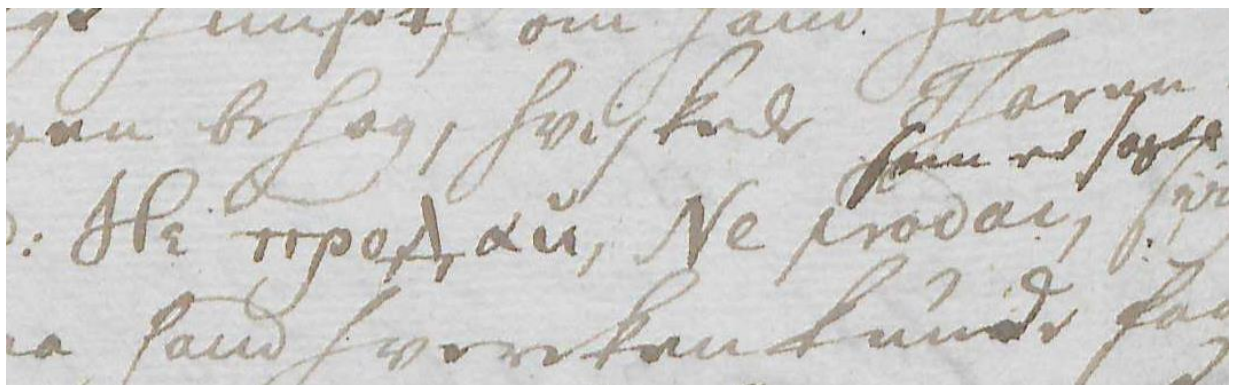

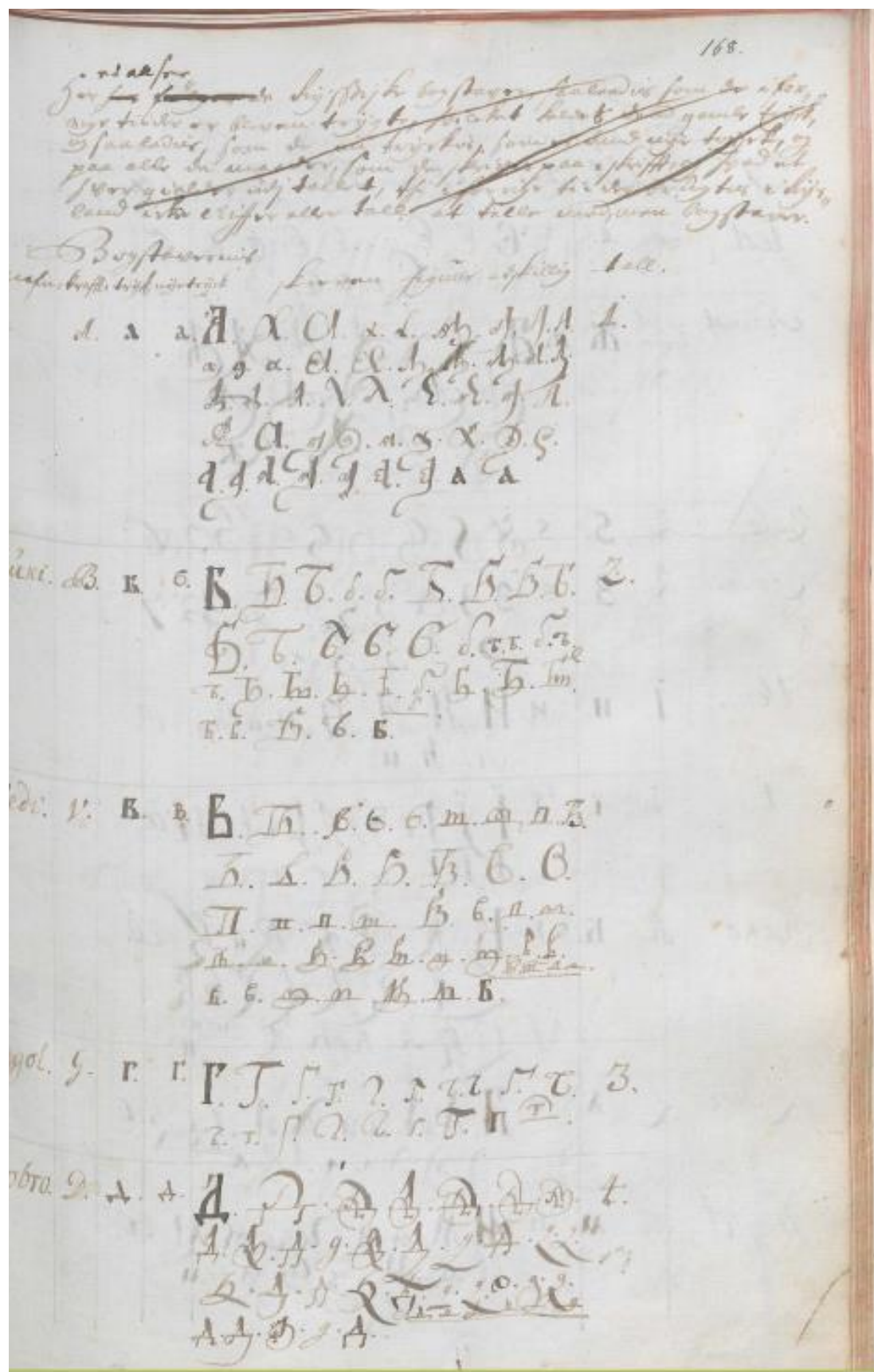

«Христос воскрес! Воістину воскрес!»

«Не продай, Ne prodai»

Postscriptum

nachstehende Figuren sind die ersten Figuren der Reihe

0. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20.

21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40.

41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60.

61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80.

81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120.

121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140.

141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160.

161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180.

181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200.

303 Stavenus

vafu. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff. kuff.

Ius.	iū.	K. 10.	10.	ff.	10.	6.	6.	h.	h.	h.	h.	h.	h.	h.	h.
				ff.	6.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.
				ff.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.
				ff.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.	10.

Iat	ia.	AA	A.	X	λ	fa.	fa.	Ca.	a.	A.	h.				
				ff.	2.	A.	A.	A.	2.	2.	2.	2.	2.	2.	2.
				ff.	2.	A.	A.	A.	2.	2.	2.	2.	2.	2.	2.

Oh.	o.	w.	o.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.	Ω.
				ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.	ω.

Kfi.	Kf.	3.	Kc.	Σ.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.
				Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.	Y.

Pfi.	Pf.	ψ.	nc.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.	ψ.

Fita.	f.	a.		g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.	g.

Vhitze.	i.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.	v.

Додаток 19. Приклади використання латини у тексті щоденника

uit passport in originali. Daadit l'ies d'indig
 Vos Fredericus Quartus Dei gratia Rex Dania, Norvegia, Vandalorum
 Gotthorum, Dux Hesvii, Holfatia, Stormaria, atq; Ditmaria, Comes in Oden-
 et Delmenhorst omnibus et singulis, hasce nostras Regias literas inspecturis
 Hare volumus: Cum nobis visum fuerit Prænobitem ac Generosum, prout
 nris Prefectum nostrum navalem, gratè fideliter nobis dilectum, istum
 tanquam Ablegatum nostrum Extraordinarium in Muscoviam mittere,
 ipsam ad iter hoc eo tutius ac commodius conficiendum commendatione et salu-
 tatione nostro Regio munire voluisse; Proinde ab omnibus et singulis, qui
 compellabuntur, Regibus, Principibus, Magistratibus urbium, Fortalitiis, et
 am, portuum, Prefectis, quorum ad regna, Ditiones, urbes, prefecturas, et
 ora et portus predictus Ablegatus Noster Extraordinarius venerit, provisis
 statibus ac conditionis ratione respectivè, amice, benevole ac clementer
 animas et requiramus, ut ipsi cum comitatu pugnatis, equis, muneribus, passibus,
 et ceteris omnibus, quæ secum habet, non solum ubi, locorum tutum
 et transiit concedant, sed et cum eorum munere, ore et auxilio
 cum opus fuerit, et quibusvis aliis amicitia et humanitatis officiis pro-
 sequantur; Hæc sententia nobis per
 quædam, quam J. S. Cuius foruendæ storum, nundne foruendæ
 data occasione, Jan Junder autem forst oau boord ejrnu Legationis
 amicitia, benevolen-
 tia, et gratia repretaire Tulk, Garselnuud, at Jau und Caloupp
 tra Regia compans,
 fore non intermitten, var bevrnu ticaat, at son laeygorn, nnd he mun-
 temus; Nostri
 vero iuris qui sunt, exegantur et mandati Nostri voluntatem: In quor
 fiam presentes nostra subscriptas sigillo nostro Regio firmam
 limus: Dabamus Pothdamo d. 7 Julij. 1709. Fredericus

mitano: Nihil est, quod iræder de se — Non
 possit, cum laudatur, Dis a quo potestas.

Hucusque Dominus auxilium fuit,

Додаток 20. Латинські слова та словосполучення у тексті джерела

Оригінал	Переклад
sic	Так, саме так
Suum cuique	кожному своє
contra jus gentium	порушуючи міжнародне право
dominio maris	влада над морем/ у морі
lingva franca	мова для міжнародної комунікації
in specie	подібним чином, натурою
In natura	насправді
In folio	у великому форматі
In duplo	у двох копіях, дублікат
sub nomine	під іменем
in terminis generalibus	в загальних рисах
secundi ordinis sancti	святі другого ряду
religio dominans	релігія, яка домінує
periculi in mari	небезпеки на морі
O, sancta simplicitas!	свята простота
spiritus vini	винний спирт
pictores atque poetae	художники і поети (Горацій)
sit venia verbo	Дозвольте сказати, пробачте мені за...
sit honor lectori	нехай пробачить мене читач
quatuor marium	чотири моря
maris Albi	Біле море
maris Nigri	Чорне море
Ponti Euxini	Понт Евскінський
Paludi mootis	Азовське море
in memoriam et gratiam recuperatae Curlandiae	На пам'ять із вдячністю за відвоювання Курляндії
salvo honore	вибачте за висловлювання
Honor, Gloria, Fama, Victoria, Fortuna, Triumph	Чесць, Хвала, Слава, Перемога, Фортуна, Триумф
Quantum est in rebus inane.	О, скільки у світі пустопорожнього! (Персій, «Сатира» I)
Qvantae luxuriae sordes!	Наскільки велика мізерність розкоші! (Ювенал «Сатира» I)
Anxiam corporis curam faeminis	Він стверджував, що

convenire dictitans qvae nulla alia dote
aeqvae commendantur, si virtutis potiri
contingisset, satis se speciosum fore.	тривожні турботи про своє тіло
личать жінкам, у яких крім цього
немає нічого; якщо ж йому
вдасться набути доблесті, то він
буде досить гарний. (Квінт Курцій
Руф «Історія Александра Великого
Македонського»)
Nulla dies sine linea	Жодного дня – без рядка.
Nihil est quod credere de se non
possit, cum laudatur, Dis aequa
potestas.	Немає нічого, чому не могла
б повірити рівна богам влада, коли
її хвалять. (Ювенал «Сатира» IV)
risum teneatis, amici?	Чи втримаєтеся від сміху,
друзі? (Горацій)
Temeritas in gloriam cessit	Відвага переходить у славу.
(Квінт Курцій Руф)
Ut multum virtuti, plurimum
tamen felicitati debes	Багато чим ти зобов'язаний
звитязі, але в більшості випадків
щастю. (Квінт Курцій Руф)
Delirant reges, plectuntur Achivi	Що б не творили царі -
страждають ахейці. (Горацій
«Послання» I, 2, 14)
sic volo, sic jubeo, stat pro
ratione voluntas	Так хочу, так суджу, навіть
якщо моя воля протилежна розуму.
(Ювенал «Сатира» VI)
HUIUSQUE DOMINUS
AUXILIUM FUIT.	Це сталося з Божою поміччю.

Додаток 21. Французькі та німецькі слова у данському тревелозі.

Французькі слова та словосполучення	Переклад
couleur de feuille morte	колір опалого сухого листа
des domes	куполи
un dome	купол
ministre du [de] second ordre	міністр другого рангу
portrait	портрет, зображення
monsieur	пан
chevallier	шевальє, кавалер
malcontents	Незадоволені, бунтарі
corps de bataille	середня часть войска в боевом строю
decharge	розписка
a la pointe du jour	на світанку
comte	граф

Німецькі слова	Переклад
Keiser	Кайзер
hochwohlgebohrner	високошляхетний
hochgebohrner Hr. Graf	високошляхетний пан граф
knechte	кнехт, найманець-солдат
zustand	становище